Vol. XVI, No. 2] [July, 1974

पुराणम्

PURĀṆA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

With the financial assistance from the Ministry of Education, Government of India

VYĀSA-PŪRṆIMĀ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI

Annual Subs.—Inland Rs. 18 Foreign £ 1.50

सम्पादक-मण्डल

पद्मभूषण पण्डितराज श्री राजेश्वरशास्त्री द्रविड ;
अध्यक्ष, साङ्गवेद विद्यालय, रामघाट, वाराणसी ।

पद्मभूषण डा० वे० राघवन्, एम० ए०, पी-एच० डी० ;
भू० पू० अध्यक्ष, संस्कृत विभाग, मद्रास विश्वविद्यालय, मद्रास।

डा० लुडविक स्टर्नबाख, एल-एल० डी०;
प्रोफेसर, भारतीय विद्या,
पेरिस विश्वविद्यालय, पेरिस (सोरबोने)।

श्री आनन्दस्वरूप गुप्त, एम० ए०, शास्त्री ; उपनिदेशक,
पुराण-विभाग, सर्वभारतीय काशिराजन्यास,
फोर्ट रामनगर, वाराणसी ।

EDITORIAL BOARD

Padma-Bhushan Paṇḍita-rāja Śrī Rājeśvara Śāstrī Draviḍa;
Principal, Sāṅga-Veda-Vidyālaya, Varanasi.

Padma-Bhushan Dr. V. Raghavan, M. A., Ph. D.;
Rtd. Professor and Head of the Sanskrit Dept.,
Madras University, Madras.

Dr. Ludwik Sternbach, LL. D., Prof. of Indology,
University of Paris, Paris (Sorbonne).

Shri Anand Swarup Gupta, M. A., Shastri; Asstt. Director,
Purāṇa-Dept., All-India Kashiraj Trust. (*Editor-in-Charge*)

लेखकमहोदयैः प्रकटीकृता विचारास्तेषामेव स्वायत्ताः,
न पुनस्ते सम्पादकान् न्यासं च निबध्नन्ति

Authors are responsible for their views, which do not bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use standard system of transliteration and phonetic spellings when writing Sanskrit words in Roman letters. They are also requested to preferrably use Devanāgarī letters for Sanskrit ślokas and prose passages.

पुराणम्—PURĀṆA

Vol. XVI., No. 2] व्यासपूर्णिमाऽङ्कः [July 4, 1974

लेखसूची—Contents

		Pages
1.	व्यासप्रशस्तिः (Compiled from *Stotramahodadhi* By *Pt. Madhvacharya Adya*)	135-136
2.	रैभ्यमुनिकृता गदाधरस्तुतिः [Eulogy of Gadādhara by sage Raibhya] With notes By *Sri A. S. Gupta*	137-138
3.	Pratyabhijñā Philosophy—As propounded By the Skanda Purāṇa [स्कन्दपुराणप्रतिपादितं प्रत्यभिज्ञादर्शनम्] By *Dr. (Mrs.) Sudha Sahai*; Kamala Nehru College, Delhi	139-142
4.	इतिहासपुराणयोः श्रीकृष्णस्य लौकिकचरितविमर्शः [Worldly life of Śrīkṛṣṇa as Depicted in the Itihāsa and Purāṇa] By *Pt. Baldeva Upadhyaya*; Former Director of Research Institute, Vārāṇaseya Sanskrit University, Varanasi	143-154
5.	मूलसंस्कृतमत्स्यपुराण-तदनुवादभूतद्रमिळमत्स्यपुराणयोः साम्यवैषम्यविवरणपट्टिका [Concordance of the Agreement and Difference between the Sanskrit Matsya Purāṇa Text and its Tamil Translation] Compiled by *Sri S. Srinivasa Sarma*; Madras	155-244
6.	Nature and Significance of Itihāsa & Purāṇa in Vedic Puruṣārtha Vidyās.—II [वैदिकपुरुषार्थविद्यासु इतिहासपुराणयोः स्वरूपं महत्त्वं च] By *Prof. V. V. Deshpande*; Poona	245-260
7.	Book-Review By *Sri A. S. Gupta*	261
8.	Activities of the All India Kashiraj Trust [सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्]	262-273
	Supplement	
9.	The Mānava Dharma Śāstra I-III and the Bhaviṣya Purāṇa [मानवधर्मशास्त्रं १-३ अध्यायाः, भविष्यपुराणं च] By *Dr. Ludwik Sternbach*, LL. D.; Paris University	1-122

व्यासप्रशस्तिः

श्रीवादिराजकृतकरावलम्बनस्तोत्रम्

(स्तोत्रमहोदधिः, श्रीरामतत्त्वप्रकाशप्रेस, वेलगाँव, पृ० १०४)

त्रय्याविकासकमजं मुहुरन्तरेव
सञ्चिन्त्य मध्वगुरुपादयुगं गुरूंश्च ।
वेदेशपादजलजं हृदि साधु कृत्वा
संप्रार्थये श्रुतिविकासकहस्तदानम् ।।१।।

पद्मासनादिसुरसत्तमभूसुरादि—
सल्लोकबोधजनने बदरीनिवासिन् ।
सच्छास्त्रशस्त्रहृतसत्कुमते सदिष्ट
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ।।२।।

आम्नायविस्तरविशारदशारदेश
भूताधिपादिसुरसंस्तुतपादपद्म ।
योगीश योगिहृदयामलकञ्जवास
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ।।३।।

सद्ब्रह्मसूत्रवरभारततन्त्रपूर्व—
निर्माणनिर्मलमतेऽखिलदोषदूर ।
आनन्दपूर्ण करुणाकर देवदेव
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ।।४।।

अर्कात्मजाजलतरङ्गविचारिचारु-
वायूपनीतशुभगन्धतरूषवासिन् ।
अर्कप्रभैणवरचर्मधरोरुधामन्
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ।।५।।

तर्कामयान्तकर तात शुकस्य कीट-
राज्यप्रदाघटितसंघटकात्मशक्ते ।
भृत्यार्त्तिहन् प्रणतपाल सुवंशकारिन्
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ।।६।।

काले जले जलदनीरकृतोरुवर्म-
न्नाम्नायहारिसुरवैरिहरावतार ।
मत्स्यस्वरूपकृत कञ्जजवेददायिन्
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ।।७।।

गीर्वाणदैत्यबललोलितसिन्धुमग्न-
मन्थाचलोद्धरण देव सुधाप्तिहेतोः ।
कूर्मस्य रूपधर भूधर नीरचारिन्
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ॥८॥

क्षोणीहरोरुबलदैत्यहिरण्यनेत्र-
प्रध्वंसदंष्ट्रयुगलाग्र सुरप्रमोद ।
पृथ्वीधराध्वरवराङ्गवराहरूप
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ॥९॥

प्रह्लादशोकविनिमोचन देवजात-
सन्तोषदोरुबलदैत्यहिरण्यदारिन् ।
सिंहास्यमानुषशरीरयुतावतार
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ॥१०॥

देवेन्द्रराज्यहर दानवराजयज्ञ-
शालार्थिरूपधर वज्रधरार्त्तिहारिन् ।
याच्ञामिषादसुरवञ्चक वामनेश
वासिष्ठ कृष्ण मम देहि करावलम्बम् ॥११॥

(श्री पं० मध्वाचार्य आद्येन संगृहीतम्)

रैभ्यमुनिकृता गदाधरस्तुतिः

(वराहपुराणम्, अ० ७)

रैभ्य उवाच

गदाधरं विबुधजनैरभिष्टुतं
धृतक्षमं क्षुधितजनार्त्तिनाशनम् ।
शिवं विशालासुरसैन्यमर्द्दनं
नमाम्यहं हतसकलाशुभं स्मृतौ ॥१॥
पुराणपूर्वं पुरुषं पुरुष्टुतं
पुरातनं विमलमलं नृणां गतिम् ।
त्रिविक्रमं धृतधरणिं बलेर्हं
गदाधरं रहसि नमामि केशवम् ॥२॥
सुशुद्धभावं विभवैरुपावृतं
श्रियावृतं विगतमलं विचक्षणम् ।
क्षितीश्वरैरपगतकिल्बिषैः स्तुतं
गदाधरं प्रणमति यः सुखं वसेत् ॥३॥
सुरासुरैरर्च्चितपादपङ्कजं
केयूरहाराङ्गदमौलिधारिणम् ।
अब्धौ शयानं च रथाङ्गपाणिनं
गदाधरं प्रणमति यः सुखं वसेत् ॥४॥
सितं कृते त्रेतायुगेऽरुणं विभुं
तथा तृतीये पीतवर्णमच्युतम् ।
कलौ घनालिप्रतिमं महेश्वरं
गदाधरं प्रणमति यः सुखं वसेत् ॥५॥
बीजोद्भवो यः सृजते चतुर्मुखस्
तथैव नारायणरूपतो जगत् ।
प्रपालयेद् रुद्रवपुस्तथान्तकृद्
गदाधरो जयतु षडर्द्धमूर्त्तिमान् ॥६॥
सत्त्वं रजश्चैव तमो गुणास्त्रय-
स्त्वेतेषु नान्यस्य समुद्भवः किल ।
स चैक एव त्रिविधो गदाधरो
दधातु धैर्यं मम धर्ममोक्षयोः ॥७॥

संसारतोयार्णवदुःखतन्तुभि-
वियोगनक्रक्रमणैः सुभीषणैः ।
मज्जन्तमुच्चैः सुतरां महाप्लवे
गदाधरो मामु दधातु पोतवत् ।।८।।
स्वयं त्रिमूर्त्तिः स्वमिवात्मनात्मनि
स्वशक्तितश्चाण्डमिदं ससर्ज्ज ह ।
तस्मिञ्जलोत्थासनमार्यतेजसं
ससर्ज्ज यस्तं प्रणतोऽस्मि भूधरम् ।।९।।
मत्स्यादिनामानि जगत्सु केवलं
सुरादिसंरक्षणतो वृषाकपिः ।
मुख्यस्वरूपेण समन्ततो विभुर्
गदाधरो मे विदधातु सद्गतिम् ।।१०।।
एतच्च रैभ्यनिर्दिष्टं स्तोत्रं विष्णोर्गदाभृतः ।
यः पठेत् स गयां गत्वा पिण्डदानाद् विशिष्यते ।।
(Varāha-P., Cr. Text, 7.29-31, 45

Important Variants in the text of the Stuti from the Collated Manuscripts

1. –b) क्षुभित-(for क्षुधित-). –d) हृत-(for हत-).
2. –b) विमलधियां (for विमलमलं). –c) हृतधरणिं (for धृतधरणिं); बलेहिं, बलेर्दरं (for बलेहं).
3. –a) विशुद्धभावं, सुसिद्धभावं (for सुशुद्धभावं); उपाहृतं (for उपावृतं). –b) विरतमलं (for विगतमलं)
4. –c) अब्धौजशार्ङ्गसि-(for अब्धौ शयानं च)
6. –a) रजोभवो, प्रजाभवे (for बीजोद्भवो)
7. –b) वाच्यस्य (for नान्यस्य)
8. –c) महाप्लवो (for महाप्लवे). –d) अभ्युद्धरते सुपोतवत्, रक्षतु मामनाथम्, नयति परं हि धाम (for मामु दधातु पोतवत्).
9. –a) खमिव (for स्वमिव). –c) आप्य-, आप-(for आर्य-)
10. –a) जगत्समश्नुते (for जगत्सु केवलं). –c) सुखस्वरूपेण, मत्स्यस्वरूपेण (for मुख्यस्वरूपेण). –d) दधतु धियां ममेति (for मे विदधातु सद्गतिम्).

Explanations

1. –b) क्षुधित = tortured by material as well as spiritual hunger.
2. –c) बलेहं—an adjective of गदाधरं, and means producing terror in Bali. (ह = fear, terror).
4. –c) अब्धौज (v. l.) = शङ्ख.
8. –c) महाप्लवे = in the great flood. महाप्लवः (v. l.) = the large raft.

—A. S. Gupta

PRATYABHIJNĀNA PHILOSOPHY—AS PROPOUNDED BY THE SKANDA PURĀṆA

DR. (MRS.) SUDHA SAHAI

[काश्मीरशैवसिद्धान्तस्य प्रत्यभिज्ञानदर्शनमद्वैतपरकं विद्यते। एतत् प्रत्यभिज्ञानं नाम दर्शनं ख्रीस्तीयदशमशताब्दयां सोमानन्दाचार्येण प्रवर्त्तितम्। शिवदृष्टिनामकश्च ग्रन्थस्तेन निर्मितः, तच्छिष्येण उदयकाराचार्येण च श्लोकरूपेण प्रत्यभिज्ञानसूत्रग्रन्थो रचितः, अभिनवगुप्तेन च एतेषां सूत्राणां व्याख्या कृता। अस्मिन् प्रत्यभिज्ञादर्शने ब्रह्मविश्वयोरेकत्वं प्रतिपादितम्। तस्माद् अद्वैतसिद्धान्तानुसारीदं मन्यते। स्कन्दपुराणेऽपि प्रत्यभिज्ञानदर्शनस्य स्वरूपं व्याख्यायते। स्कन्दपुराणमाश्रित्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य स्वरूपमत्र लेखे वर्णितम्।]

The Pratyabhijñāna school of Kashmir Śaivism is a type of monism or Advaitism and is also propounded in the Skanda Purāṇa. The founder of this school was Somānada and the work composed by him was known as 'Śivadṛṣṭi. But the principal treatise of the school was composed by his pupil Udayakāra and it contains verses which are called Sūtras. On these Sūtras, there are glosses and detailed explanations by Abhinava-gupta written between 993 and 1015 A.D. and therefore Somānanda must have lived in the first quarter of the tenth century A.D.[1] But this system was a popular system of Kashmir, as it has been referred to again and again by the reputed poet Kalidāsa in his works. This system holds the view of non-difference between the universe and the Highest Being and thus it is termed as *Advaita* system. This system is also expounded in the Skanda Purāṇa.

Just as in this system, so according to the Skanda Purāṇa also, 'Parama-Siva' is the only reality in this universe. There is none who can transcend him.[2] Śiva alone is the creater, protector and the destroyer of the world.[3] He is only one but he

1. Bhandarkar, R.G., *Vaiṣnavism & Śaivism*, p. 131.
2. महेशान्नपरो देवो दृश्यते भुवनत्रये
   तस्मात्सर्वंप्रयत्नेन पूजनीयः सदा शिवः।
   Sk. Pu; MH. Kh; A. Ch. 5., v. 88.
3. नमो रुद्राय शान्ताय ब्रह्मणे परमात्मने
   त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा धाता त्वं हि प्रपितामह।
   Sk. Pu; MH. Kh; A; Ch. 5; v. 16.

assumes the form of Viṣṇu—When Sattva quality predominates, the form of Brahmā when Rajas quality predominates and the form of Rudra when Tamas quality is predominating.[1] The gods neither know his beginning nor his end. His nature is such that it cannot be explained by speech. He possesses innumerable forms and is immortal.[2] He is greater than the greatest and subtler than the subtlest.[3] 'Parama-siva' i.e., the true and innermost Self in every being is changeless reality of Nature. This Caitanya or Parama-śiva is the reality which underlies not only every human being but also everything else in the universe, both separately, i.e. individually as well as in its totality. In other words, Parama Śiva is beyond the limits of time, space and form and as such is eternal and infinite. Again, as the underlying reality in every being, he is all-pervading, and at the same time he is all-transcending. His nature has primarily a two-fold aspect—an imminent aspect in which he pervades the universe and transcendental aspect in which he is beyond all universal manifestations.[4]

Śiva has been identified here with everything of this world and even with the sacrifice.[5] His peculiar qualities have been described here as *sat*, *cit* and *ānanda.* He is full of knowledge and lusture.[6] He is without any name and form. He is lustrous and full of knowledge in his own nature. He is the very cause of all the causes and yet he is without any cause. He has got no form and at the same time he has got all the forms.[7] Thus this Śiva who is the true and innermost Self in every being, is a changeless reality of Nature. He is called by different names in the Skanda Purāṇa as Sadāśiva, Śaṁkara, Caitanya. The special feature of Śiva which has been described here is that he has been represented as having five faces,[8] which probably represent the five 'Śaktis' of Śiva accepted by the Pratyabhijñāna

1. Sk. Pu., Br. Kh., C, ch. 3, v. 18.
2. Sk. Pu., Br. Kh., ch. 3, vv. 14, 15.
3. Sk. Pu., Br. Kh., ch. 7, v. 21.
4. Sk. Pu., MH. Kh., A, ch. 5, vv. 108-109.
5. Sk. Pu., MH. Kh., A, ch. 3, vv. 77.
6. Sk. Pu., MH. Kh., A, ch. 10, v. 15.
7. Sk. Pu., Ks. Kh, B, ch. 78 v. 32.
8. SK. Pu; MH. Kh., A, ch. 3, v. 10.

philosophy. Like Pratyabhijñāna Philosophy, the Skanda Purāṇa propounds the doctrine that Śiva is united with thirty six principles.[1] Śiva himself has been called 'Parama tattva' and his very form illumines the rest of the tattvas.[2]

The manifestation of the universe takes place through his power known here as 'Śakti' which though only an aspect, is yet one and the same with him. The Śakti is the eternal power of Śiva and is never separated from him.[3] The Skanda Purāṇa repeatedly mentions that Śiva is staying in the cremation ground with his inseparable power technically known as Śakti.[4] Śakti again has several, indeed an infinite number of aspects or modes, of which five are the most fundamental and primary ones. These are Icchā śakti, Jñāna śakti, Ānanda śakti, Cit śakti and the Kriyā śakti. All these five Śaktis are mentioned in the Skanda Purāṇa. But the Skanda Purāṇa barely mentions these powers by their names and gives no other details about them.[5] The Ānanda rūpā śakti, however, has been referred to again and again in the contest of the nature of Śiva.[6] The technical names given by Pratyabhijñāna system to the Śiva Tattvas are not found but they are referred to here under the names of the five mūrtis of Śiva.[7]

With these five aspects of his Śaktis, Parama-śiva' manifests himself as the universe. Thus in reality, the universe is only an expansion of the power of 'Parama-śiva'. The phenomenal world arises through the force of Māyā which according to this system is of five types. These are Niyati, kalā, rāga, vidyā, kāla. Though the Māyā of Śiva is referred to again and again in the Skanda Purāṇa, we nowhere find the use of these technical terms. From this Māyā arise Puruṣa and Prakṛti which are self-propelled

---

1. तस्मिन्स्थानेस्थितस्साक्षाद्दैत्यानामन्तकश्शुभे
   अहं देवि त्वया सार्धं षट्त्रिंशत्तत्त्वसंयुतः ।
   Sk. Pu., Pr. Kh., A, ch. 8, v. 57.
2. Sk. Pu., KS., Kh., ch. 31, v. 24.
3. निर्गुणं परमात्मानं विद्धि लिङ्गस्वरूपिणम्
   पराशक्तिस्तथाज्ञेया निर्गुणा शाश्वती सती ।
4. Sk. Pu., KS. Kh., ch. 31, v. 29.
5. Sk. Pu., Ks. Kh., ch. 31, v. 33.
6. Sk. Pu., Ks. Ch., ch. 31, v. 33.
7. Sk. Pu., Br. Kh., ch. 7, v. 38.

but always dependent on the will of Śiva. Here lies the clear points of demarcation between the Sāṁkhya and the Pratyabhijñāna Philosophy. The Puruṣa and Prakṛti of Sāṁkhya are independent, but in the Kashmira Śaiva philosophy both are dependent. Further evolution of the universe takes place on the lines of the Sāṁkhya scheme. From the union of Puruṣa and Prakṛti, came out the three guṇas, buddhi, ahaṁkāra, the five organs of actions etc. according to Sāṁklya order. But all the stages of the evolution are traced back to the Absolute Śiva. The cyclical appearance and disappearance of the world are admitted. Ignorance is the main cause through which one is unable to understand the real nature of Śiva. It is through ignorance that one forgets that the world is unreal and the soul is identical with Śiva. Recognition of the reality is all that is needed for release. The bondage of ignorance is overcome only by this recognition. When the soul recognises it-self as God, it rests in the mystic bliss of oneness with God. According to the Skanda Purāṇa also, this oneness can be attained only through the true knowledge of Śiva known here as Śiva-tattva.[1]

Thus, taken as a whole, the Skanda Purāṇa propounds the doctrines of Pratyabhijñāna philosophy. As this system was not fully developed at that time, so the Skanda Purāṇa could not borrow all its doctrines. It borrowed all those doctrines alone which were prevalent at that time.

1. Sk. Pu, Br. Kh, B; Ch. 8, v. 1.

इतिहासपुराणयोः श्रीकृष्णस्य लौकिकचरितविमर्शः

बलदेव उपाध्याय

[An attempt has been made in the article to give a picture of the worldly life of Śrī Kṛṣṇa as depicted in the Mahābhārata and the Purāṇas. Kṛṣṇa's personality was many-sided. Sabhā Parvan (adhyāya 41) and Droṇa Parvan prove undoubtedly that Kṛṣṇa whose life has been described in the Mahābhārata was the same person whose childhood-exploits have been depicted in the Śrīmad Bhāgavata. He was frank, fearless and outspoken in his views and this is proved by the *Syamantaka maṇi* episode as presented by the Viṣṇu Purāṇa (IV. 13). He was humble and meek in his behaviour towards his elders and the learned Brāhmaṇas, as in the Rājasūya of Yudhiṣṭhira he took upon himself the humble and lowly duty of washing their feet with his own hands. Besides these, he was a clear headed politician and an eminent diplomat as shown by his political acumen in the great Mahābhārata war. It was he who by dint of his political dexterity brought into one united organisation the warring factions of the Yādava Kṣatriya clan and worked out the federal government of the Andhakas and the Vṛṣṇis to a complete success by his political counsels and diplomatic action. His diplomacy is eminently obvious by the fact that he took upon himself the duty of a messenger to the Kaurava court and tried his best to achieve a workable peace between both the parties by his agreeable and attractive arguments. He was a pacifist in the real sense of the word and tried hard to desist the Kauravas from the destructive path of a terrible war. On account of these qualities of head and heart the Bhagavad-gītā asserts that the party to which Kṛṣṇa lends his moral support is bound to be the receptacle of *Śrī* (goddess of wealth), *Bhūti* (opulence) and *Vijaya* (victory) and the same thing is said by Bhīṣma at the time of Rājasūya Sacrifice.]

श्रीकृष्णस्य चारु चरित्रं कस्य विपश्चितश्चेतो नैवाकर्षति। कौरव-पाण्डवानां भीषणसंग्रामवर्णनं महाभारतं श्रीकृष्णस्य नानायुद्धप्रसङ्गो-पात्तानि जीवनवृत्तानि वर्णयति। पुराणानि यदुवंशस्य वर्णनावसरे तस्य रुचिराणि जीवनकार्याणि प्रतिपादयन्ति। श्रीकृष्णस्य अलौकिकजीवन-वृत्तान्येव लोकरञ्जकानि सामान्यजनानां विशेषतो भक्तिभावान्वितानां पुरुषाणां मनांसि स्वानवधिकमाधुर्येणावर्जयन्तीति विदितमेव विद्वज्-जनानाम्। तत्र महाभारते पुराणे च श्रीकृष्णस्य लौकिकचरितमनुरुध्य किञ्चिद् विचारयामः।

लोके जनानां सामान्यबुद्ध्या तर्कसम्मतानि चरितानि लौकिका-नीति निगदितुं पार्यते। तद्विपरीतानि सामान्यतर्कमसहमानानि चरितानि अलौकिकानीति भण्यन्ते। तत्र बहुशः पश्यामो यदलौकिकशेमुषीभाजां महापुरुषाणां द्विविधं चरितं तावत् स्फीतिमातनुते लोके। एकं तावत् लौकिकं चरित्रम्। अपरं तावत् अलौकिकं चरित्रम्। बहूनां महाभागानां लौकिकचरित्रमेव प्राधान्येन जनतायां प्रथते, तेषामलौकिकं निगूढं चरित्रं तु केवलं सुधियामेव बोधगम्यं भवतीति साधारणः कल्पः। नैषा सरणिः श्रीकृष्णस्य चरित्रविषये प्रतिपादयितुं शक्या यतस्तस्यालौकिकं चरितमेव पुराणेषु तदनुसरणपरायणेषु नानाकृष्णकाव्येषु च वैशद्येन एतावदुपबृंहितं वर्तते यत् तस्य लौकिकं चरितं सामान्यमानवानां किमु, अपि तु विद्वज्जनानामपि मानसात् तिरोहितमिव साक्षात् क्रियते साम्प्रतम्। श्रीकृष्णस्यालौकिकचारित्रचमत्कृतिरसाभिभूताः पण्डिता अपि नैव विदां-कुर्वन्ति यत् तस्य लौकिकं चरितमपि मानवानां भक्तिभाजामन्तः-करणेषु तथैव हृदयङ्गमां रसमाधुरीं प्रवाहयितुं क्षमते। निखिलेषु पुराणेषु, विशेषतः श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धे, परमैश्वर्यमण्डितोऽखिलब्रह्माण्ड-नायकोऽघटितघटनापटीयान् श्रीकृष्णो भगवानेवेति चमत्कृतया वाचा-र्चितः प्रौढैस्तर्कैश्च समर्थितो वर्तते इति समेषां विदितचरमेव। परन्तु विहाय तस्य नानाश्चर्यचर्याचमत्कृतिचणमलोकसामान्यं चरित्रम्, अपरं दृश्यते लोकसामान्यमपि चरित्रं यत्र दैनन्दिनव्यवहारस्य राजनीतिज्ञ-तायाश्च कोऽपि चेतोहारी महिमा नेत्रगोचरीक्रियते तज्ज्ञैः।

पुराणेषु प्रामुख्येन भक्तानां हृदयेषु प्रीतिरसोद्बलनाय, व्यवहार-गतानां विषयाणां चाप्रासङ्गिकत्वात् तेषां वर्णनक्षेत्राद् बहिर्भूतत्वात् च श्रीकृष्णस्यालोकसामान्यमेव चरित्रं तावद् वर्णनेनोपन्यस्तम्। लौकिकं वृत्तं तु मुख्यतया महाभारते एव संदृब्धम्। केषुचित् पुराणेष्वपि तदुपन्य-स्तमिति कृत्वा ग्रन्थानेताननुरुध्य श्रीकृष्णस्य लौकिकवृत्तस्य संक्षेपेण विमर्शो विदुषां पुरत उपस्थाप्यते।

श्रीकृष्णस्य अद्वैतता

श्रीकृष्णस्याभिव्यक्तिविषये महानेकः संशयो जार्गात पाश्चात्यानां तदनुसरणपराणां च भारतीयानां विदुषां हृदयेषु यत् कृष्ण एक एवासीत् आहोस्वित् द्वौ कृष्णौ आस्ताम्। वैदुषीभाजां पण्डितानां समक्षं प्रश्नोऽय-मुपहासमेव भजते, परन्तु बहुशो नानाविधैः समर्थैस्तर्कैरपनीतोऽप्ययं सन्देहो मन्येऽनेकेषां पण्डितब्रुवां हृदयकोणे क्वापि लुक्कायितः साम्प्रतमपि विलोक्यते। अत एव तदपनयने ममैष आग्रहः। महनीयचरितानां पुरुषाणां जीवनचरिते एतादृशी विरोधच्छाया तु सर्वेषु एव कालेषु अवलोक्यते। श्रीकृष्णस्य बाललीलासु किञ्चन चापल्यं, व्यवस्थितमर्यादायाश्च ईषद्भङ्गः, गोपीभिः साकं नृत्यरासादिप्रसङ्गश्च, प्रौढे वयसि समुपदृब्धौ पाण्डवानां नेतृत्वं भगवद्गीतोपदेशादिभिः समं विरुद्धभावं भजते इत्यभि-युक्तानां युक्तिसरणिः। परन्तु निपुणं विमृशन्तो वयं न कमपि विरोधभावं तत्र साक्षात् कुर्मः। पुराणेषु अनावश्यकत्वेन तत्प्रौढे वयसि सम्पद्यमानानां चरितवृत्तानामनवसरः। अतएव पुराणानां लक्ष्यं तु इदमेव प्रतीयते यज्जनताया हृदये श्रीकृष्णस्यालौकिकलीलानुरोधाद् भक्तेराविर्भावो भवतु। तदर्थमेव यतमानानि पुराणानि श्रीकृष्णस्य व्रजमण्डले बाल्ये विहितानि वृत्तान्यनुरुध्य बाललीला एव वर्णयन्ति। मथुरालीला-द्वारकालीलयोश्च न तेषु विशेषोऽवलोक्यते आग्रहः। केवलमेव श्रीमद्भागवतमेव दशम-स्कन्धे श्रीकृष्णस्योभयविधं समग्रं चरितं वर्णयति। तत्र पूर्वभागे व्रज-लीलायाः प्राधान्येन निर्देशः, उत्तरभागे च द्वारकालीलाया विशेषेण वर्णनम्। इत्थं व्रजनन्दनस्य समग्रं सानुबन्धि च चरित्रं यथा श्रीमद्-भागवते समुपन्यस्तमुपलभ्यते, न तथान्येषु पुराणेषु। महाभारतस्य दृष्टिकोणस्तु पुराणेभ्यो नितरां भिद्यते। महाभारतयुद्धस्य निवारणार्थं दौत्यकार्यं स्वीकृत्य श्रीकृष्णः प्रभूतमुद्योगमचीकरत्। उद्योगस्य नैष्फल्याद् युद्धस्य सचारणार्थं च स बहूनि कार्याणि कूटनीतिसंकुलानि विदधे इति हेतोर्महाभारते तस्य युद्धसम्बद्धानि कार्याण्येव विस्तरशः प्रतिपादितानि। फलतो लक्ष्यभेदात् महाभारतीयं श्रीकृष्णचरितवर्णनं पुराणीयचरित-वर्णनान्नितरां भिद्यते इति गूढं रहस्यम्।

महाभारते तु श्रीकृष्णस्य प्रौढे वयसि अनुष्ठीयमानानां लीलावृत्ता-नामेव प्रामुख्यम्। अत एव महाभारते तान्येव वैशद्येन प्रतिपादितानि। परन्तु तत्र बालचरितस्य वृन्दावने विहितचरस्य संकेतो नोपलभ्यते इति ये वदन्ति ते तु नो समीक्ष्यभाषिणः। सभापर्वणि राजसूयेऽग्रपूजाया अवसरे शिशुपालेन विहिता निन्दा श्रीकृष्णस्य वृन्दावनलीलामेवावलम्बते।

यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम्।
तौ वाऽश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ। १॥

चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकटं भीष्म ! तत्र किं कृतमद्भुतम् ।।८।।

वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ।।९।।

भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वानाः परे विस्मयमागताः ।।१०।।

यस्य चानेन धर्मज्ञ ! भुक्तमन्नं बलीयसः ।
स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ।।११।।

—सभापर्व, ४१ अ०

एतैः पद्यैः श्रीकृष्णस्य पूतनायाः, अश्वरूपधारिणः केशिनश्च वृषभासुरस्य च वधप्रसङ्गः, शकटासुरस्य पादाघातेन विनाशः, वल्मीकमात्रस्य गोवर्धनस्य हस्तेन धारणम्, कंसस्यापि वधः इत्यादयो वृन्दावनलीलाः प्रामुख्येन निर्दिश्यन्ते। सर्वा एताः नानापुराणेषु वैशद्येन प्रतिपादिता अधुनापि विलोक्यन्ते। यः खलु युधिष्ठिरेण राजसूये श्रीभीष्मपितामहस्य निर्देशेन समर्चितोऽयं महाभागः श्रीकृष्णः, स एव एतेषामपि वृन्दावनसम्बद्धानां वृत्तानामपि सम्पादयितेति शिशुपालस्य निन्दायास्तात्पर्यम् ।

अन्यच्च। द्रोणपर्वणि सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रेण विहितेयं कृष्णस्तुतिः श्रीकृष्णस्यैक्यमेव द्रढयति। तत्रत्यानि कानिचित् पद्यानि सिद्धान्तस्य दार्ढ्याय समुद्ध्रियन्ते—

शृणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सञ्जय ।
कृतवान् यानि गोविन्दो यथा नाऽन्यः पुमान् क्वचित् ।।
गोकुले वर्धमानेन बालेनैव महात्मना ।
विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय ।।
उच्चैःश्रवसतुल्यबलं वायुवेगसमं जवे ।
जघान हयराजं तं यमुनावनवासिनम् ।।
दानवं घोरकर्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितम् ।
वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ।।
प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् ।
मुरं चामरसंकाशमवधीत् पुष्करेक्षणः ।।
तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः ।
विक्रमेणैव कृष्णेन सगणः पातितो रणे ।।
चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली ।
अर्घ्ये विवदमानं च जघान पशुवत् तदा ।।

यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम सञ्जय ।
कृतवान् पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्य इहार्हति ।।
—द्रोणप० ११।१-६,१३,२४

पद्यानीमानि विशदयन्ति यत् गोकुले हयराजकेशिनः वृषभासुरस्य प्रलम्बस्य कंसस्य च संहर्ता श्रीकृष्ण एव प्रौढे वयसि पाण्डवानां हितोपदेष्टा राजसूये ऽग्रपूजामण्डितः शिशुपालस्य वधकर्ता कौरवसभायां च विराड्रूप-प्रदर्शयिता चाऽऽसीदिति । अत एव सर्वाणीमानि कार्यजातानि एकेनैव महापुरुषेण सम्पाद्य विहितानीति ।

श्रीकृष्णस्य स्पष्टवादिता

स्पष्टवादिता तु स्वत एव महान् गुणः । स्पष्टवादित्वगुणेन मण्डितो जनो नूनमेव महापुरुषपदवीं धारयितुं क्षमते स्वचरितस्य त्रुटिं जानन् यो जनः समेषां गण्यमान्यानां पुरुषाणां समक्षं निःसंकोचभावेन तामुद्घाटयितुं पारयति, नूनं स महान् पुरुष इति पुरुषमाहात्म्यस्य निकषग्रावा । आलोचनयाऽनया श्रीकृष्णः स्वचरित्रस्य परमं महिमानं समुद्भासयति । विष्णुपुराणे (४।१३) स्यमन्तकमणिप्रसङ्गे कथैषा संदृश्यते, श्रीमद्भागवते तु एष प्रसङ्गो नातिविशदं विवेचितः । संक्षेपेण कथाया अयं प्रकारः । शतधन्वा नाम यादवोऽक्रूरस्य सहमत्या सत्यभामायाः पितरं सत्राजितं निहत्य स्यमन्तकमणिमात्मसाद् विदधे । तदानीं श्रीकृष्णः वारणावते स्थितः सत्यभामया संसूचितो द्वारकामाजगाम । तदागमनं ज्ञात्वा शतधनुरप्यतुलवेगां शतयोजनवाहिनीं बडवामारुह्यापक्रान्तः । अश्वचतुष्टयेनयुक्ते रथे स्थितौ बलभद्रवासुदेवौ तमनुप्रयातौ । शतयोजनातिक्रमणात् परं सा वडवा मिथिलायां स्वान् प्राणानुत्ससर्ज । श्रीकृष्णस्तु शतधनुषशिरच्छेदं कृत्वा तत्र मणिमलब्ध्वा बलभद्रेण स्त्रैणेति नानाऽवाच्योपाधिभिः कदर्थीकृतो द्वारकां प्रत्याजगाम । अक्रूरो यदा स्वसन्निधौ स्थापितं स्यमन्तकमणिं श्रीकृष्णाय उपहारीकर्तुमियेष, तदा श्रीकृष्णेन स्वचारित्रस्य कोऽप्युत्कर्षः इत्थं प्रकटीकृतः । सोऽकथयत्—शुचिना ब्रह्मचर्यादिगुणवता पुरुषेण ध्रियमाणोऽशेषराष्ट्रस्योपकारकोऽयं मणिः । अशुचिना ध्रियमाणस्तु आधारमेव हन्ति । अतोऽहमस्य षोडशस्त्रीसहस्र-परिग्रहादसमर्थो धारणे । कथमेतत् सत्यभामा स्वीकरोति । यदा पतिरेव धारणेऽसमर्थः, तदा तद्भार्या कथं धारणे समर्था भविष्यतीति कृष्णस्याशयः । आर्यबलभद्रेणापि मदिरापानाद्यशेषोपभोगपरित्यागः कार्यः । तदलम्, यदुलोकोऽयं बलभद्रः सत्या च त्वां दानपते (इति अक्रूरस्य संबोधनम्) प्रार्थयामः—तद् भवानेव धारयितुं समर्थः ।

इति विष्णुपुराणीयकथायाः संक्षेपः । अनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् श्रीकृष्णो राष्ट्रस्य कल्याणमेव स्वार्थादधिकतरं मन्वानोऽमूल्यस्य मणेर्ग्र-

हणाद् विरराम। स्वीयां चारित्रिकीं त्रुटिमपि उद्घाटयितुं न पश्चात्पदो बभूव। इयं निःस्पृहता नाम, एषा चैव स्पष्टवादिता खलु या श्रीकृष्णस्य चरित्रं नितान्तमुदात्तमभिव्यक्तं करोति। अन्यच्च युधिष्ठिरस्य राजसूये ब्राह्मणानां पादप्रक्षालनं कर्म आत्मार्थे स्वीकृत्य श्रीकृष्णः स्वीयं निरभिमानं स्वभावं स्फुटीचकार। तथा भागवते दशमस्कन्धीयं वाक्यं—**कृष्णः पादावनेजने** इति (भाग० १०।७५।५) अयमेवार्थः सभापर्वण्यपि वैशद्येन विवृतो वेदव्यासेन—

चरणप्रक्षालने कृष्णः ब्राह्मणानां स्वयं त्वभूत्।
सर्वलोकसमावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम्॥

—सभा० ३५।१०

श्रीकृष्णस्य राजनीतिज्ञता

श्रीकृष्णस्य व्यावहारिकराजनीतौ गणतन्त्रस्य संचालनकर्मणि च शेमुषी नितान्तं वैशिष्टचमभजत इति नातितिरोहितं प्राचीनेतिहासानुशीलनशीलानां विपश्चिताम्। शान्तिपर्वण एकाशीतितमाध्यायस्य गम्भीरमध्ययनमेतदर्थमपेक्ष्यते। इदमत्र ऐतिहासिकं वृत्तमप्यनुसन्धेयम्। यादवक्षत्रियाणां द्वे मुख्ये कुले आस्ताम्—अन्धककुलं वृष्णिकुलं च। तयोः शासनं सम्मिलितरूपेण गणतन्त्रराज्यमासीद् यद् आधुनिके काले Fedral Republic इति आङ्लभाषायां ख्याप्यते। उग्रसेनस्तु श्रीकृष्णेन यादवानामाधिपत्ये स्थापितोऽपि वार्धक्याद् हेतोर्न बहूनि कार्याणि कर्तुमपारयत्। अत एव यादवानां राजनीतिं श्रीकृष्ण एव स्वव्यवहारकौशलेन राजनीतिनैपुण्येन च सुचारु संचालयामास। यतो ज्ञानवृद्धत्वाद् राजनीतिपाटवाच्च तस्मिन्नेवासीत् तत्संचालनस्योत्तरदायित्वभरः। राजनीतिपरिषदो द्वावेव मुख्यावास्ताम् वृष्णिकुलस्य नेता आहुको विश्रुतनामा उग्रसेनः, अन्धककुलस्य च नेता अक्रूरः। द्वावेतौ विवाहादि सम्बन्धेन सम्बन्धिनावपि परस्परं नानुकूल्यमभजेताम्। आहुकश्चासीत् श्वसुरः अक्रूरश्चासीत् तस्य सुतनुनाम्नीं दुहितरं विवोढा जामाता। कुलस्वार्थ एवासीत् संघर्षबीजम्। परिषदः संचालनं विरुद्धकुलयोश्च स्वार्थसमन्वयं श्रीकृष्ण एव स्वराजनीतिनैपुण्येन भृशं चकारेति अध्यायस्यास्य परिशीलनेन स्फुटी भवति। नारदेन पृष्टः श्रीकृष्णः राजनीतेरसामञ्जस्याज्जायमानां स्वीयां दीनदीनां दशामित्थं प्रकटी करोति :—

दास्यमैश्वर्यभावेन ज्ञातीनां वै करोम्यहम्।
अर्धभोक्तास्मि भोगानां वाग्-दुरुक्तानि च क्षमे॥५॥
बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद॥७॥

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामुने।
नैकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयम् ।।११।।
—शान्तिपर्व, अ० ८१

श्रीकृष्णवचनानामयम् आशयः—यादवानामीश्वरत्वेन शासकत्वेन ख्यापितोऽहमिति तु सत्यम्, परन्तु अहं स्वज्ञातीनां दायादानां दास्यमेव करोमि, तेषां कटुवचनान्येव सर्वदैव क्षमे। राजकर्मणि न कोऽपि मम साहाय्यं विधत्ते इति हेतोरसहायोऽस्मि। ममाग्रजो बलभद्रो बलमेव भद्रं मनुते, ममानुजो गदः सौकुमार्ये मतिं धत्ते; मम ज्येष्ठः सूनुः प्रद्युम्नः रूपेण मत्तो न किमपि कार्यं करोति। अतएव असहायतया नितान्तं तान्ति भजे। आहुकस्य अक्रूरस्य च मतद्वैविध्यनिरासपूर्वकं यादवानामभ्युदयाय राजनीतिं नयता मया कितवमात्रेव दुःखेन कालो याप्यते। कितवो द्यूतकरः तस्य माता कितवमाता। तस्याः पुत्रौ द्यूतकर्मणि परस्परं विवदमानौ परस्परं जयैषिणौ आस्ताम्। सा एकस्य पुत्रस्य न विजयमाकांक्षते न वाऽपरस्य सूनोः पराजयम्। तद्वदेवाहमपि न वृष्णीनां ह्रासं वाञ्छामि, न वा ऽन्धकानामभ्युन्नतिम्। उभयोः संघर्षं परिहरन् स्वकौशलेन क्लेशातिरेकेण कालं यापयामीति श्रीकृष्णवचनानामाशयः।

कितवमातेत्युपमा नितान्तमर्थाभिव्यञ्जिका वर्तते। सा उभयोरपि पुत्रयोः कल्याणमाकाङ्क्षते। अतएव तयोः समानशीलं समानीं चाभ्युन्नतिं कामयते। परन्तु विवदमानयोः परस्परं कलहायमानयोः विरुद्धाभिनिवेशवतोः पुत्रयोः मातृत्वं पितृत्वं नाम कियत् क्लेशावहमिति जानन्त्येव व्यवहारकोविदा लोकाः। भारतवर्षस्य पश्चिमे भागे बहुकालं यावत् वृष्ण्यन्धकसङ्घस्य मुख्यनेतृत्वमावहन् श्रीकृष्णः तं चरमामैहिकीमभ्युन्नतिमनयतेति ध्रुवं जागर्ति श्रीकृष्णस्य राजनीतिपाटवं व्यवहारकौशलं च।

श्रीकृष्णस्य दौत्यकर्म

महाभारतयुद्धस्य प्रारम्भात्पूर्वमेव श्रीकृष्णः महान्तं प्रलयकारिणं संग्रामं निवारयितुं महनीयं व्यापकं चोद्योगं महान्तं च प्रयत्नं विदधे इति प्रायशो नैव जानन्ति महाभारतानभिज्ञा विज्ञा अपि पण्डिताः। पाण्डवकौरवयोर्मध्ये सम्भाव्यमानस्य युद्धस्य भयंकरतां विषमं परिणामं च पूर्वत एव स व्यजानात्। रणचण्डिका नाम विश्वेषां संहारकारिणी काऽपि अनिर्वचनीयसत्त्वा देवी। तस्या मानवानां विघटनकारि धनुःक्वाणप्रचण्डकरालं नृत्यं मा भवतु भारतेऽस्मिन् वर्षे इति भूयानासीत् श्रीकृष्णस्याग्रहः। महाभारतस्योद्योगपर्वणः समीक्षणं कमपि पक्षपातविदूषितान्तःकरणं जनं विहाय अन्यान् सर्वानपि एतद् विश्वासयितुं पर्याप्तमिति मे मनीषा ध्रुवमुज्जृम्भते।

दुर्योधनस्य अन्यायाचरणेन भृशं क्लान्ताः पाण्डवाः कौरवैः सह सन्धिकर्मणि कथमपि न विश्वसन्ति स्म। परन्तु श्रीकृष्णस्य तु विपरीतैव मतिरासीत्। सन्धिकार्याय कोऽपि विश्वसनीयो दूतः प्रेष्यतामिति तस्यादेशं लङ्घयितुं, न कोऽप्यासीत् समर्थः। दूतकर्मणि राष्ट्रकल्याणाय पाण्डवानां विविधा अपि विमतीरवमत्य 'नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः' इति रामायणीयामपि सन्नीतिमुलङ्घ्य, श्रीकृष्णः तन्निपुणे प्रखरमतिसाध्ये च कर्मणि आत्मानमेव नियुयोज। स्वदौत्यकर्मणो नानाविधपरिणामपर्यवसायिनीमुद्देश्यतातिं स्वयमेव विवृण्वन् श्रीकृष्णः स्वयं कथयति :—

न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम्।
अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ।।

कौरवसभायां मम गमनं नितान्तं निरर्थकमेव भविष्यतीति पूर्वतः क्रियमाणाऽऽशङ्का नैव सामञ्जस्यं भजते। कदाचिदर्थस्य प्राप्तिर्भवेदेव। न वा भवेत् तदा अवाच्यता अनिन्दा तु भविष्यत्येव। पाण्डवैर्विहितोप्युद्योगो नैव साफल्यं भेजे इत्येव अनिन्दायाः स्वरूपम्। श्रीकृष्णः स्वविषये भाविनीमालोचनामुपलक्ष्य इत्थं तां निवारयति :—

न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा ह्यसुहृदस्तथा।
शक्तो नावारयत् कृष्णः संरब्धान् कुरुपाण्डवान् ।।
—उद्योग ९३।१६

पुरुषाणामित्थंभूता वाचो ध्रुवं प्रचरिष्यन्ति यत् संरब्धैः क्रोधाभिभूतमानसैः कुरुपाण्डवैर्यदि युद्धाद् विरतिर्न विहिता, तत्तु सन्धातुं शक्यम्। परन्तु प्रवीणो राजनीतिपटुः सर्वविधकार्यशक्तिसम्पन्नोऽपि कृष्णः तान् युद्धान्न निवारयामासेति श्रवणकटुं वाणीं को नाम आवारयितुं शक्तः यदि दौत्यकर्मणि उद्योगो मया विहितो न स्यादिति। श्रीकृष्णः स्वदौत्यकार्यस्योद्देश्यं स्फुटगम्भीरशब्दैरित्थमभिव्यनक्ति—

अहापयन् पाण्डवार्थं यथावत्
शमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।।
पुण्यं च मे स्यात् चरितं महात्मन्
मुच्येरँश्च कुरवो मृत्युपाशात् ।।

विदुरं प्रति श्रीकृष्णस्योक्तिरेषा। उभयोः कुरुपाण्डवयोर्मङ्गलभावनाऽस्यामुक्तौ प्रतिपदं स्फुटी भवति। पाण्डवानां मूलभूतार्थस्य सम्यक्सिद्धया साकं कुरूणां युद्धाद् उपराम एव दौत्यकर्मणो मुख्यं तात्पर्यम्। अत एव पाण्डवानां विजयं धर्मोपेतैरुपायैः साधयितुमेव कृष्णस्य सर्व आसीदुद्योगप्रवाहः। पाण्डवानां पक्षपाती कृष्णः इत्थंभूतव्यतिकरे किं

कश्चिदेवं मन्तव्यं प्रकाशयितुमर्हति ? पक्षपातस्य बिन्दुरपि तस्मिन् महापुरुषे नहि कथमपि पातनीयो भवेदिति नूनं मम विश्वासः।

श्रीकृष्णस्तु शान्तिवादी राजनीतिज्ञ आसीत्। आसीत् शान्तिपक्षे एव तस्याग्रहः, युद्धपक्षात् तु तस्य नितान्तं वैमुख्यमिति मतं उद्योगपर्वणः समीक्षणेन निर्धारयितुं सर्वोऽपि पारयति विपश्चित्। शोभनेयं तस्य युद्धस्य निन्दापरा सूक्तिः—

न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम्।
न चापि विजयो नित्यं न युद्धे चेत आधिथाः॥
—उद्योग १२६।४०

युद्धे कस्यापि पक्षस्य कल्याणं नैव भवति। युद्धेन न धर्मोऽवाप्यते न वा अर्थ उपलभ्यते। धर्मार्थमूलत्वादेव सुखस्य धर्मार्थयोरभाव प्रयुक्तः सुखाभावसिद्धिरिति उन्नेतुं नूनं पार्यते। 'न चापि विजयो नित्य'मित्यत्र नित्यशब्दस्य प्रयोगः विजयस्य कादाचित्कत्वं द्योतयति। न धर्मार्थौ कुतः सुखमित्यत्र 'कुत' शब्दस्य प्रयोगः सुखस्य धर्मार्थमूलत्वं ध्रुवमभिव्यनक्ति।

उद्योगपर्वणः पञ्चाधिकनवतितमेऽध्याये वर्णितं कौरवसभां प्रविश्य राजसिंहासनारूढं धृतराष्ट्रमुद्दिश्य नितान्तगौरवपूर्णं राजनीतिनैपुण्यावभासकं श्रीकृष्णेन कृतं भाषणं राजनीतिप्रचुरेऽप्यस्मिन् युगे पठ्यमानं स्वीयोदात्तभावसम्पत्या उत वा स्वीयदण्डनीतिकौशलाविष्करणयुक्त्या समीक्षकाणां चेतः सुसविस्मयभरमाह्लादं जनयितुमलमिति नूनं वक्तुं पारयामः। धर्मस्याऽऽचरणमेव राजन्यानां प्रथमं कर्तव्यमित्युपदिशता महामतिना श्रीकृष्णेन धर्मस्य माहात्म्यं सभासदामाचारश्चेत्थं प्रतिपादिते—

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः॥
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः॥
धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान्॥
—उद्योग ९५।४८-५०

श्लोकानामयमेव निष्कर्षः यद् राजनि धर्मपक्षमनादृत्य अधर्मैकपक्षपातिनि सति तन्मताभिभावकाः सभासदोऽपि तथैव दूष्या भवन्ति। न केवलं धृतराष्ट्र एव अन्यायाचरणैकरसिकेषु स्वसूनुषु सत्सु दोषभाक्, अपि तु तत्सभासदो भीष्मद्रोणकृपाचार्यादयोऽपि विश्व एव दोषभाजिन इति श्रीकृष्णवचनानामभिमतं लक्ष्यम्।

श्रीकृष्णस्तु पाण्डवानामेव कल्याणमित्रमासीदिति कथनं तु प्रायोवादः। स कौरव-पाण्डवयोरुभयोरपि पारस्परिकं सौहार्दं दृढां मैत्रीं च हृदयेनाकामयत्त इत्येव समग्रं तथ्यम्। धृतराष्ट्रमुद्दिश्य तस्येयं वाचो युक्तिरौचित्येन समेषां समीक्षकाणां चेतांसि बलादाकर्षतीव। श्रीकृष्णः कौरवाणां पाण्डवानां च मिथोऽभिवर्धिष्णु सौहार्दं विग्रहपरिहारञ्च नूनं कामयमानः स्वपक्षमित्थं प्रस्तौति—

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
व्याघ्रास्ते वै संजय पाण्डुपुत्राः।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं
मा व्याघ्राऽनीनशन् वनात्॥

उद्योग २९।५४

पुत्रशतेन समन्वितो धृतराष्ट्रो बृहतो वनस्य प्रातिनिध्यं करोति। पाण्डुपुत्राः पाण्डवास्तु व्याघ्राणां प्रातिनिध्यं विदधते। वनव्याघ्रयोरियमुपमा नितान्तमौचित्यपूर्णा हृदयग्राहिणी चेति। व्याघ्रेण वनस्य शोभैव न भवति, अपितु रक्षणमपि। तथैव वनेनापि व्याघ्रस्य नूनं संरक्षणं विधीयते। वनव्याघ्रौ परस्परमुपकार्योपकारकभावसम्पन्नौ। वनेन विरहितो व्याघ्रः संरक्षणसाधनमन्तरेण वध्यते। व्याघ्रेण विना वनमपि पामरजनैर्व्याघ्रोपस्थितिशून्यात् निर्भयमानसैः सद्भिः परशुना छिद्यते। तस्माद्धेतोः वनस्य रक्षणं व्याघ्रेण विधेयम्, व्याघ्रस्य च पालनं वनेन कर्तव्यमिति जागर्ति कापि व्यावहारिकी नीतिः—

निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम्
तस्माद् व्याघ्रो वनं रक्षेद् वनं व्याघ्रं च पालयेत्।

—तत्रैव श्लोक ५५

श्रीकृष्णस्योपदेशानामयं सिद्धान्तः: कौरवैः पाण्डवैश्च संभूयैव परस्परं कल्याणादिसाधनं सहयोगेन विधेयम्। उभयोर्मङ्गलसाधनं सहैव परस्परोपकार्योपकारकभावमाश्रित्यैव विधातुमर्हति। पाण्डवानवमत्य कौरवाणामुदयो भविष्यतीति विश्वास एव खपुष्पतां धत्ते। उभयोः संरक्षणं समकालिकमेव। यथा वनस्य छेदनमपि मा भवतु व्याघ्रस्य नाशोऽपि मा संजायतामित्यत्र राजनीतिर्वर्तनीयेति धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णवचसामाशयः।

अन्यच्च वृक्षलतादृष्टान्तेनामुमेवार्थं तर्केण पुपोष तत्र भगवान् श्रीकृष्णः। वृक्षाणां लतानां परस्परं उपकार्योपकारकभावः समुपजृम्भते इत्यत्र न बहु वक्तव्यं नाम। वृक्षमाश्रित्यैव लतानां स्थितिः, तदभावे आधाररहिता लता ध्रुवमेव विलयं भजन्ते। तथैव वृक्षस्य शोभापि

लतामूलिकेति प्रत्यक्षमेव दर्शकानाम्। फलतः लतावृक्षयोः परस्परं सहयोग एव कार्यकारी। तयोर्वियोगस्तु महान्तमनर्थं प्रसूते इत्यर्थमभिव्यज्य कौरवाणां पाण्डवानां च पारस्परिकं सहयोगमेवाचकाङ्क्षे श्रीकृष्णः—

लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः सञ्जय पाण्डवाः।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता॥

पाण्डवास्तु कौरवान् शुश्रूषितुं स्थिताः, पक्षे तैः साकं योद्धुं स्थिताः। कौरवैः साकं शान्तिमेव समाकाङ्क्षन्ते पाण्डवाः परन्तु एषः शान्तिप्रस्तावः दुर्बलानां न वर्तते, अपि तु अरिन्दमानां बलमाश्रित्य शत्रूणामुच्छेतॄणां पाण्डवानां प्रस्तावमिमं धृतराष्ट्रः सर्वथा स्वीकर्तुमर्हति—

स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः।
यत् कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत् करोतु नराधिपः॥

उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकनवतितमेऽध्याये श्रीकृष्णस्य राजनीतिमयं भाषणं शान्तेन मनसा साम्प्रतमपि विचारणीयं वर्तते तदुद्योगविदूषकाणां केषाञ्चन ऐतिहासिकब्रुवां पण्डितानाम्। युद्धस्य भयङ्करतां दुःखोदर्कं च स स्पष्टैः शब्दैर्व्याचख्ये, पाण्डवानां शान्तिभावं च विशदं प्रकटी चकार— तस्य केचन मार्मिका मतोपन्यासशीलाः श्लोकाः समुद्ध्रियन्ते—

संयुगे वै महाराज! दृश्यते सुमहान् क्षयः।
क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि॥२८॥
पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः।
यद् विन्देथाः सुखं राजन् तद् ब्रूहि भरतर्षभ॥२९॥

× × ×

अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत॥६०॥
धर्मादर्थात् सुखाच्चैव मा राजन् नीनशः प्रजाः।
अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थं चानर्थमात्मनः॥६१॥
लोभेऽतिप्रसृतान् पुत्रान् निगृह्णीष्व विशांपते।
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिन्दमाः।
यत्ते पथ्यतमं राजन्! तस्मिन् तिष्ठ परंतप॥६३॥

भाषणस्यास्य प्रभावोधार्तराष्ट्राणामुपरि विपरीत एव जातः। उभयोः कल्याणकामी श्रीकृष्णः शोभनां युद्धोपरतिपरमां राजनीतिमुपदिदेश, परन्तु फलं तु विपरीतमेव संजातम्। क्व च सन्धिमयोपदेशः श्रीकृष्णस्य क्व च तं निगडैर्नियन्तुं समुद्योगो दुर्योधनस्य। हा हन्त विपरीता मतिः पुत्रासक्तिपरायणस्य कौरवराजस्य धृतराष्ट्रस्य।

राजसूयावसानेऽग्रपूजाप्रसङ्गे भीष्मपितामहस्य श्रीकृष्णगुणोत्कर्ष-प्रकाशकानि वचनानि अवश्यं साम्प्रतम् अनुसन्धानमर्हन्ति—

वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाभ्यधिकं तथा ।
नृणां लोकेहि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते ।।
एकतो वा जगत् कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ।।
भस्म कुर्याज् जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
न तु कृत्स्नं जगत् शक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ।।
यतो सत्यं यतो धर्मः यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ।।

सत्यप्रतिज्ञस्य भीष्मपितामहस्यैतानि वचांसि नहि अक्षरेणापि मिथ्या भवितुमर्हन्ति । सत्यमेव श्रीकृष्णः सत्यस्य धर्मस्य ह्रिया आर्जवस्य च मूर्तिरासीत् । यं पक्षमाश्रयते श्रीकृष्णः, स पक्षो नूनं विजयी भवतीति सभापर्वणि भीष्मपितामहस्य वचनं महाभारतीयसंग्रामस्य पाण्डवपक्षीयं साफल्यं युद्धारम्भात् पूर्वमेव प्रकटीचकार ।

श्रीकृष्णो न केवलं राजनीतिज्ञ एवाऽऽसीदपि तु स कूटनीतिज्ञोऽपि बभूव । साध्यसाधनयोरैकरूप्ये यत् खलु वर्तते राज्ञो वर्तनं सा तु राजनीतिः । सति साध्यसाधनयोर्वैरूप्ये यः खलु शासकानां व्यवहारः, सा तु कूटनीतिः । श्रीकृष्णस्तु समकालमेव राजनीतेः कूटनीतेश्च मर्मज्ञो बभूव । इत्थं श्रीकृष्णे राजनीतिकौशलं धर्मपक्षस्याऽऽश्रयणं भारतराष्ट्रे सार्वत्रिकमङ्गलप्रसूतेः सार्वभौमशान्तेश्च दृढतरा कामना च समुपजृम्भन्ते स्म । एतानि वृत्तानि परीक्ष्यमाणानां हृदि श्रीकृष्णस्य लौकिकचरितस्यापि विशदं महत्त्वं स्थानमाधास्यतीति दिक् ।

मूलसंस्कृतमत्स्यपुराण-तदनुवादभूतद्रमिळमत्स्य-पुराणयोः साम्य-वैषम्य-विवरणपट्टिका*

एस० श्रीनिवासशर्मा

CONCORDANCE OF THE AGREEMENT AND DIFFERENCES BETWEEN THE SANSKRIT MATSYA PURĀṆA TEXT AND ITS TAMIL TRANSLATION

Compiled by

SRI S. SRINIVASA SARMA

● ● ●

[In the inaugural number of the *Purāṇa* (I. 1. July 1959, pp. 42–47), I dealt with 'An Unique Two Khaṇḍa Version of the Matsya Purāṇa', available in a Grantha ms., and the Tamil version of the *Matsya* of *c.* 1700 A. D. which is also in two khaṇḍas and shows agreement with this Grantha ms. and differences from the vulgate Matsya in Āss. etc.

In the present contribution, a detailed comparison of the Matsya, vulgate text and the Tamil version and a concordance of correspondences and differences between the two are tabulated.

One of the major differences of the two texts relates to the story of Hiraṇyakaśipu and Narasiṁha, which is in three chapters in the vulgate and takes 18 in the Grantha; the analysis of this portion is given separately.

V. R.]

---

* डा० वे० राघवार्याणां निर्देशानुसारं संस्कृतद्रमिलविदुषा श्री एस्० श्रीनिवासशर्मणा सन्दृब्धा ।

Compiled by Sri S. Srinivasa Sarma, Vidvan in Sanskrit & Tamil under the guidence of Dr. V. Raghavan.

संस्कृतमत्स्यपुराणम्—

अध्यायः—१

श्लोकः (९)

अत्र मनुर्नाम नृपः पुत्रे राज्यं समारोप्य मलयाचलं गत्वा उत्तमं योगं प्राप्तवान् इत्युक्तम् ।

मनोः राज्यपरिपालनक्रमः अत्र नोक्तः । नृपः वार्धक्ये स्वभार्यया सह तपश्चरणाय वनं गतः इत्यपि वृत्तान्तः अत्र नास्ति ।

श्लोकः (११)

अत्र नृपः तपश्चचार । वर्षायुतशते गते तपसा प्रीतः कमलासनः तस्य पुरतः आविर्भूय 'वरं वृणीष्व' इति अवदत् । नृपः पितामहं प्रणम्य एकं वरमवृणोत् इत्येव उच्यते ।

(१७-२२)

मत्स्यस्य प्रमाणवृद्धिः तस्यकूपगङ्गासमुद्रादिप्रक्षेपः वर्णितः ।

(२५-३२)

भगवतः उत्तरं, भविष्यत्प्रलयवार्ता, रक्षणार्था नौ, तत्र मनुना कर्तव्यम्·········

द्रमिलमत्स्यपुराणम्—

अध्यायः—१

पद्यम् (४)

अयं विषयः अत्र समानः ।

अत्र तु नृपः स्वराज्ये सर्वाः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ररक्ष । मातेव सः सर्वान् प्रीत्या पर्यपालयत् । सः नीतिमान् सर्वभूतेषु हितश्चासीत् । सः सविशेषं सर्वान् पालयित्वा सर्वसुखानि चानुभूय वार्धक्ये स्वसुतं राज्येऽभिषिच्य तपश्चरणाय स्वदेव्या सह मलयाचलं ययौ इति वर्णितम् । अयं विषयः अधिकः ।

पद्यम् (५-६)

अत्र तु वर्षायुतशते गते नृपस्य तपसा प्रीतः धाता हंसारूढः, देवैः, विद्याधरैः, गन्धर्वैः, सिद्धैः, मुनिभिश्च सह आविर्बभूव । नृपः तं दृष्ट्वा अतीव सन्तुष्टः 'अद्य तपसः फलं मया लब्धम्' इति मेने । तस्य रोमाञ्चो जातः । आनन्दबाष्पगद्गदकण्ठः स नृपः तं प्रणम्य वरमवृणोत् इत्ययं विषयः अधिकः ।

(९-११)

इमे विषयाः अत्र समानाः ।

अध्यायः—१

श्लोकः (१५)

कदाचित् सः नृपः पितृतर्पणं चकार इत्यत्रोच्यते ।

आश्रमे तपश्चरणं नोक्तमत्र ।

श्लोकः (२३-२५)

अखिलं समुद्रं व्याप्य समुपस्थितं मत्स्यं विलोक्य भीतः मनुः एवं वदति—

किं त्वं असुरेश्वरः अथवा वासुदेवः ? अन्यः एवं कथं भवेत् ? ईदृशं महद्वपुः कस्य भवेत् ? हे केशव त्वमेव मत्स्यरूपेणागतः ? जगन्नाथ नमोऽस्तु ते' इति ।

पद्यम्—(७)

वरं प्राप्य आश्रममागतः स नृपः दीर्घं पावनं तपस्समातिष्ठत् । तस्य च तपसि वर्तमानस्य बहूनि दिनानि व्यतीयुः । एकस्मिन् दिने सः पितृतर्पणं चकार । अत्र वरप्राप्त्यनन्तरं आश्रमे सुचिरं तपश्चचार—इत्ययं विषयः अधिकः ।

पद्यम्—(१२-१५)

अत्र तु भीतः नृपः एवमचिन्तयत्—

मत्स्यरूपेण आगतोऽयं दानवेश्वरो वा, तिमिरोन्मथनः सप्ताश्वः, मरीचिमान् भास्करो वा, सहस्राक्षः देवेन्द्रो वा, कमलासनः चतुराननो वा, चक्रपाणिः वनमाली वा इति ।

बहुधा पुनः पुनः चिन्तयित्वा अन्ते सः नवनीतप्रियः जलशायी वासुदेव एवेति निश्चित्य तं प्रणम्य एवं वदति—

'महाद्युतये, ज्ञानरूपिणे, अखिलाण्डस्वरूपाय, इष्टरूपधारिणे, शेषशयनाय, योगनिद्रापराय, धृतदशविधरूपाय, नक्रगृहीतगजेन्द्ररक्षकाय, तुभ्यं नमः । त्वां शरणं गतोऽस्मि । प्रसीद मह्यम्' इति ।

अत्र अयं विषयः अधिकः ।

अध्यायः—२

(१-१५)

मनुना अवान्तरप्रलयविषयकप्रश्नः—भगवता तद्वर्णनम्—तदानीं मनुना कर्तव्यम्—अवान्तरप्रलयः—तत्र मत्स्यरूपिणः भगवतः प्रादुर्भावः—तस्य शृङ्गे मनुना नौबन्धनम् ।

(२१-२४)

ततः मनुः मत्स्यरूपिणं हरिं प्रणम्य उत्पत्तिप्रलयादि-अपृच्छत् ।

यदुक्तं मत्स्यरूपिणा भगवता तदेव मत्स्यपुराणमभवत् । पुराणस्य विषयसंग्रहः—(२१-२४)

सृष्टिकर्तुः पितामहस्य प्रादुर्भावः—२५-३६

ब्रह्माण्डोत्पत्तिश्च

अध्यायः—३

अत्र ब्रह्मणः सकाशात् मरीच्यादिदशमानसानाम् उत्पत्तिः । सांख्यप्रक्रियानुसारेण तत्त्वसृष्टिः, पञ्चविंशतितत्त्वसृष्टिः—कपिलस्मरणं च । ततः स्वदेहात् शतरूपायाः कन्यायाः सृष्टिः । तां प्रति कामाविष्कारः । तयोः पुत्रत्वेन स्वायंभुवमनोः प्रादुर्भावः । तस्य विराड्त्वमधिपूरुषत्वं च—ततो वैराजादीनां सृष्टिः ।

अध्यायः—२

अत्र इमे विषयाः समानाः ।

अध्यायः—३

एते विषयाः अत्र समानाः ।

अध्यायः—४

श्लोकः (१३-१६)

ब्रह्मशापं प्राप्तः मदनः चतुर्मुखं प्रसादयित्वा एवं वदति—

"चतुरानन कारणं विना मां शप्तुं त्वं नार्हसि। त्वयैवाहं एवंविधः सृष्टः। स्त्रीपुंसोः अविचारेण सर्वेषामेव देहिनां मनः प्रयत्नेन क्षोभ्यमेवेति पूर्वं त्वयैवोक्तम्। अत एवाहं सर्वेषां इन्द्रियक्षोभजनकोजातः। तेनैव कारणेन भवतोऽपि मनः मम शरैः संक्षोभितम्। तस्मादहं अनपराधी। तथापि त्वया शप्तोऽस्मि। भगवन् प्रसादं कुरु" इति।

एवमत्र मदनप्रार्थना सविस्तरं वर्णिता।

श्लोकः (२२)

मनुः मत्स्यं विलोक्य "कोऽसौ यदुरिति प्रोक्तः यद्वंशे कामसम्भवः" इति अपृच्छदिति अत्रोक्तम्।

श्लोकः (३६)

अत्र ध्रुवः वर्षसहस्राणि त्रीणि तपश्चचार इत्युच्यते।

श्लोकः (३९)

अत्र सुच्छाया कृपादीन् पञ्च सुतान् सुषुवे इत्युच्यते।

अध्यायः—४

पद्यम्—(६)

शापात् भीतः मन्मथः कमलासनं प्रति "हे भगवन् सर्वेषां देहिनां इन्द्रियक्षोभजनकं क्षुद्रं कर्म त्वयैव मह्यं दत्तम्। अतः प्रसीदतु भवान्" इति उक्त्वा तं ननाम इति अत्रोच्यते।

अत्र मन्मथोक्तिः न्यूनीकृता।

पद्यम् (९)

अत्र तु त्वयोक्तः यदुः कः ? इति प्रश्नः नोत्थापितः।

पद्यम् (१६)

अत्र तु ध्रुवः वर्षसहस्राणि तपश्चार इति केवलमुक्तम्।

पद्यम् (१७)

अत्र तु कृपस्य नामैव नास्ति। कृपस्य स्थाने रिपुः इति पुत्रः उक्तः।

अध्यायः—७

श्लोकः (१९-२०)

अत्र मदनद्वादशीव्रतानुष्ठानक्रमः सविस्तरं वर्णितः ब्राह्मणान् श्रेष्ठान् भोजयित्वा दक्षिणां दद्यात्। तदा इमं मन्त्रमुदीरयेत्।

प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्दनः। हृदये सर्वभूतानां य आनन्दोऽभिधीयते॥

एवं मत्र एकः मन्त्रः उक्तः।

श्लोकः (२५)

"कामनामानि कीर्तयित्वा शुक्लतिलादिभिः होमः कर्तव्यः" इत्यत्र होमकरण प्रकारः उक्तः। कामनाम कीर्तनम् आवश्यकमिति ज्ञायतेऽत्र।

श्लोकः (२७)

मदनद्वादशीव्रतं विधिना यः कुर्यात् सः सर्वपापविनिर्मुक्तः भवतीत्यत्र निर्दिष्टम्।

श्लोकः (४४)

गर्भिणीनियमवर्णने सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा गर्भिणी स्नानं आचरेत् इति अत्रोच्यते।

अध्यायः—७

पद्यम्—(११)

अत्र विप्रेभ्यः दक्षिणां दद्यात् इत्येव उक्तम्। दक्षिणादानसमये वक्तव्यः मन्त्रः अत्र नोच्यते।

पद्यम्—(१२)

सिततिलादिभिः द्रव्यैः होमः कर्तव्यः। तदा मन्त्रोऽपि वक्तव्यः। एवं होमे क्रियमाणे मन्त्रः वक्तव्यः इत्युक्त्वा कामनामकीर्तनकर्म नोक्तमत्र।

पद्यम्–(१३)

अत्र तु 'सर्वपापविनिर्मुक्तः भवेत् व्रतानुष्ठाता' इति नोक्तम्। किन्तु खेदेभ्यः मुच्येत इति केवलमुक्तम्।

पद्यम्–(२०)

अत्र तु धान्यमिश्रिते जले स्नातव्यमित्येव उक्तम्। कोष्णे जले स्नातव्यं इति नोक्तम्।

श्लोकः (५२-५३)

त्रिभिः दिवसैः न्यूने वर्षशतान्ते दितिः प्रीत्या विस्मित-मानसा आत्मानं कृतार्थां मेने। अतः ईषत् अश्रद्धा जाता। तेन कारणेन पादयोः शौचम् अकृत्वा प्रसुप्ता इत्यत्र कथितम्।

श्लोकः—(५६-६१)

नियमविकलां निद्रितां दितिं विलोक्य इन्द्रः दितेः गर्भं वज्रेण सप्तधा चक्रे। रुदन्तः ते सप्त बालाः इन्द्रेण निषिद्धाः। भूयोऽपि रुदतः तान् एकैकं सप्तधा चिच्छेद।

पुनः ते सर्वेऽपि रुरुदुः।

इन्द्रः 'मा रोदिष्ट' इति निवारयामास। सः इन्द्रः, कस्य धर्मस्य प्रभावात् पुनस्ते सञ्जीविताः इति चिन्तयामास। ततः ध्यानयोगेन मदनद्वादशीफलं विदित्वा कृष्णपूजनात् तथा परिणतमिति ज्ञातवान्। वज्रेण हता अपि ते न नश्येयुः। ततः अवध्याः ते देवाः भवन्तु इति मेने इत्यत्र वर्णितम्।

पद्यम्—(२४)

अत्र तु वर्षशतान्ते दितिः पादयोः शौचमकृत्वा मुक्तमूर्धजा-निद्रामकरोत् इत्युक्तम्।

पादशौचविस्मृतिकारणं न निर्दिष्टम्। प्रीत्या विस्मित-मानसा—इत्ययं विषयश्च परित्यक्तः।

पद्यम्—(२६-२७)

अत्र इन्द्रः दितिगर्भं वज्रेण सप्तधा अकरोत् इत्युच्यते।

किन्तु 'ते बालाः एकोनपञ्चाशद्भूत्वा भृशं रुरुदुः। तदा इन्द्रः मा रोदिष्ट इति तान् निवारयामास' इत्ययं विषयः नोक्तः। केन वरेण एवमभूत् इति इन्द्रः अचिन्तयत्। ज्ञानदृष्ट्या तत् द्वादशीफलं ज्ञात्वा 'ते देवाः भवन्तु' इत्युवाच इन्द्रः इत्यत्र उच्यते।

अन्ये विषया त्यक्ताः।

अध्याय:—७

श्लोक:—(२,३)

आधिपत्याभिषेचनप्रकरणे ये येषामधिपाः कृताः इत्ययं विषयः निर्दिष्टः। अत्र ओषधीनां, यज्ञव्रतानां, तपसां, नक्षत्रताराद्विज-वृक्षगुल्मलतावितानस्य च चन्द्रम् अधिपं चकार ब्रह्मा इत्युक्तम्।

श्लोक:—(५)

अत्र यमं पितॄणामधिपं चकार इत्युक्तम्।

श्लोक:—(६)

गिरीणामधिपं हिमवन्तमकरोत् इति अत्र निर्दिष्टम्।

श्लोक:—(१०)

पश्चिमायाः दिशः केतुमन्तम् अधिपं चकार इत्यत्रोच्यते।

अध्याय :—१०

श्लोक:—(३–७)

अङ्गो नाम प्रजापतिः मृत्युपुत्रीं सुनीथां परिणीतवान्। सुनीथायां तस्य वेनो नाम सुतः जातः। बलवान् अधर्मनिरतः सनृपः परजायापहारकः जातः। जगतः धर्माचारस्य सिद्ध्यर्थं महर्षिभिः अनुनीतोऽपि यदा धर्माचरणे सः अनुज्ञां न ददौ तदा शापेन तं मारयित्वा अराजकभयाकुलाः विप्राः तस्य देहं बलात् ममन्थुः—इत्यत्रोच्यते।

अध्याय :—७

पद्यम्—(२,३)

अत्र तु सस्ययागव्रतानां तारकाद्विजपादपानां च इन्द्रम् अधिपं चकार इत्युच्यते। तपसां, गुल्मलतावितानस्य च चन्द्रः अधिपः जातः इति संस्कृतपुराणे निर्दिष्टः विषयः अत्र त्यक्तः।

पद्यम्—(६)

अत्र तु ब्रह्मा पितॄणामधिपः जातः इत्युच्यते।

पद्यम्—(६)

अत्र तु मेरुपर्वतमेव गिरीणामधिपं चकार इत्युच्यते।

पद्यम्—(१०)

अत्र तु सुकेतुमधिपमकरोत् इत्युक्तम्।

अध्याय :—१०

पद्यम्—(३,४,५)

संस्कृतपुराणे अङ्गाख्यः प्रजापतिः मृत्योः तनयां परिणीतवान् इत्युक्तम्। अत्र तु दमो नाम नृपः मृत्युकुमारीं सुनीकां उदवहत् इत्युच्यते। किं च सुनीकापुत्रः वेनः कामातुरः स्त्रीभिः सह सदा भोगाननुभवन् कालमनयत् वृथा। अतः मुनयः तस्य कायं ममन्थुः इत्येवोक्तमत्र।

अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

श्लोक :—(७-१०)

मथ्यमानात् वेनशरीरात् मातुरंशेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः म्लेच्छजातयः निपेतुः । धर्मचारिणः पितुरंशेन दक्षिणहस्तात्, सधनुः, सशरः, गदी, सरत्नकवचाङ्गदः, दिव्यतेजोमयवपुः पृथुनामकः पुरुषः जातः—इत्युक्तमत्र ।

श्लोक :—(११-१२)

निःस्वाध्यायवषट्कारं, निर्धर्मं भूतलमवलोक्य अमितविक्रमः पृथुः कोपात् शरेण दग्धुमेव उद्यतः इत्यत्रोच्यते ।

श्लोक :—(१२-१४)

गोरूपमास्थाय पलायितवती भूमिः एकत्र स्थित्वा किं करोमि इति नृपमब्रवीत् । तदा नृपः सर्वस्य जगतः ईप्सितं देहीति अवदत् इत्यत्रोक्तम् ।

श्लोक :—(२९-३०)

पृथौ राज्यं प्रशासति सर्वे आयुष्मन्तो धनवन्तः सौख्ययुक्ताश्च अभवन् । किं च तस्य राज्ये दरिद्रो वा, रोगी वा, पापकृद् वा न दृष्टः । उपसर्गभयं नासीत् । सर्वे नराः दुःखशोकविवर्जिताः

पद्यम्—(५)

अत्र तु एवमुच्यते—

मथ्यमानात् वेनवामसक्थिस्थलात् म्लेच्छाः जाताः । दक्षिण-हस्तात् सधनुः, सशरः, सकवचः पृथुः अजायत इति । मातुरंशेन-म्लेच्छाः कृष्णाञ्जनसमप्रभाः जाताः इति नोक्तम् । पितुरंशेन पृथुः जातः इति च नोक्तम् । अन्ये विषयाश्च त्यक्ताः । वामोरोः म्लेच्छानामुत्पत्तिः अत्रोच्यते । संस्कृतपुराणे एवं न निर्दिष्टम् ।

पद्यम्—(६-७)

अधर्मनिरतस्य कामातुरस्य वेनस्य दुश्चरितमसहमाना वसुन्धरा भूतले दारिद्र्यमजनयत् । तेन कुपितः पृथुः स्वश-राग्निना भूमिं दग्धुमुद्यतः इत्यत्रोच्यते । अत्र निर्धनतायाः कारणं व्यक्तं प्रदर्शितम् ।

पद्यम्—(७)

गोरूपेण पलायितुमुद्यतां भुवं नृपः अनुगतः । तदा भूमिः पृथुमवलोक्य 'भो नृप हिंसां मा कुरु । तवेप्सितं वद' इत्युवाच । 'सर्वेभ्यः भोजनं दीयताम्' इति नृपः प्रत्युवाच इत्यत्रोच्यते ।

पद्यम्—(१७)

पृथुभूपेन परिपालिते राज्ये सर्वे जनाः भयहीनाः, रोगशोक-विवर्जिताश्चासन् । तत्र न कोऽपि पापकृत् दृष्टः । विद्वेषः न जातः । सर्वे दुःखसंतापप्रतिबन्धवर्जिताः आसन् इत्यत्र

नित्यं प्रमुदिताः आसन्—इत्यत्र पृथुभूपस्य राज्यपरिपालनोत्कर्षः निरूपितः ।

अध्यायः—११

श्लोकः—(१०-१५)

छाया स्वसुते अधिकं स्नेहं चक्रे । संज्ञासुतः यमः तन्न चक्षमे । अतः क्रोधमूर्छितः सः यमः स्वदक्षिणपादमुद्यम्य तर्जयां चक्रे ।

तदा क्रुद्धा छाया तं यममशपत् । ततः यमः स्वजनकमुपसृत्य देव, सकोपया मात्रा निष्कारणमहं शप्तः । मातृवञ्चनामसहमानोऽहं क्रुद्धः अभवम् । अतः क्रुद्धेन मया बालभावात् सकृत् चरणः किंचिद् उद्यतः ।

सा तु मां सद्यः शशाप । यतः पुत्रं मां शशाप अतः सा प्रायः अस्माकं माता न भवेत्" इत्युवाच इति अत्र वर्ण्यते ।

श्लोक :—(१५-१६-१७)

यमस्य वचनं श्रुत्वा विवस्वान् "महामते किं करोमि, मौर्ख्यात् कस्य दुःखं न भवेत्? भवस्यापि कर्मसन्ततिः अनिवार्या । का कथा अन्येषु । मया दत्तः कृकवाकुः त्वत्पादक्रमीन् भक्षयिष्यति । क्लेदं रुधिरं चापनेष्यति । अतः पादे वेदना न भवेत्" इत्युवाच इत्यत्रोच्यते ।

वर्णितम् । "सर्वे नराः दीर्घायुषः, धनैः तुष्टाः, सौख्ययुक्ताः, नित्यं प्रमुदिता आसन्" इत्येषः विषयः अत्र न वर्णितः ।

अध्यायः—११

पद्यम्—(६)

मातृवञ्चनां ज्ञात्वा यमः खिन्नः अभवत् । ततः क्रुद्धः सः यमः स्वपादमेकमुद्यम्य मातरं छायामुपासरत् । तदा छाया पादमुद्यम्य स्वसमीपमागच्छन्तं यममशपत् । यमः स्वपितरमुपसृत्य मातृशापं निवेदयामास इति केवलमत्रोच्यते ।

यमेन उक्ताः अन्ये विषयाः अत्र परित्यक्ताः ।

पद्यम्—(७)

यमेन निवेदितं छायाशापं श्रुत्वा सूर्यः तं प्रति "कोपं विहाय गोकर्णतीर्थं गत्वा तपः कुरु । तेन शापविमोचनं भवेत् । ततः श्रेष्ठा पदवी च लभ्येत" इत्याह इत्यत्रोक्तम् । अन्ये विषयाः त्यक्ता ।

श्लोकः—(१८)

यमः **वैराग्यात् फलपत्रानिलाशनः तीव्रं** तपस्तेपे इत्युक्तमत्र ।

(२१)

यमः महादेवात् लोकपालत्वं पितॄणामाधिपत्यं च अगमत् इत्युक्तमत्र ।

(२७-२८)

त्वष्टा सूर्यं विलोक्य एवमुवाच—'अपनेष्यामि ते तेजः यन्त्रे कृत्वा दिवाकर। रूपं तव करिष्यामि लोकानन्दकरं प्रभो' इत्युक्तमत्र ।

(४४-४८)

इलः शर वणं नाम शंभोरुपवनं गतः। उपवनं यदा सः विवेश तदा स्त्रीत्वमाप । तस्य हयोऽपि वडवात्वमाप। पुरुषत्वं सर्वं हृतम्—इत्युक्तमत्र ।

(४८-५१)

इलः इलेति नारी अभवत् । सा पीनोन्नतघनस्तनी, उन्नतश्रोणि-जघना, पद्मपत्रायतेक्षणा, पूर्णेन्दुवदना, विलासोल्लासितेक्षणा मूलोन्नतायतभुजा, नीलकुञ्चितमूर्द्धजा, तनुलोमा, सुदशना, मृदुगम्भीरभाषिणी, हंसवारणगामिनी, कार्मुकभ्रूयुगोपेता वने भ्रमन्ती आसीद् इति अत्र तस्याः सौन्दर्यं वर्णितम् ।

(८)

अत्र तु तपश्चचार यमः इत्युक्तम् ।

(६)

अत्र तु छायाशापविमोचनं कृत्वा वरः दीयतामित्युक्तम् ।

(११)

अत्र तु त्वष्टा सूर्यं दृष्ट्वा "तव उग्रं तेजः देहि" इत्युवाच । सूर्यश्च तथैव ददौ । त्वष्टा तत्तेजः पृथक्चकार इत्युक्तम् ।

(१९)

अत्र तु इलः शरवणं प्राप्य गौरीतीर्थे सन्तोषेण स्नात्वा जलक्रीडां चकार। ततः तीरं गतः सः स्त्रीत्वमाप। हयोऽपि नारीत्वमगात्—इत्युक्तम्।

अयं विषयः त्यक्तः ।

(२०)

अत्र तु सा अतीव रमणीया आसीत् इति उक्तम्। सौन्दर्या-तिशयो न वर्णितः ।

अध्याय :—१२

श्लोकः (१–८)

इलम् अन्विषन्तो भ्रातरो बुधाश्रमं प्राप्ताः। तत्र ते सर्वे चन्द्रप्रभं वाजिनं स्त्रीत्वं प्राप्तं ददृशुः सा वडवा रत्नपर्याणकिरण-दीप्त काया, अनुत्तमा आसीत्। पर्याणप्रत्यभिज्ञानात् ते सर्वे विस्मयं प्राप्य मैत्रावरुणिं पुरोधसम् एवमूचुः। वसिष्ठश्च सर्वं ध्यानचक्षुषा दृष्ट्वा एवमुवाच—'शरवणे पुरा दत्तगौरीशापेन अयं हयः राज्ञा सह नारीत्वमगमत्। 'यः पुमान् अत्र शरवणे प्रविशेत् सः नारीत्वं अवाप्स्यति" इति गौरी अशपत्। यथा असौ धनदोपमः पुनः पुरुषतामेति तथा यत्नः कर्तव्यः शिवाराधनेन' इति।

अध्याय :—२५

(८)

सुराणामसुराणां च मिथः ऐश्वर्यं प्रति युद्धः समभूत् इति अत्रोक्तम्।

(१०)

ब्राह्मणौ तौ उभौ नित्यमन्योन्यं भृशं स्पर्द्धिनौ आस्तामिति अत्राख्यातम्।

(१४)

भयोद्विग्नाः देवाः आङ्गिरसस्य ज्येष्ठपुत्रं कचमुपगम्य एव-मूचुः—"भजमानान् भजस्वास्मान् कुरु साहाय्यमुत्तमम्।

अध्याय :—१२

(३–५)

अत्र तु इक्ष्वाकुप्रमुखा भ्रातरः तत्रागताः। ते चन्द्रप्रभं हयं विलोक्य नारीत्वं तेन कथं प्राप्तमिति वसिष्ठं पप्रच्छुः। सः तत्कारणमुक्त्वा 'इलोऽपि नारीत्वं प्राप्य बुधेन वसति। शापविमोचनार्थं यूयं शिवाराधनं कुरुत इति' अब्रवीत् इत्युक्तम्।

अध्याय :—२५

(४)

अत्र तु सुराणामसुराणाञ्च महान् सङ्घर्षः अजायत इति आख्यातम्। युद्धकारणं नोक्तम्।

अत्र तु शुक्रबृहस्पतिविरोधो नोक्तः।

(६)

अतीव निरुत्सुका देवा बृहस्पतिपुत्रं कचमुपगम्य "शुक्र-समीपं गत्वा सञ्जीवनीं विद्यां गृहीत्वा आगच्छ। तदैव वयं

अमिततेजसि ब्राह्मणे शुक्रे या सञ्जीवनी विद्या निवसति तां क्षिप्रमाहर। भागभाग् नो भविष्यसि। वृषपर्वनाम्नः असुरस्य समीपे शुक्रं द्रक्ष्यसि। तं शुक्रमाराधयितुं त्वमेव शक्तः। तस्य दयितां देवयानीं तोषयितुं च त्वमेव शक्तः। तस्यां तुष्टायां तु तद्विद्यां शुक्राद् ग्रहीतुं शक्नुयाः" इति। एवं देवैः प्रेषितः कचः शुक्रसमीपं गतः—इत्युक्तमत्र विस्तरेण।

(२१)

कचः असुरेन्द्रपुरे शुक्रं प्रणम्येदमुवाच "अहं अङ्गिरसः ऋषेः पौत्रः। बृहस्पतेः पुत्रः। नाम्नाहं कचः मां शिष्यत्वेनाभ्युपगन्तुं भवन्तं प्रार्थये। भवन्तं चाहं शुश्रूषुरस्मि। हे महर्षे मामेवं कर्तुमनुमन्यतु भवान्" इति। तत् श्रुत्वा "कच, सुस्वागतं तेऽस्तु। तव वचः प्रतिगृह्णामि" इति शुक्रः उवाच इति अत्र उक्तम्।

(४६)

शुक्रः स्वपुत्रीम् एवमुवाच—"पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः। विद्यया जीवितोऽपि एवं हन्यते। किं करवाणि। मा रुद। त्वादृशी मर्त्यं नानुप्रशोचेत्। यस्याः तव मत्तपसः प्रभावात् सर्वमुपस्थितम्। द्विजातिः कचः सञ्जीवितोऽपि भूयः हन्यते। अतः अयं जीवयितुमशक्यः" इति। तत् श्रुत्वा देवयानी "कथमहं न रुद्याम्। कचस्तु सदोत्थितः कर्मसु दक्षश्च। तात, अभिरूपः कचः मे प्रियः। तं विना न भोक्ष्ये। तस्य मार्गमहमपि प्रतिपत्स्ये" इति उवाच।

उज्जीविताः भवेम" इति प्रार्थयामासुः। तत्कृत्यमङ्गीकुर्वन् कचः शुक्रसमीपं गतः—इत्युक्तमत्र। अन्ये विषयाः अत्र त्यक्ताः।

(८)

आगतं कचं दृष्ट्वा शुक्रः "देवगुरोर्बृहस्पतेः पुत्र, सुस्वागतं तेऽस्तु। आगमनकारणं ज्ञातुमिच्छामि" इत्युवाच। ततः कचः तं प्रणम्य "गुरो त्वयि अहं ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि। अनुमन्यस्व माम्" इति प्रार्थयामास इत्युक्तमत्र।

(१७)

"तात, सुन्दरः कचः मे प्रियः। सः मां तोषयेत्। सः अतीव समर्थः। तं विना क्षणमपि अहं न जीवेयम्। अतस्तमुज्जीवितं करोतु भवान्" इति देवयानी उवाच इत्युक्तम्। शुक्रस्य वचनानि त्यक्तानि।

(४९)

शुक्रेण सञ्जीवनीविद्यया उपहूतः कचः शनैः वाचं जठरे व्याजहार। "केन उपनीतः मम उदरे तिष्ठसि। ब्रूहि वत्स" इति शुक्रः उवाच। कचः एवमुवाच—"भवत्प्रसादात् मां स्मृतिः न जहाति। यथावृत्तं सर्वं स्मरेयम्। असुराः मां हत्वा, दग्ध्वा, चूर्णयित्वा च सुरायां ददुः। एवमसुरैः मारितोऽहं सुरायां भवतः दत्तोऽस्मि। त्वयि स्थिते अत्र आसुरी माया ब्राह्मीं मायां कथं अभिबाधते" इति।

(५७)

कुक्षिविदारणेन बहिरागतः कचः पतितं वेदराशिं गुरुम् उत्थापयामास।

(५८)

ततः तं नमस्कृत्य एवमुवाच—"निधीनांनिधिं वराणां वरदं गुरुमर्चनीयं ये नाद्रियन्ते ते पापान् लोकान् व्रजन्ति" इति।

(६२)

सुरापानं प्रति जातशङ्कः शुक्रः एवमशपत्—"यः विप्रः अद्यप्रभृति मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः सः अपेतधर्मः, ब्रह्महा, गर्हितश्च स्यात्। सन्तो विप्राः, देवाः, दैत्याश्च सर्वे इदमुपश्रृण्वन्तु" इति।

(१५–१६)

अत्र तु देवयानी 'कचः कुत्रगतः इति न ज्ञायते। स च न दृश्यते' इति खेदेन स्वजनकमुवाच। ततः शुक्रः ध्यानचक्षुषा सर्वं दृष्ट्वा एवमुवाच—'कचः मारितः। सः मम उदरे विद्यते' इति।

(२१)

उदरं भित्त्वा बहिरागतः कचः गुरुं विद्यया उत्थापयामास। ततः कचः गुरुं ववन्दे। प्रीतः शुक्रः तं दृष्ट्वा 'विद्यामुपगतेन त्वया दक्षिणात्वेन मम प्राणाः दत्ताः। अतः अहमतीव तुष्टः' इति उवाच इत्याख्यातमत्र।

(२२)

अद्यप्रभृति प्रीत्या ये विप्राः मधु पास्यन्ति ते जात्या नीचाः भूत्वा घोरे नरके पतेयुः' इति शुक्रः अशपत् इति उक्तमत्र।

अ—२६

(१-२-३)

गुरुणा विसृष्टं त्रिदशालयं प्रस्थितं कचं देवदानी इदमुवाच— "अङ्गिरसः पौत्र, वृत्तेनाभिजनेन, विद्यया, तपसा, दमेन च भ्राजसे। मम च बृहस्पतिः पूज्यः।

(४-६)

"तपोधन, एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद् वदामि। व्रतस्थे, नियमोपेते त्वयि अहं यथा वर्तामि तत् ज्ञायताम्। भक्तां मां त्यक्तुं नार्हसि। विधिवन्मन्त्रपुरस्कृतं मम पाणिं गृहाण" इति देवयानी उवाच। ततः कचः "गुरुपुत्रि, यथा मम पिता तव पूज्यः मान्यश्च तथा त्वं पूजनीयतमा। यथा तवपिता मम गुरुः नित्यं मान्यः तथैव त्वमपि। त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि" इति देवयानीमुवाच। ततः देवयानी "त्वं मम गुरुपुत्रस्य पुत्रः। न मे पितुः पुत्रः। तस्मात् त्वं मम पूज्यः" इति कचमुवाच।

(१०)

देवयानी कचं दृष्ट्वा "त्वयि पुनः पुनः असुरैर्हन्यमाने त्वदर्थं मया प्रीत्या यत् कृतं तत् स्मर त्वम्। मया रक्षितः त्वं मे उत्तमां भक्तिमनुरागं च जानीहि। अनागसं भक्तां मां धर्मज्ञस्त्वं

अ—२६

(३)

त्रिदशावासं गन्तुमिच्छन् कचः देवयानीसमीपं गत्वा 'त्वया अनुज्ञातः गन्तुमिच्छामि' इति अवदत् इत्युक्तमत्र। ततः परं देवयानी तमुवाच "अङ्गिरसः पौत्र......इत्ययं विषयः समानः।

(४)

'इन्द्रियनिग्रहसमर्थः त्वं मां परिणेतुमर्हसि' इति देवयानी कचमुवाच। ततः कचः 'गुरुपुत्री त्वमेवं कथयितुं नार्हसि' इत्युवाच इत्यत्रोक्तम्। अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

(५)

भद्रे तव पितुः उदरात् अहमपि जातः अतस्त्वं मे सोदरी भवसि। त्वं पूज्या च भवसि। त्वया अनुज्ञातस्त्रिदशालयं

त्यक्तुं नार्हसि । इति अवदत् । ततः कचः "शुभव्रते, अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि । सुभ्रु प्रसीद । शुभे मह्यं त्वं गुरोः गुरुतरा । विशालाक्षि त्वया यस्य शुक्रस्य कुक्षौ उषितं तत्रैव मयापि उषितम् । अतस्त्वं धर्मतः मम भगिनी असि । शुभानने आपृच्छे त्वाम् । अहं गमिष्यामि । मे पथि शिवमस्तु । धर्माविरोधेन स्मर्तव्योऽस्मि । नित्यं मम गुरूमप्रमत्ता, उद्यता आराधय" इत्युवाच ।

(१७-२४)

कचदेवयान्योः परस्परशापप्रदानम् । विद्यासिद्धिर्न भविष्यतीति देवयानीशापः । ऋषिपुत्रः तव पाणिं नैव ग्रहीष्यतीति देवयानीं प्रति कचस्य शापः । कचस्य त्रिदशालयं प्रति गमनम् । देवानां प्रशंसा ।

अध्याय :—२७

(६)

वृषपर्वणः पुत्री शर्मिष्ठा व्यतिक्रममजानन्ती देवयान्याः वस्त्रं जगृहे । ततः तयोः मिथस्तत्कृते विरोधः समजायत इति अत्र उक्तम् ।

(८) देवयानी शर्मिष्ठां दृष्ट्वा 'शिष्या भूत्वा त्वं कस्मात् मे वस्त्रं गृह्णासि । समुदाचारहीनायाः ते श्रेयः न भविष्यति' इत्युवाच ।

गन्तुमिच्छामि । अतः क्रोधस्त्यज्यताम् । इति कचः देवयानीमुवाच इति केवलमत्रोक्तम् ।

(६-१०)

अयं विषयः अत्र समानः ।

अध्याय :—२७

(५-६)

अत्र तु वृषपर्वसुता शर्मिष्ठा देवयान्याः वासः जगृहे तत् देवयानी न सेहे इति केवलमुक्तम् । व्यतिक्रमं अजानन्ती जगृहे इति नोक्तम् ।

(६)

अत्र तु देवयानी 'त्वं मम तुल्या पुनीता नासि । किमर्थं मम वस्त्रं गृहीतवती' इति शर्मिष्ठामवददित्युक्तम् ।

(९-१३)

शर्मिष्ठा देवयानीं—"आसीनञ्च शयानञ्च मम पितरं ते पिता नीचस्थः सुविनीतवदभीक्ष्णं स्तौति पृच्छति च। याचतः, स्तुवतः, प्रतिगृह्णतः सुता त्वम्। अहं तु स्तूयमानस्य, ददतः सुता। भिक्षुकि, अनायुधा त्वं सायुधायै मह्यं कुप्यसि। लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न च त्वां गणयाम्यहम्" इति उक्त्वा विस्मयं गतां देवयानीं कूपे प्रक्षिप्य तां हतां मत्वा अनवेक्ष्य क्रोधयुक्ता स्वपुरं गता इति अत्रोक्तम्।

(१४-१८)

मृगयार्थं तत्रागतः ययातिः श्रान्तयुग्यः, श्रान्तरूपः पिपासितः समीपे एकं कूपं ददर्श। तस्मिन् कूपे दीप्तामग्निशिखामिव तां कन्यां देवयानीं विलोक्य नृपः ययातिः एवमुवाच—"सुमध्यमे चारुमुखी, श्यामा, सुमृष्टमणिकुण्डला त्वं का? कस्मात् त्वं दीर्घं ध्यायसि आतुरा श्वसिषि च? वीरुत्तृणावृते अस्मिन् कूपे कथं पतिता? त्वं कस्य पुत्री? सर्वं वद" इति।

(१९-२१)

"देवैर्हतान् दैत्यान् विद्यया यः उत्थापयति तस्य शुक्रस्य कन्याहम्। त्वं मां नूनं न बुध्यसे। राजन् एषः ताम्रन-खाङ्गुलिः मे पाणिः। मां गृहीत्वा समुद्धर। त्वं हि कुलीनो

(७)

अत्र तु 'मम पितरमागत्य समयं विलोक्य याचतः तव पितुः स्थितिमनालोच्य मां कथं नीचां वदसि। इत्युक्त्वा शर्मिष्ठा देवयानीं ताडयित्वा कूपे प्रक्षिप्य कोपेन स्वपुरं ययौ इत्यत्रोक्तम्। अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

(७)

मृगयार्थं तद् वनं गतः नृपो ययातिः कूपे पतितां देवयानीं दृष्ट्वा का त्वं कन्ये? इति अपृच्छत् इति केवलमत्रोक्तम्।

अन्ये विषयास्त्यक्ताः।

(९)

"नृप, मृतान् सर्वान् विद्यया सद्य एव यः उज्जीवितान् करोति तस्य श्रेष्ठस्य शुक्रस्य सुता अहं नाम्ना देवयानी।

मे मतः। त्वां च संशान्तं, वीर्यवन्तं, यशस्विनं जानामि। तस्मात् पतितां मामस्मात् कूपादुद्धर्तुमर्हसि'' इति देवयानी ययातिमवदत्।

(२४)

शोकसन्तप्ता देवयानी आगतां घूर्णिकां विलोक्य ''घूर्णिके त्वरितं गत्वा मे पितुः सर्वमाचक्ष्व। अद्य तु वृषपर्वणो नगरम् अहं न प्रवेक्ष्यामि ''इत्युवाच। सा घूर्णिका असुरमन्दिरं त्वरितं गत्वा शुक्रं दृष्ट्वा कम्पमाना, विचेतना एवमुवाच—'महाप्राज्ञ शर्मिष्ठया महाभागा देवयानी वने हता' इति। तदा शुक्रः दुःखात् सुतां मार्गमाणः वनं ययौ। वने सः स्वसुतां दृष्ट्वा बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य दुःखितः वाक्यमब्रवीदित्युक्तम्।

(३०)

शुक्रः देवयानीं दृष्ट्वा 'भद्रे सर्वे जनाः आत्मदोषैः दुःख-सुखे नियच्छन्ति। मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता' इति अवदत्। असुरसुतायाः दुश्चरितस्य कारणं नैव शुक्रेण पृष्टम्।

(३१–३७)

शर्मिष्ठया कृतं दुष्कृतं देवयानी स्वपितरं वदति तदा शर्मिष्ठया तीक्ष्णपरुषं वचनमुक्तं इति तया निन्दितां वार्तां

नृपश्रेष्ठ, मम दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा मामुद्धृत्य रक्ष'' इति देवयानी ययातिमवदत् इति अत्रोक्तम्।

(१०)

अत्र तु देवयानी, प्रियसखीं दृष्ट्वा त्वं मम पितुस्समीपं गच्छ इत्युवाच। शुक्रः तस्याः वचनं श्रुत्वा वनमागत्य स्वसुतां विलोक्य तां परिष्वज्य एवमपृच्छत्। इत्युक्तम्। अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

(११)

'सुभगे वृत्तं ते किमिदं, शीघ्रं वद' इति शुक्रः देवयानीम् अपृच्छत् इत्युक्तमत्र।

देवयानीशर्मिष्ठयोः कलहकारणमत्र शर्मिष्ठा स्वपितरं वदति। वस्त्रग्रहणमेव कलहकारणमित्यत्र उक्तम्। अयमधिकः विषयः।

(१२–१३)

''मम पितुः माहात्म्यं त्वया न ज्ञातं इत्युक्त्वा मां निन्दितवती शर्मिष्ठा मम हस्तं स्वनखेन व्रणितं कृत्वा कूपे च अपातयत्।''

ब्रवीति । किन्तु कूपपतनं ययातिकृतोपकारं च नैव निवेदयति ।

अध्याय :—२८

(१-३)

"यः समुत्पतितं क्रोधं हयमिव निगृह्णाति सः यन्तेत्युच्यते । तेन सर्वं जितं भवति । जीर्णां त्वचमुरगः इव यः क्रोधं क्षमया निरस्यति सः पुरुषः उच्यते" इत्युक्तं शुक्रेण अत्र ।

(१०-११)

'यत्र पापिनो वसन्ति तत्र शुभकामैः न वस्तव्यम् । साधु-समीपवासः एव श्रेष्ठः उच्यते । वृषपर्वसुतायाः महाघोरा वाङ् मे हृदयं मथ्नाति" इति देवयानी स्वपितरमुवाच इत्यत्रोक्तम् ।

अ—२९

(‍-७)

ततः समन्युः शुक्रः आसीनं वृषपर्वाणमुपगम्य "राजन् पापं एवं ध्रुवं फलति गुरुभुक्तमिवोदरे । अपापशीलस्य, धर्मज्ञस्य मम गृहे स्थितस्य, शुश्रूषानिरतस्य कचस्य वधात्, मम सुतायाः वधाच्च त्वां सबान्धवं त्यक्ष्यामि ।

मृगयार्थमागतः ययातिः नृपः मां कूपादुज्जहार । 'अहं सत्यमेव वदामि" इति देवयान्या उक्तम् ।

अध्याय :—२८

(३)

"यः सत्यमेव वदति, यस्मिन् क्षमा विद्यते, यः नीचां वार्तां तितिक्षति सः एव उत्तमः इति वेदाः ब्रुवन्ति । कोपेन धनं, बुद्धिः, विद्या, तपः इत्यादीनि सर्वाणि नश्यन्ति" इति शुक्रः देवयानीं वदति इत्यत्रोक्तम् ।

(५-६)

"असुरपुत्री गर्विष्ठा शर्मिष्ठा यद् उवाच तत् खेदं जनयति । सर्वप्रशंसार्हाणां भवतां समीपे ये वसन्ति तेषां दुःखं कथं भवेत् ? विना हेतुं मम वस्त्रं अपहृत्य, सर्वं कलापारङ्गतं भवन्तं निन्दित-वत्याः परुषं वचनं क्लेशं जनयति" इति देवयान्या उक्तमत्र ।

अ—२९

(२-५)

अत्र तु सक्रोधं शुक्रं दृष्ट्वा कोपकारणं ज्ञातुमशक्तो वृषपर्वा सभयं तस्य पुरतः आगत्य तं ववन्दे । तदा शुक्रः एवमुवाच—यूयं सर्वे मिथ्यावादिनः । पापनिरताः ।

त्वया सह त्वद्विषये स्थातुं न शक्नोमि। अद्य त्वां मिथ्या-प्रलापिनं जानामि" इति शुक्रः उवाचेत्यत्र उक्तम्।

(१२-१३)

वृषपर्वा "भार्गव त्वयि मृषावादं न जानामि। त्वयि सत्यमेव विद्यते। भवान् मां प्रसीदतु। यदि अस्मान् विहाय त्वमद्य यास्यसि अहं समुद्रं संप्रवेक्ष्यामि। नान्यत् परायण-मस्मि" इति शुक्रमुवाच।

तदा "हे असुराः समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा व्रजत। मे पुत्र्याः अप्रियं सोढुमहं न शक्तः। मम जीविततुल्या देवयानी प्रसाद्यताम्। इन्द्रस्य बृहस्पतिरिवाहं तव योगक्षेमकरः" इति शुक्रः उवाच।

वृषपर्वा "भार्गव भुवि असुरेन्द्राणां यत् वसु विद्यते, तस्य मम च त्वमेव ईश्वरः" इति शुक्रमुवाच।

(१४-१७)

ततस्तु शुक्रः सत्वरं वृषपर्वणा सह गत्वा देवयानीं प्रति एवं वदति—"सुभगे तव वचः प्रतिपन्नम्। अहमेव राज्ञो वित्तस्य ईश्वरः इति असुरेन्द्रः अवदत्" इति।

धर्मज्ञानशून्याः। दुर्गुणाश्रयभूताः। क्रूरकर्मासक्ताः। सुगुणः शुश्रूषुः कचः युष्माभिः मारितः। चूर्णयित्वा सः सुरायां दत्तः च। मम सुतायाः अपि महद् दुष्कृतं शर्मिष्ठया कृतम्। द्रुतमेव युष्मान् सर्वान् दग्धान् करिष्यामि" इति।

(६)

'यदि अस्मान् नाशयितुं भवतः इच्छा स्यात् तर्हि वयं समुद्रं प्रवेक्ष्यामः।

दैत्येन्द्राणां द्रविणस्य भवानेव ईश्वरः" इति वृषपर्वणा अत्रोक्तम्।

ततः परमेव शुक्रः "अपराधः क्षान्तः। देवयानी प्रसाद्यताम्" इति अत्र वदति।

शुक्रेण उक्ताः अन्ये विषयाः अत्र त्यक्ताः।

(७-८)

ततः वृषपर्वा देवयानी यत्रासीत् तत्र गत्वा तां प्रति "मृगाक्षि, मधुरभाषिणि, गुरुपुत्रि, अस्मद् दुःखविनाशिनि, वयं सर्वे तव दासाः अभवाम।

"तात यदि तस्य वित्तस्य भवानेव ईश्वरः तदहं नाभिजानामि।
७ असुरेन्द्रः स्वयं मां वदतु" इति देवयानी उवाच। तदा वृषपर्वा "देवयानि, यं कामं त्वमभिजानासि तं सुदुर्लभमपि अहं संप्रदास्यामि" इति अवदत्।

ततः देवयानी वृषपर्वाणं प्रति "कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठा मम दासी भवतु। विवाहानन्तरमहं यत्र गच्छेयं तत्रापि तव सुतया आगन्तव्यम्" इति स्वेच्छामकथयत्।

(१८-२२)

ततः वृषपर्वा "शर्मिष्ठां शीघ्रमानय। सा देवयान्याः अभिलाषां पूरयतु" इत्युक्त्वा धात्रीं प्रेषयामास।

(१९-२२)

वृषपर्वणा प्रेषिता धात्री गत्वा शर्मिष्ठां प्रति "भद्रे शर्मिष्ठे उत्तिष्ठ। तव ज्ञातीनां सुखमावह। देवयान्या प्रचोदितः शुक्रः शिष्यान् असुरान् विहाय गन्तुमिच्छति। अनघे, तस्या देवयान्या इच्छा त्वया पूरिता भवितव्या। सुशोभने तस्याः दासीत्वमभिजातासि" इति वदति।

तदा शर्मिष्ठा "अहं देवयान्याः कामं पूरयितुमिच्छामि। मत्कृते तस्याः, शुक्रस्य च क्रोधः मास्तु "इत्युक्त्वा कन्यासहस्रेण आवृता पुरात् निश्चक्राम—इत्यत्रोक्तम्।

तव आज्ञा का ? किं कर्तव्यं मया ? सद्यः उच्यताम्" इति कथयति।

तत् श्रुत्वा देवयानी,

"तव सुता शर्मिष्ठा कन्यासहस्रेण मम दासी भूत्वा परिचर्यां करोतु" इति वृषपर्वणिमुवाचेत्यत्रोक्तम्। अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

(९)

देवयान्याः वचनं श्रुत्वा तत् पूरयितुं वृषपर्वा स्वपुत्रीमानेतुं धात्रीं प्रेषयामास इत्यत्रोक्तम्।

(१०)

वृषपर्वणः वचनं श्रुत्वा धात्री गत्वा शर्मिष्ठां शीघ्रमानयतिस्म इति केवलमत्रोक्तम्। धात्र्या शर्मिष्ठां प्रति उक्तानि वचनानि त्यक्तान्यत्र।

(९-११)

आगता शर्मिष्ठा स्वजनकं ददर्श । सः नृपः स्वपुत्रीं विलोक्य "अद्यैव त्वं देवयान्याः दासी भूत्वा पारिचर्यां कुरु" इत्युवाच ।

तदा शर्मिष्ठा स्वपितरं नमस्कृत्य देवयान्याः पुरतः आगत्य "कन्यासहस्रेण अहं तव दासी भूत्वा परिचर्यां करिष्यामि । प्रसीदतु, भवती । तव विवाहानन्तरमपि त्वयैव सह आगन्तुमिच्छामि" इति वदति ।

ततः परं देवयानी "स्तूयमानस्य दातुः पुत्री कथं स्तुवतः, याचतश्च पुत्र्याः दासी भवेत्" इति सस्मितमुवाच । तदा शर्मिष्ठा "बन्धूनां सुखं दातुं अहं दासी भवितुमिच्छामि" इति कथयित्वा तां वन्दते स्म इतिवदत्यत्र ।

(१२-१३)

मञ्जुभाषिणी देवयानी वन्दितां शर्मिष्ठां विलोक्य संतुष्टा भूत्वा स्वपितरं एवं वदति—"मम विषादः संप्रतिगतः । सालावृतं पुराणं पुरं गच्छेम" इति ।

ततः कन्यासहस्रावृतया शर्मिष्ठया सह देवयानीं पुरमनयत् शुक्रः इति अत्रोक्तम् ।

अन्ये विषयाः नोक्ताः ।

(२३-२५)

शर्मिष्ठा देवयानीं प्रति "अहं कन्यासहस्रेण तव दासी भवामि । परिचर्यां करिष्यामि । यत्र ते पिता त्वां दास्यति तत्र अहमपि ते परिचर्यां कर्तुं ध्रुवं यास्यामि" इति वदति । तदा देवयानी "अहं स्तुवतः याचतः, प्रतिगृह्णतः पुत्री । त्वं तु स्तूयमानस्य नृपस्य पुत्री । एवं सति त्वं मम दासी कथं भविष्यसि" इति अपृच्छत् शर्मिष्ठाम् ।

तदा शर्मिष्ठा "आर्तानां ज्ञातीनां सुखं येन केनचित् आवहेत् । तव विवाहानन्तरं त्वं यत्र गमिष्यसि तत्रापि अहं आगमिष्यामि । सर्वदा तव परिचर्यां करिष्यामि" इति देवयानीमवदत् ।

(२६-२७)

वृषपर्वणः सुतया दासभावे प्रतिश्रुते सति देवयानी स्वजनकं प्रति एवं वदति—तात संतुष्टास्मि । पुरं प्रविशामि । विप्रोत्तम! तवामोघं विज्ञानं ज्ञातम् । तथा विद्याबलं च मया ज्ञातम्" इति ।

एवं स्वसुतया उक्तः द्विजश्रेष्ठः सुमहायशाः शुक्रः स्वपुत्र्या सह पुरं प्रविवेश । ततः सर्वे दानवास्तं विलोक्य अपूजयन् ।

अध्याय :—३०

(२–७)

एकदा देवयानी शर्मिष्ठया, दासीसहस्रेण च सार्धं क्रीडार्थं वनं ययौ। वने सा यथाकाममचरत्। ता सर्वाः अभिरताः अक्रीडन्। माधवं मधु अपिबन्। विविधानि फलानि विविधान् भक्ष्यान् च खादन्त्यः सन्तुष्टा आसन्।

मृगलिप्सया वनमागतः नृपः ययातिः पानीयार्थं तत्र यदृच्छया जगाम। तत्र सः दिव्याभरणभूषिताः ललनाः योषितः शर्मिष्ठां, देवयानीं च ददर्श। तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनां, शर्मिष्ठया पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानमनुपम-सुन्दरीं शुचिस्मितां देवयानीमुपविष्टां नृपः अपश्यत्।

(७-१५)

ययातिः कन्यासहस्रावृते द्वे वनिते विलोक्य "युवां के"? इत्यपृच्छत्। तदा देवयानी "नराधिप अहं वदामि। मे वचनं आदत्स्व। अहमसुरगुरोः शुक्रस्य सुता। इयं कन्या असुरगुरोः वृषपर्वणः पुत्री। मे दासी। तथापि सखी" इत्युवाच।

तदा ययातिः कथमियं सुन्दरी ते सखी दासी अभवत्। तत् श्रोतुं मे कौतूहलमस्ति इति देवयानीमुवाच।

अध्याय :—३०

(३–४)

कदाचित् ययातिः भूपतिः मृगयार्थं वनमागतः।∴ पिपासार्तः सः नृपः एकत्र क्रीडन्त्यः वह्वीः कन्याः ददर्श। तासां मध्ये पूर्णचन्द्रनिभाननां दीर्घकवरीं देवयानीं दीर्घलोचनया शर्मिष्ठया पादसंवाहनेन सेव्यमानामपश्यत् इति केवलमत्रोक्तम्।

अन्ये विषयाः सर्वे त्यक्ताः।

(५-७)

ययातिः देवयानीं दृष्ट्वा "कन्ये का त्वम्? कस्याः पुत्री त्वम्? पादसंवाहनं कुर्वन्ती अनुपमसुन्दरी सा का? अहं यशस्वी ययातिर्नाम नृपः। ब्रह्मचर्येण वेदान् चतुरः अधीत-वानहम्। मृगयार्थं वनमागतोऽहं पिपासार्तः अत्रागतः" इति स्वयमेव सर्वं वदत्यत्र।

"सर्वं विधानमेव अनुवर्तते । विधिना विहितमिदं ज्ञायताम् । भवतो नाम किम् ? कस्य पुत्रो भवान् ? त्वां नृपं मन्ये । शंस मे" इति देवयानी अवदत् । ततस्तस्य वचनात् तं ययातिं ज्ञात्वा तुष्टा बभूव । इत्यत्रोक्तम् ।

ततः परमेव देवयानी स्ववृत्तान्तं कथयति । शर्मिष्ठादासीभवनकारणमपि स्पष्टमुक्तम् ।

(१७-२७)

देवयानी ययातिमुवाच—"दास्या शर्मिष्ठया, कन्यासहस्रेण च सह अहं त्वदधीनास्मि । त्वं मे भर्ता भव" इति ।

तदा ययातिः "विप्रसुतां श्रेष्ठां त्वां परिणेतुं राजाहं नार्हः" इति वदति । ततः देवयानी बहूनि युक्तानि कारणानि कथयित्वा अन्ते तेन नृपेण गृहीतपूर्वपाणिं अन्यः पुमान् कथं स्पृशेत् ?" इति वदति ।

ततः ययातिः "सर्पः एकं दशेत् । शस्त्रेण एकः हन्यते । विप्रस्तु कुपितः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हन्ति । अतः विप्रः दुराधर्षतरः । तस्मात् पित्रा अदत्तां त्वां परिणेतुमहमशक्तः" इति कथयति ।

तदा देवयानी "राजन् त्वं मया वृतः । पित्रा दत्तां मां वहस्व" इत्युक्त्वा स्वपितरमानेतुं धात्रीं प्रेषयामास इत्युक्तमत्र ।

(७-१०)

"राजन् मम पाणिः पूर्वं त्वया गृहीतः कूपादुद्धरणकाले । अन्यः कथं मम पाणिं स्पृशेत् । अतः त्वमेव मम भर्ता भवितुमर्हः । अयमेव धर्मः" इति देवयानी ययातिं वदति ।

तदा नृपः तां "प्रति कन्ये त्वं शुक्रसुता । अहं तु क्षत्रियकुले जातः । अतः त्वां परिणेतुं नेच्छामि" इति ब्रवीति ।

"मया वृतः त्वम् । मम पिता मां दास्यति" इत्युक्त्वा सा स्वजनकमानेतुं एकां सुन्दरीं प्रेषयामास इत्यत्रोच्यते ।

(२९—३७)

धात्र्या निवेदितः शुक्रः स्वसुतां द्रष्टुं वनमागतः। ययातिः प्राञ्जलिः विप्रं शुक्रं ववन्दे। ततो देवयानी "तात अयं नृपः नाहुषः। दुर्गमे मम पाणिमग्रहीत्। नमस्ते। लोके अन्यं भर्तारं न वृणे। अतः माम् अस्मै देहि" इति वदति। ततः शुक्रः नृपं प्रति, "वीर अनया त्वं पतिः वृतः। इमां महिषीं गृहाण। वर्णसङ्करतः अधर्मः त्वां न स्पृशेत्। अधर्मात् त्वां विमुञ्चामि। ईप्सितं वरं च वरय। अनया सह अतुलां प्रीतिं लभस्व। इयं कुमारी शर्मिष्ठा त्वया सततं संपूज्या। न चैनां शयने ह्वय" इति ब्रवीति।

ततः नृपः शुक्रं नमस्कृत्य तेनानुज्ञातः संतुष्टः स्वनगरं ययौ—इत्यत्रोक्तम्।

अध्याय :—३१

(७-९)

ऋतुप्राप्तौ धर्मज्ञा सा शर्मिष्ठा एवं चिन्तयामास—"ऋतुकालश्च संप्राप्तः। मे न कश्चित् पतिः वृतः। किं कथं कृत्वा सुखं भवेत्। देवयानी तु प्रसूता। वृथाहं प्राप्तयौवना। यथा तया ययातिः भर्ता वृतः तथा अहमपि तं वृणोमि। नृपेण पुत्रफलं देयमिति मे मतिः निश्चिता। संप्रति तस्य नृपस्य

(१०—१४)

शुक्रः वनमागत्य स्वसुतां ददर्श। सा देवयानी "पूर्वमनेन नृपेण ययातिना मम पाणिः गृहीतः। अतः तस्मै मां देहि" इति पितरमुवाच। तदा नृपो भीतो बभूव। शुक्रः"त्वमेवार्हः। तव दोषो न भवेत्। अहमेव मम सुतां ददामि" इत्युक्त्वा नृपाय स्वपुत्रीं ददौ।

तदा शुक्रः "शर्मिष्ठां प्राप्तुं यत्नः त्वया न कर्तव्यः" इति नृपमुवाच।

ततो ययातिः शुक्रं प्रदक्षिणं कृत्वा तेनानुज्ञातः स्वपुरं स्वभार्यया सह जगाम इत्यत्रोच्यते।

अध्याय :—३१

(५-६)

अत्र तु शर्मिष्ठा "पतिं विना मम यौवनं वृथा बभूवे"ति खेदं प्राप। ततः पुत्रं लब्धुमैच्छत् प्रतिदिनम्। तदनन्तरं विषादेन लाभो नास्तीति मत्वा देवयानी यथा ययातिं लेभे तथा तं पतिं लब्धुं सापि चिन्तयामास—इत्येवात्रोच्यते।

अन्ये विषया नोक्ताः।

दर्शनं लब्धुं शक्यते किम् ? रहसि तं द्रष्टुमिच्छामि" इति अत्रोच्यते ।

(१०-११)

नृपः ययातिः अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां विलोक्य विस्मितः बभूव । तं रहसि दृष्ट्वा चारुहासिनी सा प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा एवमुवाचेति उक्तम् ।

(१४-१५)

ययातिः शर्मिष्ठां प्रति "वेद्मि त्वां शीलसम्पन्नाम् । सूच्यग्रमपि ते रूपं न पश्यामि । शर्मिष्ठा ते शयने नाह्वयितव्येति पूर्वं शुक्रः उक्तवान् खलु । अतः तवाभिलाषा पूरयितुं न शक्यते" इति वदति ।

(१६-२३)

ययातिशर्मिष्ठासंवादः धर्मनिरूपणेन अत्र सविस्तरं वर्णितः ।

अ—३२
(१-२)

शर्मिष्ठायाः पुत्रः जातः इति ज्ञात्वा देवयानी चिन्तयाविष्टदुःखार्ता तां प्राप्य "कामलुब्धया त्वया इदं किमर्थं कृतम्" इति अपृच्छत् इति अत्रोच्यते ।

(७)

ययातिं विलोक्य शर्मिष्ठा तं नमस्कृत्य एवमुवाच इति केवलमत्रोच्यते ।

(९)

अत्र तु "व्रतमाचरन्ती कन्या त्वं रन्तुमनर्हा" इति शुक्रेणोक्तं खलु । तद्वचनं नातिक्रमणीयं इति केवलं नृपेणोक्तम् ।

(१०-१४)

अत्र तु तयोर्द्वयोः संवादः संविस्तरं नोक्तः ।

अ—३२
(३—)

अत्र तु धात्रीमुखात् प्रसूतां शर्मिष्ठां श्रुत्वा तदसहमाना तां प्राप्य "कन्यायाः अविवाहितायाः तव इदमुचितं किम्" इति अतिकोपेन पप्रच्छेत्यत्रोक्तम् ।

(१२-१७)

देवयानी क्रीडमानान् देवरूपिणः कुमारान् दृष्ट्वा विस्मिता ययातिमिदमुवाच "नृप, इमे कुमाराः देवपुत्रोपमाः शुभाः वर्तन्ते । वर्चसा, रूपतश्चैव तव सदृशाः दृश्यन्ते । इमे कस्य पुत्राः" ? इति नृपं पप्रच्छ । ततः तान् कुमारान् "युष्माकं पिता कः ? "अहम् अग्रतः श्रोतुकामास्मि । वदत मे सत्यम्" इति अपृच्छत् ।

ते कुमाराः पितरं ययातिं प्रदेशिन्या अदर्शयन् । शर्मिष्ठां मातरमूचुः । एवमुक्त्वा ते नृपमुपचक्रमुः । तदा नृपः देवयान्याः समीपे तान् कुमारान् नाभ्यनन्दत् । तेन बालकाः रुदन्तः स्वमातरं प्रापुः । तेषां बालानां प्रणयं दृष्ट्वा तत्त्वं बुद्ध्वा देवयानी शर्मिष्ठां प्राप्य एवमुवाच इत्यत्रोच्यते ।

(१९-२२)

देवयानी—"कस्मात् मम विप्रियमकार्षीः आसुरधर्मस्थिता त्वं किं न बिभेषि" इति शर्मिष्ठामुवाच । सा शर्मिष्ठा "न्यायतः धर्मतश्चैव चरन्ती अहं ते न बिभेमि । यदा नृपः त्वया वृतः तदा मयापि वृत एव । सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति । मान्या, श्रेष्ठा, ज्येष्ठा, ब्राह्मणी त्वं मम पूज्यासि । त्वत्तो हि मे राजर्षिः पूज्यतरः खलु । तत् त्वं न वेत्सि किम्" इति देवयानीमुवाच इत्यत्रोच्यते ।

(७-८)

क्रीडमानान् त्रीन् कुमारान् सम्यक् विलोक्य "एते कस्य पुत्राः" इति नृपमपृच्छत् देवयानी । तदा नृपः तूष्णीमासीत् । ततः कुमारान् सा अपृच्छत् । "माता शर्मिष्ठा" ।

पिता तु अयमेवेति उक्त्वा तर्जन्या ययातिं प्रददर्श्य तस्य समीपं ययुः । रूपे ययातितुल्या एव ते कुमाराः इति निश्चित्य देवयानी शर्मिष्ठां प्राप्य सक्रोधा लोहितनेत्री एवमब्रवीत् इति अत्रोक्तम् ।

(१०-११)

"हे असुरपुत्रि, त्वादृशी वञ्चकी मिथ्यावादिनी लोके न दृश्यते । त्वं क्रूरा" इति देवयानी उवाच ।

तदा शर्मिष्ठा तां देवयानीं नमस्कृत्य एवं वदति—"प्रीत्या त्वया वृतः नृपः एव मयापि वृतः । तद् उचितमेव । विप्रियं मया न कृतम्" इति । अन्ये विषयाः अत्र नोक्ताः ।

(४०-४१)

"नहुषात्मज, जरां यथेष्ठं अन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि मामनुध्याय। न च पापमवाप्स्यसि। यः पुत्रः ते वयः दास्यति स राजा भविष्यति। सः आयुष्मान् यशस्वी च भविष्यति" इति शुक्रः उवाचेत्यत्र उच्यते।

अध्याय :—३३

(१-७)

शुक्रशापात् जरां प्राप्तः ययातिः स्वपुरं प्राप्य स्वज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच—"यदो, शुक्रशापाद् अहं जरां वलीं, पलितानि च प्राप्तोऽस्मि। पाप्मानं च लब्धवान्।

यौवने नाहं तृप्तः। त्वं जरया सह पाप्मानं प्रतिपद्यस्व। त्वदीयेन यौवनेन अहं विषयान् चरेयम्। पूर्णे वर्षसहस्रे तु त्वदीयं यौवनं दत्वा पाप्मानं जरया सह संप्रतिपत्स्यामि" इति। ततः यदुः "जरायुक्तः नरः सितश्मश्रुधरः, दीनः, शिथिलीकृतः, वलीयुक्तः, दुर्दर्शः, दुर्बलः, कृशः, कार्यकरणे अशक्तः, सर्वैः परिभूतश्च भवेत्। अतः जरां नाभिकामये। मत्तः प्रियतराः वहवः पुत्राः सन्ति। अतः जरां ग्रहीतुमन्यं पुत्रं वृणीष्व" इति ययातिमुवाचेत्युक्तम्।

(२५-३०)

ययातिः पुत्रं पूरुं प्रति "पूरो त्वं जरया सह पाप्मानं

(१७-१९)

"त्वदीयां जरामन्यस्मै दत्वा तस्माद् यौवनं प्राप्य विषयान् चर। यः पुत्रः जरां स्वीकरोति सः त्वदीयं राज्यं लभताम्। यः इच्छति तस्मै त्वदीया जरा दीयताम्" इति शुक्रः ब्रवीत्यत्र।

अध्याय :—३३

(२-३)

अत्र ययातिः यदुं प्रति "जरां मदीयां स्वीकृत्य तव यौवनं प्रयच्छ। पूर्णे वर्षसहस्रे सुखानुभवानन्तरं जरां स्वीकृत्य त्वदीयं यौवनं प्रतिदास्यामि" इति केवलं वदति।

तदा यदुः "जरायुक्तः नरः सर्वैः निन्दितः भवति। सः कृशः भवति। कामभोगप्रणाशिनो खलु जरा। अतः मत्तः प्रियतरं सुतं वृणीष्व" इति केवलंब्रवीति।

अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

(११-१२)

नृपः कनिष्ठं पुत्रं पूरुं दृष्ट्वा "शुक्रशापलब्धां जरां गृहीत्वा

प्रतिपद्यस्व । त्वं मे प्रियतरः सुतः । त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
8 उशनसः शापात् प्राप्तां जरां पूर्णे वर्षसहस्रे स्वीकृत्य तव यौवनं प्रतिदास्यामि" इति उवाच ।

तत श्रुत्वा पूरुः सद्यः पितरम् एवमुवाच—"महाराज यत् भवता उक्तं तत् करिष्यामि । मत्तः यौवनं गृह्यताम् । यथेप्सितान् कामान् चरतु भवान् । जरया प्रतिच्छन्नोऽहं तव वयोरूपधरः यथेच्छया चरिष्यामि" इति अत्रोच्यते ।

अध्याय—३४

(१-३)

ययातिः महाव्रतं शुक्रं मनसा ध्यात्वा महात्मनि सुते जरां संक्रामयामास । सद्यः सः नृपः पौरवेण वयसा अशोभत ।

प्रीतियुक्तः ययातिः नरश्रेष्ठः यथाकामं, यथोत्साहं, यथाकालं, यथासुखं धर्माविरुद्धान् विषयान् चचार इति अत्र वर्ण्यते ।

(४-६)

ययातिराजस्य राज्यपरिपालनक्रमः अत्र सविस्तरं वर्णितः ।

सः नृपः देवान् यज्ञैः प्रीणयामास । पितामहान् श्राद्धैः अतर्पयत् । दीनान् अनुग्रहैः, विप्रोत्तमान् इष्टैः कामैः, अतिथीन् अन्नपानैः, विशः प्रतिपालनैः, शूद्रान् आनृशंस्येन, सर्वाः प्रजाः

तव यौवनं दीयताम् । पूर्णे वर्षसहस्रे प्रीत्या तव यौवनं प्रतिदास्यामि । राज्यं च दास्यामि" इति अवदत् ।

पूरुः स्वपितरं नमस्कृत्य "मम यौवनं दत्तम् । जरां ददातु भवान्" इति अब्रवीदित्यत्रोक्तम् ।

अध्याय ३४

(२-)

अत्र तु स्वजरां नृपः पुत्राय दत्वा पुत्रस्य यौवनं गृहीतवान् इति केवलमुक्तम् । शुक्रं मनसा ध्यात्वा' इति नोक्तम् ।

'तेन विषयाः सेविताः' इत्यत्रोक्तम् । अविरोधेन धर्मस्य इत्यादिकं नोक्तम् ।

(३-४)

अत्र तु परिपालनक्रमः अति संग्रहेणोक्तः । सः राजा देवान्, पितॄन्, भूसुरादींश्च प्रीणयित्वा इन्द्र इव धर्माविरोधेन पालयामास इति केवलमुक्तम् ।

धर्मेण च यथावत् अनुरञ्जयन्, सिंहविक्रान्तः सः युवानृपः साक्षात् अपरः देवेन्द्र इव पालयामास इति अत्र वर्ण्यते ।

(७-१३)

विषयगोचरः सः ययातिः धर्माविरोधेन उत्तमं सुखं चचार । शुभान् कामान् प्राप्य सः नृपः तृप्तः अभवत् । वर्षसहस्रान्तं कालम् अस्मरत् । कालं पूर्णं मत्वा पुत्रश्रेष्ठं पूरुम् एवमुवाच नृपः— “पुत्र, कामानामुपभोगेन कामः जातु न शाम्यति । हविषा अग्निरिव भूयः वर्धते एव कामः । पृथिव्यां यत् हिरण्यं, व्रीहियवं, पशवः, स्त्रियः तत् सर्वमपि एकस्य नालमिति मत्वा शमं लभेत । तव यौवनेन मया यथासुखं, यथोत्साहं, यथाकामं विषयाः सेविताः । प्रीतोऽस्मि । ते भद्रमस्तु ।

त्वदीयं यौवनं गृहाण । त्वमेव मम प्रियकृत्सुतः । अतः इदं राज्यमपि गृह्यताम् “इति अत्रोक्तम् ।

(१५-२९)

राजा पूरवे यौवनं ददौ ।

कनीयसं सुतं पूरुं राज्ये अभिषेक्तुं नृपः ययातिः ऐच्छत् । तदा विप्रप्रमुखाः वर्णाः “कथं ज्येष्ठमतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति” इति नृपमपृच्छन् तदा नृपः “सर्वे मे वचनं शृण्वन्तु । ज्येष्ठं प्रति राज्यं न देयम् । मम नियोगः यदुना नानुपालितः ।

(४-१०)

भोगैः प्रीतः नृपः कालं पूर्णं ज्ञात्वा पूरुं प्रति एवं वदति— “पुत्र, ज्ञाने गजशास्त्रे, अश्वशास्त्रे, धनुर्विद्यायां, शस्त्रास्त्रप्रयोगे ज्ञानप्रदासु विद्यासु च त्वत्समः कः अस्ति त्रिषुलोकेषु च ? मया धर्माविरोधेन इदं राज्यं परिपालितम् । त्वयापि सम्यक् राज्यं परिपालनीयम् । अहं अतीव प्रीतः । त्वदीयं यौवनं गृहीत्वा मदीयां जरां देहि । इदं राज्यमपि गृहाण” इति । इत्थमत्रोक्तम् । अत्र ययातिः पूरुमतीव प्रशंसति ।

(११-१७)

अत्र तु ययातिः पूरुं दृष्ट्वा “पुत्र, धर्माविरोधेन मया राज्यं परिपालितम् । इतः परं त्वं राज्यं परिपालय” इत्युक्त्वा राज्यपरिपालनक्रमं च नृपः अत्र सविस्तरं उपदिशति । अयं अधिकांशः अत्र ।

मातापित्रोः वचनकृत् पुत्रः एव सुपुत्रः। यदुना, तुर्वसुना, द्रुह्युणा, अनुना च अहमवज्ञातः। पूरुणैव मे वाक्यं कृतं, विशेषतः मानितं च। येन मम जरा धृता, कामश्च कृतः कनीयान् सः पूरुः एव मम दायादः। 'यः पुत्रः त्वां अनुवर्तेत् प्रियकृत् स एव पृथिवीपतिः भवतु' इति शुक्रेण वरश्च दत्तः। अतः पूरुः राज्ये अभिषिच्यताम्" इति अवदत्। तत् श्रुत्वा जनाः "यः सुतः मातापित्रोः हितः, गुणयुक्तश्च स एव कनीयानपि प्रभुः। स एव कल्याणमर्हति। शुक्रस्य वरदानेन तव प्रियस्य पूरोरेव इदं राज्यमर्हम्। अन्यथा उत्तरं वक्तुं न शक्यम्" इति ऊचुः।

तुष्टैः जनैः एवमुक्तः ययातिः राज्ये स्वपुत्रं पूरुमभिषिच्य वनवासाय दीक्षितः विप्रैः तापसैः सह नगरात् निर्ययौ—इति अत्र उच्यते।

अध्याय—३५

(११-१५)

पूरवे राज्यदानानन्तरं ययातिः मुदितः वनवासाय गतः। सः नृप फलमूलाशनः वने चिरमवसत्। सः शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय वन्येन हविषा नित्यमतिथीन् पूजयन् शेषान्नकृतभोजनः कालमनयत्। सः पूर्णं वर्षाणां सहस्रमेवं वृत्तिरभूत्।

(१९-२१)

ययातिराजस्य उपदेशं श्रुत्वा पुत्रः पूरुः "तात किमर्थमेवमुच्यते। भवता दत्तया जरया मम खेदः नाभवत्। भवते दत्तं मदीयं यौवनमहं नैव स्मरामि। अतः भवतः करुणा मयि सदा अस्तु" इति वदति। तदा ययातिःपुत्र, मद्वचनकृद्भव। नो चेत् तपसः फलं नष्टं भवेत्" इति सक्रोधमुवाच। ततः पुत्रः पितरं ववन्दे। तदा ययातिः तं दृढमालिङ्ग्य 'यौवनं स्वीकृत्य जरा दीयतां त्वया, 'इति पुत्रमुवाच। अन्ते सः अङ्गीचकार। ययातिपूरुसंवादः अत्र अधिकतया वर्णितः। किं च अस्मिन् अध्याये अभिषेकोत्सववर्णनं, ययात्युपदेशवर्णनं (राजधर्मवर्णनं) राज्यपरिपालनक्रमवर्णनं च अधिकतया दृश्यन्ते।

अध्याय —३५

(६-८)

अत्र संग्रहेण नृपस्य वानप्रस्थाश्रमवासविधिः उक्तः।
अन्यः अधिकः विषयः अत्र वर्ण्यते।

जितात्मा जितमन्युः सः पितृदेवताः तर्पयन्, विधिवत् अग्नीन् जह्वन् वानप्रस्थविधानतः यत् कर्तव्यं तत् कुर्वन्नासीत् ।

अत्र चान्द्रायणव्रतं नृपेणानुष्ठितं न वर्णितम् ।

(१५-१७)

ययातिः नियतवाङ्मना अम्बुभक्षस् त्रीन् अब्दान् आसीत् । ततो वायुभक्षः अतन्द्रितः संवत्सरमासीत् । ततः पञ्चाग्निमध्ये संवत्सरं तपस्तेपे । ततः परम् अनिलाशनः एकपादस्थितः षण्मासान् आसीत् । ततः परमेव पुण्यकीर्तिः सः रोदसी आवृत्य स्वर्गं ययौ इत्यत्रोच्यते ।

(९-१६)

अत्र नृपेणानुष्ठितं चान्द्रायणव्रतं सविस्तरं वर्णितम् । अमावास्यादिने शुद्धोपवासः । प्रथमायामेकमेव कवलं भक्षयेत् ।

एवम् एकैकस्मिन् दिने एकैकं कवलमधिकतया भक्षयेत् ।

अन्ते पूर्णिमायां पुनः उपवासः । कृष्णपक्षे एकैकस्मिन् दिने एकैकं कवल न्यूनतया भक्षयेत् । इदमेव चान्द्रायणव्रतमित्युक्तम् । व्रीहिशुद्धीकरणे च विधिः उक्तः । एवं ययातिना बहूनि चान्द्रायणव्रतानि अनुष्ठितानि । एवम् अत्र व्रतानुष्ठानमधिकतया वर्णितम् ।

(१७-२०)

अत्र स्वर्गारोहणवर्णने तपश्चर्याकालावधिनिरूपणे महान् भेदः अस्ति ।

सः नृपः जितेन्द्रियः सलिलभक्षः पूर्णं वर्षाणां सहस्रं तपस्तेपे । ततः दक्षिणपादाङ्गुष्ठेन स्थित्वा वर्षसहस्रं तपस्तेपे । एवं वामपादाङ्गुष्ठेन स्थितः वर्षसहस्रं तपश्चकार । जलभक्षः त्रिशताब्दान् पञ्चगव्याशनः त्रिशताब्दान् च तपस्तेपे । सः वृष्टिवातातपादीन् अगणयित्वा अनिलाशनः एव शताब्दान्

अध्याय—४३

(१०)

यदुवंशे महिष्मतः पुत्रः प्रतापवान् रुद्रश्रेण्यः जातः इत्यत्रोच्यते ।

(२४-३१)

कार्तवीर्यार्जुनस्य गतिं क्षत्रियाः नूनं न यास्यन्ति । यज्ञैः दानैः, तपोभिः, विक्रमेण, श्रुतेन च सः श्रेष्ठः बभूव । तत्तुल्यः न कोऽप्यासीत् । ज्याघातकठिनत्वचा करसहस्रेण सः शारदेन करसहस्रेण सूर्य इव अभासत । अयं समुद्रस्य वेगं भजेत । क्रीडता तेन नर्मदानदी चकिता भवेत् इति तस्य बलातिशयः वर्ण्यते ।

(३७-३९)

एकदा सः कार्तवीर्यार्जुनः लङ्कायां रावणं सबलं स्वबलेन मोहयित्वा निर्जित्य धनुर्ज्यायां बद्ध्वा माहिष्मत्यामानीय बबन्ध । ततः पुलस्त्यः गत्वा अर्जुनं सम्प्रसादयत् । ततः सः मुमोच इत्यत्रोच्यते ।

तपस्तेपे । ततः पत्राशनः एकं संवत्सरं तपस्तेपे । ततः परं सर्वाणि विहाय निराहारः वर्षाणां सहस्रं तपस्तेपे इति वर्ण्यते । एवमुग्रं तपः कृत्वा सः स्वर्गं गतः इत्युच्यते ।

अध्याय—४३

(२)

अत्र तु महिष्मतः सुतः भद्रश्रेणिः जातः इत्युच्यते ।

(-५)

अत्र तु सः कार्तवीर्यार्जुनः यागादीन् अकरोत् इति केवलमुक्तम् । अन्ये विषयाः त्यक्ताः ।

(९)

अत्र तु लङ्कां गत्वा रावणं बद्ध्वा माहिष्मतीमागतः सः अर्जुनः पुलस्त्येन याचितः तम् अमुञ्चत् इति उच्यते ।

(४१-४३)

कदाचित् कार्तवीर्यः वनं स्वशरैः ददाह। अग्निः आश्रमं चादहत्। अतः क्रुद्धः मुनिः आपवः अर्जुनमेवमशपत्—

"यस्मात् विश्रुतं मम वनं प्रदग्धं तस्मात् कृतं तव दुष्करं कर्म अन्यः हरिष्यति। बली, विप्रः, तपस्वी, भार्गवः प्रथमं तरसा ते बाहुसहस्रं छित्वा त्वां वधिष्यति" इति। ततः परशुरामः, तस्य मृत्युः बभूव। वधश्च अधिकाद् भवितव्यः इति पुरा तेन वरः स्वयमेव वृतः। अतएव भार्गवेण हतः इत्यत्रोच्यते।

अध्याय—४४

(३-१४)

एकदा सूर्यः विप्ररूपेण कार्तवीर्यं प्राप्य स्वतृप्तिं पूरयितुं प्रार्थयामास। 'कीदृशं भोजनं त्वया इष्यते इति ज्ञात्वा ते तृप्तिं पूरयिष्यामि' इति नृपः उवाच।

'ददतांवर सर्वं स्थावरं मे आहारं देहि। सा मे तृप्तिः' इति सूर्यः अवदत्। नृपः सूर्यं प्रति "तपतांश्रेष्ठ त्वामहं वन्दे। सर्वे स्थावराः तेजसा बलेन च निर्दग्धुं कथं शक्याः ? इत्युवाच। तदा सूर्यः तुष्टोऽहं ते अक्षयान् सर्वतोमुखान् शरान् ददामि। मम तेजोभिः आविष्टा ते शराः स्थावरान् शोषयिष्यन्ति

(१०-११)

आपवस्य वनं कार्तवीर्यार्जुनः ददाह।

आपवमुनेः शापेन परशुरामस्तस्य अर्जुनस्य करसहस्रं छित्वा तं जघान। एवं पूर्वं तेन वरः वृतः। अतएव मृतः इति केवलमत्र उच्यते।

अध्याय—४४

(२-४)

अत्र तु सूर्यस्य प्रार्थना उक्ता। नृपः 'तत्रेच्छा का' इत्यपृच्छत्। तदा सूर्यः स्थावराः दग्धव्याः इत्युवाच।

सः नृपः तदङ्गीचकार। सद्यः सूर्यः तस्मै बहून् शरान् ददौ। तैः नृपः सर्वान् स्थावरान् ददाह। आश्रमाश्च दग्धाः। अतः क्रुद्धः मुनिः तं नृपमशपत् इति केवलमत्र संग्रहेण उच्यते।

शुष्कान् भस्मीकरिष्यन्ति च इति उवाच। ततः शरान् सः नृपाय ददौ। नृपः तैः शरैः सर्वान् स्थावरान् ददाह। तदैव आपवः क्रोधात् शशाप इत्यत्र सविस्तरं वर्णितम्।

क्रोष्टोः वंशवर्णनम्

(१५)
यदुपुत्रस्य क्रोष्टोः महारथः वृजिवीवान् सुतः जातः इत्यत्रोच्यते।

(१६)
अत्र त्वाहसुतः रुषङ्गुः इत्युच्यते।

अध्याय—४५

वृष्णिवंशवर्णनम्

(१)
गान्धार्याः पुत्रः सुमित्रः इति अत्रोच्यते।

(२)
माद्रीपुत्राः पञ्चेत्यत्रोच्यते। कस्यचित् पुत्रस्य नाम शिविः इत्यत्रोक्तम्।

क्रोष्टोः वंशवर्णनम्

(५)
अत्र तु क्रोष्टोः पुत्रःसिनीवरः इत्युक्तः।

(५)
अत्र तु सुवकासुतः विशङ्कुः इत्युच्यते।

अध्याय—४५

(२)
अत्र तु सुपुत्रः इति तस्य नाम उक्तम्।

(३)
अत्र तु माद्रीपुत्राश्चत्वार एव उक्ताः।
अत्र तु तस्य नाम, 'शिनि': इत्युक्तम्।

(३)

अनमित्रसुतस्य नाम 'निघ्नः' इत्यत्रोच्यते ।

(४-५)

स्यमन्तकमणिः सर्वरत्नेषु श्रेष्ठः । प्रसेनः तं मणिं याचितवते कृष्णायापि न ददौ । सर्वदा हृदि धारयन्नासीत् । शक्तोऽपि कृष्णः तं मणिं न जहार—इत्यत्रोच्यते ।

(६-८)

कदाचित् मृगयार्थं वनं गतः प्रसेनः बिले शब्दमश्रृणोत् । तत्र प्रविश्य सः ऋक्षमपश्यत् । ऋक्षः प्रसेनं हत्वा मणिमाददात् इत्युक्तमत्र ।

(११-१४)

मृगयार्थं गतः गोविन्दो यदृच्छया बिलस्याभ्याशं ययौ । बली जाम्बवान् तं विलोक्य महाशब्दं चक्रे । तं शब्दं श्रुत्वा कृष्णः खड्गपाणिः प्रविश्य जाम्बवन्तं बिले ददर्श । ततः क्रोध-संरक्तलोचनः कृष्णः तं तूर्णं जग्राह । ततः ऋक्षः वैष्णवैः कर्मभिः तं प्रभुं तुष्टाव । तुष्टः भगवान् तं वरेण प्रीणयामास इत्यत्रोच्यते ।

अध्याय—५१

(३)

अग्नेः त्रयः पुत्राः जाताः । तेषु पावकस्य पुत्रः वैद्युतः इत्युच्यते अत्र ।

(३)

अत्र तु 'निन्मित्र' इत्युच्यते ।

(४-५)

अत्र तु वरेण सूर्यात् मणिं प्रसेनः लेभे इत्युच्यते । स्यमन्तकमणिः कीदृशः इति न उक्तः ।

(५)

मृगयार्थम् अरण्यं गतः प्रसेनः मार्गे ऋक्षराजेन जाम्बवता युद्धे हतः । मणिश्च तेनापहृतः इत्युक्तमत्र । 'प्रसेनः जाम्बवतः बिलं प्रविवेश' इति नोच्यते ।

(७)

अत्र तु मृगयार्थं विपिनं गतः कृष्णः ऋक्षराजं जाम्बवन्तं मार्गे दृष्ट्वा तेन सह युद्धं कृत्वा तं विजितवान् । तदा सः ऋक्षस् तं नारायणं मेने ।

इत्यत्रोच्यते । अन्ये विषयाः त्यक्ताः ।

अध्याय—५२

(२)

अत्र तु पावकपुत्रः वलत्तुतः इत्युच्यते ।

(१२)

षोडश नदीनां नामानि अत्र उच्यन्ते। तासु नदीषु वितस्ता एका। अन्या इरावती।

अध्याय—५४

(४-८)

नारदमहादेवसंवादे नारदः पृच्छति—"भगवन् देवदेवेश क्रमात् मुक्तिप्रदं किंचित् व्रतमुच्यताम् इति। तदा ईश्वरः "ब्रह्मन् त्वया सम्यक् पृष्ठम्। सर्वलोकहितावहं, शान्तिप्रदं च व्रतं शृणु। नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणात्मकम्। विधिवत् विष्णुनामानुकीर्तनं पादादि कुर्यात्। वासुदेवस्य प्रतिमामर्चयेत्" इति वदति।

(२९)

"इति नक्षत्रपुरुषमुपास्य स्वयं विधिवत् सर्वान् कामान् लभते। विष्णुलोके च महीयते। किं च आत्मना वा पितृभिः वा कृतं ब्रह्महत्यादिकं सर्वं क्षयमाप्नुयात्" इति महादेवेन अन्ते फलमुच्यते।

(१२)

अत्रापि तानि नदीनामानि उक्तानि। तासु वितस्ता विनता इत्युक्ता अत्र। इरावती, इरवतीत्युक्ता अत्र।

अध्याय—५५

(६-९)

अत्र तु नारदः वाञ्छितफलप्रदं व्रत किंचिदुच्यतामिति पृच्छति। अन्यानि पुत्रपौत्रारोग्यादीनि फलानि उक्तानि। किन्तु मुक्तिप्रदं व्रतमिति नोक्तम्। किं च महादेवस्य वचने नक्षत्रपुरुषव्रतं इति व्रतनाम केवलमुच्यते। सर्वलोकहितावहं, शान्तिप्रदं, नारायणात्मकं व्रतमिति न वर्णितम्।

(२४)

अत्र तु उपासकः विष्णुलोकं च गत्वा फलानि अनुभवेत् इति केवलमुक्तम्। सर्वपापक्षयादिकं नोक्तम्।

अध्याय—६०

सौभाग्यशयनव्रतम्

(१-१२)

पुरा लोकेषु दग्धेषु सर्वभूतानां सौभाग्यं वैकुण्ठं स्वर्गमासाद्य विष्णुवक्षसि एकस्थमभवत् ततः परं सृष्टेः आरम्भे ब्रह्मणः विष्णोश्च स्पर्धा जाता। तदा ईश्वरः लिङ्गरूपी बभूव। अतिभीषणा वह्निज्वाला लिङ्गाकारा समुद्भूता। तयाभितप्तस्य हरेः वक्षसः विनिस्सृतं तत् सौभाग्यं रसरूपेण यावत् भूमिं गतं तावत् 'दक्षेण पीतम्। तेन सः रूपबलादीनि प्राप।

योगज्ञानविदा, ब्रह्मपुत्रेण दक्षेण पीतं सौभाग्यमिति उक्तं खलु। तेन तस्य सती दुहिता बभूव। लोकानतीत्य लालित्यात् सा ललितेत्युच्यते। त्रैलोक्यसुन्दरीं तां शङ्करः उपयेमे। सौभाग्यवती सा देवी भुक्तिमुक्तिफलप्रदा इत्यत्रोच्यते।

अध्याय—७०

अङ्गदानव्रतम्

'वसन्तकालः वर्ण्यते। वसन्तकाले कोकिलभ्रमरकुलाकुले, पुष्पिते, मारुतोत्फुल्लकह्लारसरसः तटे अलंकृतः, मालतीकृतशेखरः, परपुरञ्जयः, सर्वाभिरणभूषितः, रूपेण मन्मथतुल्यः

अध्याय—६१

(१-४)

अत्र तु सौभाग्यं रसरूपेण विनिस्सृतम्। तत् दक्षेण पीतम्। सः रूपादिकं लेभे। ततः ललिता जाता।

तां परमेश्वरः परिणीतवान् इत्युक्तम्। दक्षसुतायाः सौन्दर्यातिशयः न वर्णितः।

अन्ये विषयाश्च त्यक्ताः।

अध्याय—७०

वसन्तकाले जलक्रीडां कुर्वन्त्यः कृष्णभार्याः सर्वाः सुन्दरं साम्बं विलोक्य कामयुक्ताः बभूवुः। तत् दृष्ट्वा कृष्णः ताः सर्वाः अशपत्। ततः ताभिः प्रार्थितः सः कृष्णः "दाल्भ्यर्षिः

कृष्णसुतः श्रीमान् साम्बः गच्छन्नासीत्। तदा कृष्णभार्याः सर्वाः मदनशरतप्ताः तं साभिलाषम् अपश्यन्। तत् विलोक्य जगन्नाथः कृष्णः शापं ददौ। ततः प्रसादितः कृष्णः शान्तः भूत्वा, "दालभ्यः मुनिः यत् व्रतं कथयिष्यति तेन युष्माकं मनोरथाः पूरिताः भविष्यन्ति" इति अवदत् इत्युक्तमत्र।

(२०-२१)

दाल्भ्यः वेश्यात्वं प्राप्ताः कृष्णपत्नीः दृष्ट्वा एवं वदति—

पुरा भवन्त्यः सर्वाः हुताशनसुताः अप्सरसः आसन्। मानसे सरसि जलक्रीडाविहारपराः भवन्त्यः समीपे आगतं नारदं गर्वेण अप्रणम्य, 'उपदेशः क्रियताम्' इति अवदन्। अतः नारदः शापं ददौ। तेन शापेन, कृष्णस्य शापेन च ईदृशी गतिः अभवत्। कर्तव्यं व्रतमहमुपदिशामि इति अत्रोक्तम्।

अध्याय—७२

(१०-१३)

शुक्रविरोचनसंवादे शुक्रः अङ्गारकव्रतमाहात्म्यं वदति—

पुरा कुपितः शिवः दक्षविनाशाय वीरभद्रं जनयामास। भीमवदनस्य शूलिनः ललाटात् स्वेदबिन्दुः पतितः। सः स्वेदबिन्दुः सप्तपातालान्, सप्त सागरान् च भित्त्वा अदहत्। तस्मात् अनेकवदननेत्रः, ज्वलज्ज्वलनभीषणः करपादायुतैर्युतः वीरभद्रः

यत् व्रतं कथयिष्यति तदनुष्ठानेन पूरितमनोरथाः भवेत" इति अवदत् इत्युच्यते। अत्र अन्ये विषयाः त्यक्ताः।

दाल्भ्यः मुनिः—दाभ्यः मुनिः इत्युच्यते।

(११-१२)

अत्र मानससरसि क्रीडितवत्यः नार्यः हुताशनसुताः अप्सरसः इति नोच्यते।

प्रणामाकरणकारणं गर्वः इति च नोच्यते।

अध्याय—७२

(५-७)

दक्षः यज्ञमकरोत्। यज्ञाय शिवं नाहूतवान्। शिवस्य भार्या स्वपित्रा अनाहूतापि यज्ञं द्रष्टुं गता। तत्र दक्षः शिवं निनिन्द। अतः सती मृता। तत् श्रुत्वा क्रुद्धः शिवः वीरभद्रम् उत्पादयामास—इति अत्र दक्षविनाशस्य कारणमपि उच्यते। अयमधिकः विषयः।

जातः। सः यज्ञमथनं कृत्वा दक्षं च हत्वा जगत्र यं दहन् शिवेन विनिवारितः

(२०-२१)

विविधा च रुचिः विदूरगा यस्मात् तव जाता तस्मात् देवदानवाः विरोचन इति वदन्तीति विरोचननामोत्पत्तिकारण-मत्रोक्तम्।

(२१—२२)

"शूद्रेण क्रियमाणस्य व्रतस्य दर्शनात् प्राप्तां तव रूपसंपत्ति विलोक्य अहं विस्मितवान्। अत एव साधु-साधु इति मयोक्तम्" इति शुक्रः वदति।

(२३)

भक्त्या कृतं गवादिदानं दृष्ट्वा त्वया निन्दितम्। अत एव त्वम् असुरगर्भे जातः" इति अत्रोच्यते शुक्रेण।

अध्याय—१००

विभूतिद्वादशीव्रतम्

(१-७)

पुरा रथन्तरे कल्पे पुष्पवाहनो नाम राजा आसीत्। लोकेषु विख्यातः सः तेजसा सूर्यतुल्यः आसीत् तस्य तपसा तुष्टेन

(१०)

अत्र तु तत् कारणं नोक्तम् श्रेष्ठया कान्त्या तत् नाम लब्ध-मित्युच्यते।

अयं विषयः अत्र त्यक्तः।

(१०)

अत्र तु "पूजायां निवेदनार्थं गौर्हृता। त्वया तत् कर्म निन्दितम्। अत एव त्वया असुर जन्म लब्धम्" इत्युच्यते शुक्रेण।

अध्याय—८९

(१५-१९)

एकदा पुष्पवाहनो नाम नृपः तपसा ब्रह्माणं प्रीणयित्वा वरान् लेभे। पुष्पवाहनेन सः सर्वत्र व्यचरत्। सः पुष्करद्वीपे

ब्रह्मणा यथाकामंगमं हैमं कमलं तस्मै नृपाय दत्तम् समस्तैः लोकैः नगरवासिभिः सहितः नृपः द्वीपानि, सुरलोकं च तदा यथेष्टं व्यचरत् । यतः ब्रह्मणा तस्मै अम्बुजं यानं दत्तं तस्मात् देवदानवाः तं पुष्पवाहनं वदन्ति । शिवस्य पार्वतीव तस्य इष्टतमा लावण्यवती भार्या आसीत् । सः नृपः आत्मनः पुण्यफलं सर्वं विलोक्य मुहुर्मुहुः विस्मयं प्राप । सः एकदा आगतं मुनिश्रेष्ठं प्राचेतसं एवमपृच्छत् इत्यत्रोच्यते ।

(८-१०)

"मुनिश्रेष्ठ, अमरमर्त्यपूज्या अमला विभूतिः कस्मात् जाता ? 'विजितामरसुन्दरी भार्या कथं लब्धा' । अस्य पुष्पवाहनस्य प्रभावस्तु महान् खलु । सामात्यगजरथौघजनावृतानां नृपाणां कोटिशतम् अस्मिन् प्रविष्टमपि न लक्ष्यते । मम अल्पतपसा संतुष्टेन ब्रह्मणा इदं पद्मगृहं दत्तम् । इदं सर्वमस्मिन् जन्मनि कृतस्य पुण्यकर्मणः फलं न भवेत् । गते जन्मनि मया वा मम भार्यया वा पुत्रैः वा महत् धर्मादिकं कृतं किम् ? अखिलं कथ्यतां मुनीन्द्र" इति नृपः पप्रच्छ इत्यत्रोच्यते ।

(११-१३)

मुनिः नृपं एवमुवाच—

"पूर्वजन्मनि अतिघोरे लुब्धकुले तव जन्म अभवत् । प्रतिदिनं त्वं पापकारी आसीः । तव वपुः समन्तात् दुर्गन्धि सत्व अवसत् ।

सः रूपवत्या लावण्यवत्या भार्यया सह सुखानि अनुबभूव ।

सर्वे जनाः तं प्रशशंसुः । एवं सः यशस्वी सुखेन अवसत् । सः एकदा आगतं मुनिं प्राचेतसं पूजयित्वा एवं तं पप्रच्छ इति ।

अत्रोच्यते । अन्ये विषयाः त्यक्ता ।

(१९)

"मुनीन्द्र, महदैश्वर्यं श्रेष्ठा जाया, पुत्राणामयुतं, ब्रह्मदत्तं पुण्यवाहनमित्यादीनि फलानि मम कथं जातानि ? कस्य तपसः फलानि उच्यताम्" इति नृपः पप्रच्छ इत्यत्रोच्यते । अन्ये विषयाः नोक्ताः ।

(२०)

मुनीन्द्रः अत्र एवं वदति—

"नृप, गते जन्मनि किरातकुले त्वं जातः । पितरि, मातरि, अन्येषु त्वदीयेषु जनेषु च ते प्रीतिः नासीत् । किन्तु जायैव

भुजगावरणम् अभवत् । ते प्रियतमः बन्धुजनः कोऽपि नासीत् । इयं योषिदेव तव अभीष्टतमा आसीत् । इयमेव पूर्वमपि तव भार्या" इत्युक्तमत्र ।

(१३)

अनावृष्टया धान्यफलामिषाद्यं न लब्धम् । क्षुत्पीडा अतीव जाता इत्युक्तमत्र ।

(१५-१६)

"पद्ममौल्यलाभाय त्वया वैदिशं पुरं समस्तं भ्रान्तम् । कमलानि न कोऽपि अक्रीणात् । अतः त्वं भृशं श्रान्तः क्षुत्परिपीडितश्च भूत्वा एकस्मिन् भवनाङ्गणे उपविष्टः आसीदिति अत्र मुनिना उच्यते ।

(२३)

अनङ्गवत्या आनीतं चतुर्विधं अन्नमपि न भुक्तम् इत्यत्रोच्यते ।

(२८)

द्वितीयदिने मित्रदीनान्धकृपणैः समं भोजनं भुक्तम् इत्युक्तमत्र ।

प्रियतमा आसीत् । मृगादीन् हत्वा जीवनं त्वया कृतम्" इति ।

(२१)

अनावृष्टिः जाता । अतः ते आहारार्थं मृगाः न लब्धाः इति केवलमत्रोच्यते ।

(२२)

कमलानि आदाय विदिशानगरं त्वं प्राप्तः । तत्र त्वया भ्रान्तम् । किन्तु पुष्पक्रेता न कश्चिदासीत् । अतः सभार्यः त्वं रात्रौ क्षुधापीडितः आसीः'' इति मुनिना अत्र उच्यते । इति नोक्तम् ।

श्रान्तेन तेन भवनाङ्गणे उपविष्टमिति नोक्तम् ।

(२७)

अत्र तु अन्नं न भुक्तमिति न केवलमुक्तम् । चतुर्विधं इति नोक्तम् ।

(३०)

अत्र तु बन्धुमित्रैः सह भुक्तमित्युच्यते ।

अध्याय—११५

(१०-१४)

द्विजग्रामे द्विजश्रेष्ठः राज्यकामः जनार्दनं पूजयामास। सोपवासः अभ्यङ्गपूर्वकं स्नानं चकार। उपवासफलात् राज्यं प्राप्तम्। तथापि अभ्यङ्गात् रूपहीनः जातः। "उपोषितैः नरैः अभ्यङ्गपूर्वकं स्नानं प्रयत्नेन वर्जनीयम्। अभ्यङ्गेन रूपहानिः भवेत्' इति शास्त्रं वदति, इत्यत्रोच्यते।

(१६-१७)

मद्रेशः सर्वैः राजगुणैरुपेतोऽपि रूपहीनत्वात् तस्य जनानुरागः नैवासीत्। अतः सः नृपः रूपकामः तपश्चरितुमियेष। कृत-निश्चयः सः नृपः राज्यं मन्त्रिगतं कृत्वा हिमाचलं ययौ इत्यत्रोच्यते।

अध्याय—१२९

(३—७)

मायानां जनकः मयासुरः, बलवान् विद्युन्माली, वीर्यवान् तारकः एते त्रयः दानवाः लोकत्रयं तापयन्तः मूर्ताः त्रयः अग्नयः इव तेपुः इत्यत्रोच्यते।

अध्याय—१०३

(७-९)

द्विजश्रेष्ठः सोपवासः अभ्यङ्गपूर्वकं स्नानमकरोत्।

उपवासफलात् राज्यं लब्धम्। तथापि अभ्यङ्गात् रूपहानिः जाता इत्युच्यते।

किन्तु शास्त्रवाक्यं नोक्तमत्र।

(१०-)

सर्वैः जनैः उपहसितत्वात् रूपहीनः मद्रेशः रूपकामः तपश्चरितुमुत्तरां दिशं प्रतस्थे इति केवलमत्रोच्यते।

सर्वराजगुणोपेतः नृपः राज्यममात्यगतं कृत्वा प्रतस्थे इति नोक्तम्।

उत्तरकाण्डे—३१

(२-६)

मायायामति समर्थः मयः तपः तताप। तस्य पार्श्वे विद्युन्माली, तारकश्च तपस्तेपतुः इति केवलमत्रोक्तम्।

(१०-१३)

तेषां तपःप्रभावेण जगत् सर्वं निष्प्रभं जातम्। तैः त्रिभिः दानवाग्निभिः लोकेषु दह्यमानेषु तेषां पुरतः जगद्बन्धुः पितामहः प्रादुर्बभूव। ततः साहसकर्तारःते दानवाः सहसागतं स्वकं पितामहं ब्रह्माणं तुष्टुवुः। अथ तपनप्रभान् तान् दानवान् हर्षपूर्णनेत्रः, हर्षपूर्णवदनः ब्रह्मा उवाच—"वत्साः, 'तपस्तोषितोऽहं वरदः आगतः' ईप्सितं व्रियताम्। अभिलषितमुच्यताम्" इति अत्रोच्यते।

(१६-२१)

प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः मयः ब्रह्माणमेवं वदति—"देव पुरा संग्रामे देवैर्दैत्याः निर्जिताः। आयुधैः ताडिताः हताश्च। देवैः वैरानुबन्धात् भयवेपिताः धावन्तः शरणार्थिनः शरणं न लेभिरे। सोऽहं तपःप्रभावेण भक्त्या च देवैरपि दुस्तरं दुर्गं कर्तुमिच्छामि। तस्मिन् त्रिपुरे दुर्गे मत्कृते भूम्यानां, जलजानां च शापानां मुनितेजसां देवप्रहरणानां देवानां च अलङ्घनीयं भवतु त्रिपुरं यदि ते प्रियम्" इति।

(२२-२७)

मयस्य वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा एवं वदति प्रहसन्—"दानव असद्वृत्तस्य सर्वामरत्वं नैवास्ति। तस्मात् दुर्गविधानं तृणादपि विधीयताम्" इति।

(५-६)

मयस्य तपःप्रभावेण सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि न्यूनप्रभायुक्तानि बभूवुः। तस्य सोदरौ तस्य पार्श्वे तेपतुः। तदा कमलासनः आविर्भूय "दुष्करेण तपसा प्रीतोऽहम्। वरः व्रियताम्" इति केवलमत्रोच्यते।

(७-१०)

मयः ब्रह्माणमेवं वदति—"देवैः असकृत् वयं पीडिताः। अतः दुःखिताः वयं देवैरपि दुस्तरं दुर्गं कर्तुमिच्छामः। त्रिपुरं दुर्गं मनस्संचारचारितं भवितव्यम्। इन्द्रवज्रेण, विष्णुचक्रेण अन्यैः आयुधैश्च तस्य नाशः न भवितव्यः"। इति।

(११-१२)

ब्रह्मा मयं प्रति एवं वदति—"दानव वरः दत्तः। किन्तु त्वया करिष्यमाणस्य त्रिपुरयुक्तस्य दुर्गस्यापि नाशः भवेदेव। तस्य केन प्रकारेण नाशः भवितव्यः इति त्वयैव उच्यताम्।

ततः दानवः मयः प्राञ्जलिः पुनरपि पद्मसंभवं ब्रह्माणमेवं वदति—"परमेश्वरः सकृत् मुक्तेन एकेषुणा दुर्गं निर्दहेत्। सः संयुगे समं हन्यात्। शेषतः अवध्यं भवेत्" इति।

तत् श्रुत्वा ब्रह्मा तथैवास्तु इति कथयित्वा गतः। गते ब्रह्मणि ते दैत्याः वरदानात्, तपसा च महाबलाः विरेजुः। महाबुद्धिमान्, वृषसत्तमः सः मयस्तु दुर्गं कर्तुमचिन्तयत् इति अत्रोच्यते।

अ—१३१
(१०-१७)

मयेन निर्मिते स्थाने असुराः सर्वे संतुष्टाः आसन्। ते धर्मार्थकामेषु मतीः स्वयमेव निदधुः। त्रिपुरयुक्तानां तेषामसुराणां स्वर्गस्थानां देवानामिव सुखमभवत्। कालः सुखेन व्यतीतः। सुताः पितॄन्, भार्याः पतींश्च शुश्रूषन्तेस्म। ते सर्वे व्यक्तकलहाः आसन्। त्रिपुरस्थानामसुराणां भक्तिः आसीत्। अधर्मः न बभूव। ते सर्वे हरं आनर्चुः भक्त्या ते वेदगान् पुण्याहशब्दान्, अशीर्वादांश्च उच्चेरुः। ते सर्वे प्रत्यहं देवान् अर्चन्ति स्म। विप्रांश्च ववन्दिरे।

एवं धर्मार्थकामेषु पुरुषार्थेषु आसक्तानां तेषां महान् कालः गतः।

अथ अलक्ष्मीः, असूया, तृड्बुभुक्षे, कलिः, कलहश्चैव सहिताः त्रिपुरं अविशन् इति अत्र वर्ण्यते।

यत् त्वं वदसि तथा भवेत्" इति। ततः मयः एवं वदति—यदा पुण्ययोगेन पुराणि एकत्र समेष्यन्ति तदा यः कोऽपि तानि निर्दग्धुं शन्कुयात्। अयं वरः दीयता"मिति। ब्रह्मापि तदङ्गीचकार। मयः दुर्गं निर्मातुमियेष इति अत्रोच्यते।

उत्तरकाण्डे—३३
(४-६)

नानाविधान् भोगान् अनुभूतवन्तः ते सर्वे असुराःमयनिर्मिते त्रिपुरे प्रतिदिनं परमेश्वरमपूजयन् वेदघोषाः तत्र श्रुताः। नारीनूपुररवः, वेणुवाद्यरवः वीणावाद्यरवः अन्यवाद्यरवश्च तत्र सर्वदा श्रुताः।

प्रतिदिनं ते सर्वे देवपूजामकुर्वन्। धर्मनिरताः आसन्। विप्रोत्तमान् नमस्कृत्य शशंसुः।

एवं कालः गतः। त्रिपुरस्य नाशकालः आगतः। अतः हरेः मायया बहवः विपरीताः बभूवुः। तेषां मतिः विकृता अभवत् इति अत्रोच्यते।

(१७-२१)

अथ सन्ध्याकाले त्रिपुरे प्रविष्टाः आमयतुल्याः, घोराः भयावहाः असुरेन्द्रेण स्वप्ने दृष्टाः ।

उदिते सूर्ये मयः सभां प्रविवेश । तेन सह तस्य सोदरौ च आगतौ । अत्र कविः वर्णयति—भास्कराभ्यां मेघः इव मयः सभामाविवेश । मेरुशिखरतुल्ये रम्ये कनकमण्डिते आसने स्वर्णगिरिशृङ्गे अम्बुदः इव मयः उपाविशत् । तस्य समीपे तस्य सोदरौ गजकलभौ इव उपविष्टौ । एवमत्र वर्णितम् ।

(२४-२७)

असुरेन्द्रः मयः सुखासनगतान् देवशत्रून् विलोक्य एवं वदति—'भोः दाक्षायणीसुताः, मया भयावहः स्वप्नः दृष्टः । तं शृणुत—चतस्रः नार्यः भयावहाः त्रयः मर्त्याश्च दुर्गं प्राविशन् । ते सर्वे त्रिपुरार्दिनः कोपाग्निदीप्तवदनाः, अतुलविक्रमाः पुराणि प्रविश्य अतीव रुषिताः बहुशरीरिणः बभूवुः । तदा इदं त्रिपुरं नगरं तमसा समवस्थितम् । ततः नगरमिदं सगृहं युष्माभिः सह समुद्रजले मज्जितम् । एवमत्रोच्यते ।

(२९-३१)

पुनश्च सः दानवेन्द्रः स्वप्ने दृष्टं विषयमन्यं च कथयति—

(७-११)

ते असुराः शनैः शनैः धर्मकर्माणि अत्यजन् । कारणं विना ते सर्वे कलहं कर्तुं आरेभिरे । पापकर्मसु मतिं चक्रुः । व्याधितुल्येषु दुष्कृत्येषु आसक्ताः आसन् । तस्मात् दुःखसागरमग्नाः बभूवुः ।

अयं विषयः अत्र अधिकः ।

असुरेन्द्रः मयः रात्रौ घोरं स्वप्नं अपश्यत् । रात्रिः गता । प्रातः सुकर्माणि कृत्वा मयः सभां प्रविश्य मेरुतुल्ये सिंहासने उपविश्य सर्वान् असुरान् दृष्ट्वा एवमवोचत् इति अत्र वर्ण्यते ।

(१२-१४)

दानवपतिः मयः सभायामासीनान् सर्वान् असुरान् दृष्ट्वा एवं स्वप्नं वर्णयति—

"हे त्रिपुरालयाः दानवाः, मया पूर्वेद्युः रात्रौ घोरः स्वप्नः दृष्टः। शृणुत तं स्वप्नम् मात्सर्ययुक्ताः, क्रुद्धाः चतस्रः कन्याः चत्वारः पुरुषाश्च अनलदीप्तमुखाः दुर्गं विविशुः । उन्नतं गोपुरमारुह्य नाशयन्तिस्म । भित्तयः पादैः ताडिताः अपतन् । पश्यति मयि तत् सौधमधः पततिस्म । त्रिपुरं चूर्णमभवत् । सर्वत्र अन्धकारः व्याप्तः । एवमत्रोक्तम् ।

(१४-१६)

स्वप्नस्य अन्यः भागः संप्रति तेन असुरपतिना एवमत्र

एका मञ्जुला नारी नग्ना उलूकं खरं च रूढा त्रिपुरमागता । चतुरङ्घ्रिः, त्रिलोचनः सिन्दुतिलकः कश्चन पुरुषश्च आययौ । सा रुचिरा नारी तेन पुरुषेण नुन्नाभवत् । अहं च विबोधितः । एतादृशी भयावहा नारी मया विलोकिता । हे दितिपुत्राः ईदृशः भयंकरः स्वप्नः मया दृष्टः । अस्माकमसुराणां कीदृशं कष्टं भविष्यतीति न जाने । किन्तु कष्टमवश्यं भविष्यत्येव । अत्र स्वप्नवृत्तान्तः एवमुक्तः ।

(३२-३५)

पुनः मयः असुरान् एवं वदति "हे दितिपुत्राः, यदि अहं युष्माकं क्षमः नृपः, यदि मद्वचनं हितं वेत्थ तर्हि शृणुत ।

संप्रति देवैः सह विद्वेषः न कर्तव्यः । कामम्, ईर्ष्यां, क्रोधं, असूयां च त्यजत । सत्ये, धर्मे, दमे, मुनिवादे च आसक्ताः भवत । शान्तिकर्माणि प्रयुज्यन्ताम् । परमेश्वरश्च पूज्यताम् । यदि एतस्य दुःस्वप्नस्य एवमुपरमः भवेत् महेश्वरः न कुप्येत्" इति ।

(३७-४६)

दितिनन्दनाः मयस्य वचनं श्रुत्वा क्रोधेर्ष्यावस्थायुक्ताः बभूवुः । सत्यं धर्मं च त्यक्त्वा अकार्याणि कर्तुमैच्छन् । विनाशगाः, संक्रोधापूरितेक्षणाः ते असुराः पुण्यान् विप्रान्

कथ्यते—

अतीव मनोज्ञा काचन वनिता नग्ना भूत्वा कस्यचित् पुरुषस्य अंसमारूढा इदं त्रिपुरं प्रति आययौ । सा अत्र सर्वत्र संचरन्ती आसीत् तां सुन्दरीं सर्वेऽपि उपसृत्य चुम्बनं चक्रुः । एवं सा बहुभिः प्रकारैः परिभूता । किं च चतुर्भुजः त्रिनेत्रः कश्चन पुरुषोऽपि तां चकर्ष । बहूनि अवाच्यानि कर्माणि कृतानि । अनेन स्वप्नेन नूनं कष्टं भविष्यति । एवमत्र स्प्नवृत्तान्तः उच्यते ।

(१६-१७)

अत्र असुरराजः दानवान् एवं वदति—

"हे दानवाः, अस्मिन् समये कष्टनिवारणार्थमस्माभिः शान्तिकर्म कर्तव्यम् । तेन कष्टनिवृत्तिः भवेत् । सत्ये दमे च मनः आसक्तं भवतु । यथाविधि ईश्वरपूजा क्रियताम् ।

एवं कर्मणि क्रियमाणे नियमः आवश्यकः" इति । अत्र एवमुच्यते ।

(१७-१९)

मयेन उक्तानि वचनानि श्रुत्वा असुराः "अस्मत्कुलोचितानि कर्माणि विहाय त्वया कथ्यमानानि नूतनानि कर्माणि कर्तुं वयं नाभिलषामः । अतः त्वदीयानि वचनानि श्रोतुमपि नेच्छामः"

द्विषन्तिस्म। देवताः नार्चन्। गुरुं च नामन्यन्त। परस्परं क्रोधमलभन्त। कलहासक्ताः बभूवुः। स्वधर्मान् तत्यजुः। अन्योन्यमनिन्दन्। अहङ्कारः अभूत्। शौचाचारवर्जिताः बभूवुः। असकृत् विनाकारणं भीतिमापुः। रहोवृत्तिषु निर्लज्जाः जाताः। दुःशीलत्वमापुः। मयेन वार्यमाणाः अपि ते असुराः पापकर्माणि चक्रुः—इति अत्र असुरकार्याणि वर्ण्यन्ते।

(४७-४९)

कलहप्रियाः ते दितिपुत्राः विप्राणां विप्रियाणि सर्वदा अकुर्वन्। ते असुराः क्रुद्धाः देवायतनं स्वर्गं तपोधनवनानि च अनाशयन्। तथा नन्दनं, चैत्ररथंवनं सर्वर्तुकं वृक्षश्रेष्ठं च विध्वंसयन्ति स्म। रात्रिषु अखाद्यानि अखादन्। उच्छिष्टाः एव शय्यां संविशेयुः। शौचाचारवर्जिताः अवसन् इति अत्र उच्यते।

अध्याय :—१३२

(१-७)

असुरैः लोकेषु उत्साद्यमानेषु सर्वे भीताः अभवन्। भीताः सर्वे देवाः कमलासनं ब्रह्माणं शरणं प्रापुः ते तं नमस्कृत्य एवं वदन्ति—

इति अवदन्।

ततः सः असुरेन्द्रः विधिनैव एवं भवति इत्युक्त्वा गतः।

ततः ते सर्वे असुराः सर्वेषां हिंसां चक्रुः—

इति अत्रोच्यते।

(१९-२२)

क्रूराः ते असुराः सर्वे देवानां तपस्विनां विप्राणां च हिंसां अकुर्वन्। गुरून् अनिन्दन्। उत्तमानां विप्रियाणि चक्रुः। यागान् अनाशयन् स्त्रीहत्यामकुर्वन्। पतिव्रतानां करं बलात् गृहीत्वा मार्गे कलहं चक्रुः विना कारणं वीराः। दुष्कृत्यानि बहूनि यथेच्छमकुर्वन्। शौचाचारविवर्जिताः बभूवुः। देवालयान्, तपोधनाश्रमांश्च विध्वंसयन्ति स्म। सुकर्माणि, पूजां च अत्यजन्। दुष्कृत्यान्येव सर्वदा चक्रुः।

उत्तरकाण्डे-अध्याय :—३४

(२-४)

देवाः सर्वे असुरपीडामसहमानाः चतुराननं प्राप्य तं नत्वा एवमूचुः—

"प्रपितामह, त्वद्वरगुप्ताः त्रिपुरालयाः असुराः सर्वान् यथेच्छं बाधन्ते । मेघागमे हंसा इव, मृगेन्द्रभयात् हरिणाः इव च असुरभयात् वयं सर्वे अभ्रमाम । असुरैः भ्राम्यमाणानाम् अस्माकं भीत्या पुत्रकलत्रनामधेयानि विस्मृतानि लोभमोहान्धैः असुरैः देवायतनप्रभङ्गाः आश्रमभ्रंशनानि च क्रियन्ते इति अत्र असुरपीडाः वर्णिताः ।	"असुरबाधाभीताः वयं व्याघ्रभीताः मृगाः इव सर्वत्र अधावाम । पुण्यकर्माणि सर्वाणि नष्टानि । प्रत्यहं सूर्यचन्द्र-सञ्चारः न भवति । देवायतनानि, तपोधनवनानि च विध्वं-सितानि तैः असुरैः । एवमत्र असुरदुष्कृत्यानि वर्णितानि ।
(९-) "प्रपितामह, असुरैः विद्रुतं लोकं यदि शीघ्रं न रक्षसि तर्हि अयं लोकः अनेन धर्षेण निर्देवः निर्मनुष्यः निराश्रमश्च भवेत्" इति देवाः ब्रह्माणं वदन्त्यत्र ।	(५-) देवाः चतुराननमेवं वदन्ति—'यदि भवान् असुरा-णामायुषः समाप्ति न करोत्यद्य तर्हि त्रिपुरवासिनः सर्वे असुराः सर्वलोकनाशं कुर्युः । ततः, पुनः भवता नूतनसृष्टिः कर्तव्या भवेत् । भवतः कृपया अतिश्रमेण अत्रागताः । भीताः वयं भवन्तमेव शरणमागताः । रक्षणमार्गः भवतैव वक्तव्यः" इति । अत्र अधिकतया एवमुच्यते ।
(१०-१६) चतुराननः सेन्द्रान् देवान् एवं वदति— "मतिमतांवराः सुराः, शृणुत—मयस्य मया दत्तस्य वरस्य समाप्तिकालः संप्राप्तः । तेषामसुराणामधिष्ठानत्रिपुरं एकेषु-पातमोक्षेण हन्तव्यम् । न शरवृष्टिभिः । यस्तु एकप्रहारेण त्रिपुरं हन्तुं शक्नुयात् सासुरं तादृशं महा-वीरं कमपि भवतां मध्ये न पश्यामि ।	(६-७) देवानां वचनं श्रुत्वा चतुर्मुखः एवं वदति—"भीतिः मास्तु । सर्वदुःखप्रदानां त्रिपुरासुराणां नाशकालः आगतः । मयस्य वरदानकाले—पुण्ययोगेन युक्तानि त्रिपुराणि जय-प्रदेन एकशरेण महावीरः यदि हन्यात् तदा नाशः भवेत् ।

अल्पवीर्येण इषुणा त्रिपुरनाशः कर्तुं न शक्यते ।
महादेवं महेशानं विहाय नान्येन त्रिपुरदाहः कर्तुं शक्यते ।

अतः सर्वैः देवैः याचितः यागविध्वंसकः परमेश्वरः त्रिपुरं नूनं हनिष्यति । योजनानां शतं शतं कृतः पुराणः विष्कम्भः एकप्रहारेण हरेण नाशयितुं शक्यते । अतः महादेवं द्रष्टुं सर्वैः गन्तव्यम्" इति अत्र उच्यते ।

(१६-१७)

'चतुराननस्य वचनं श्रुत्वा देवाः तं महादेवमेव यास्यामः इति ऊचुः । ततः ब्रह्मदेवश्च तैः देवैः सह भवसंसदमागतः इत्यत्रोच्यते ।

अत्र चतुरानन-नारायण संवादः नोच्यते ।
चतुर्मुखः देवैः सह परमेश्वरमेव द्रष्टुं गतः इत्युक्त्वा इत्युक्तं मया । एवं एकेषुणा एकप्रहारेण त्रिपुरं 'नाशयितुं' कः शक्नुयात् ?

क्षीरसागरात् आगतं हालाहलं स्वकण्ठस्थं कृत्वा सर्वान् रक्षितवन्तं नीलकण्ठं कृपासागरमनुपमं महादेवं विना अन्येन त्रिपुरनाशः कर्तुं न शक्यते—इति चतुर्मुखः देवान् अवदत् इत्यत्रोक्तम् ।

(९-१३)

ब्रह्मदेवः देवान् सान्त्वयामास । ततः सः हंसारूढः तैः देवैः सह महाविष्णुं द्रष्टुं ययौ । ते सर्वे देवाः पञ्चायुधधारिणं, "जगद्रक्षकं, लक्ष्मीकान्तं क्षीरसागरशायिनं, वैकुण्ठवासिनं नारायणं नेमुः । ततः ब्रह्मदेवः तं दृष्ट्वा "त्रिपुरवासिनः दानवाः तपोबलेन बहून् हतवन्तः । सर्वान् देवान् वरनिर्भयाः ते बाधन्ते । देवाः दीना जाताः । तेषां पीडया सर्वलोकनाशः भविष्यति । अतः तान् क्रूरान् हत्वा धर्मं स्थापय" इति उवाच इत्यत्र अधिकतया वर्ण्यते । संस्कृतपुराणे तु ब्रह्मदेवः देवैः सह महादेवमेव प्रापेत्युक्तम् । अत्र तु नारायणं प्राप्य एवं प्रार्थयामास इति च उच्यते ।

(१४-१५)

नारायणः तान् देवान् प्रति "सासुरं त्रिपुरं नाशयितुं,

ब्रह्मादिसर्वदेवकृतमहेश्वरस्तवः सविस्तरं वर्णितः ।

(२२-२९)

अष्टभिः श्लोकैः अत्र सर्वदेवकृतमहेश्वरस्तवः वर्ण्यते ।

(१६-२१)

सर्वे देवाः महेश्वरं ददृशुः । सः भवः भूतभव्येशः, शूलपाणी गिरिशः, उमया सार्धमासीत् । महात्मा नन्दिदेवश्च तत्रासीत् । अग्निकुण्डतुल्यलोचनं, वह्निवर्णं, अजं, अग्निवर्णविभूषितं, इन्दुनिभाननं, अग्न्यादित्यसहस्राभं, नीललोहितं, वरदं, गोपतिं तं शम्भुं विलोक्य ते सर्वे एवं स्तुवन्ति स्म—इत्यत्र महादेवदर्शनं वर्णितम् ।

महेशः एव समर्थः । अन्ये न शक्ताः । अतः वयं सर्वे तमेव यास्यामः" इत्यवदत् । ततः सर्वे महादेवं द्रष्टुं प्रतस्थिरे । एवमत्र अधिकः विषयः उक्तः ।

(१५-२१)

कैलासाद्रिसौन्दर्यं षड्भिः श्लोकैः अत्र वर्ण्यते । अयमपि अधिकः विषयः ।

(२७-३३)

अत्र सप्तभिः श्लोकैः परमेश्वरस्तवः वर्ण्यते ।

(२३-२६)

ब्रह्मविष्णुयुक्ताः ते सर्वे देवाः हिमगिरिसुतायुक्तस्य, वृषयानस्य महादेवस्य संसदं कैलासाद्रिं गत्वा द्वारस्थं नन्दिदेवं नत्वा 'वयं सर्वे परमेश्वरं द्रष्टुमिच्छामः' इत्यूचुः । नन्दिदेवः सर्वदेवागमनं महादेवमुवाच । ततः ते सर्वे देवाः महेश्वरं ददृशुः । तं दृष्ट्वा ते सर्वे एवं स्तुवन्ति स्म इत्यत्रोच्यते ।

अध्याय :—१३४

(३-६)

रणाङ्गणात् प्रभुः देवर्षिः नारदः प्रतस्थे। कान्त्या चन्द्र-तुल्यः सः द्रुतं त्रिपुरं ययौ। त्रिपुरे दानवानामौत्पातिकं ध्रुवं अस्तीति भगवान् तपोधनः नारदः चिन्तयति। आगतं नारदं विलोक्य सर्वे दैत्याः उत्थाय अभिवादनमवदन् चतुराननं देवेन्द्रः इव मयादयः तं नारदं अर्घ्येण, पाद्येन, मधुपर्केण च अपूजयन्। हैमे परमासने सुखमासीनः महामुनिः तपोधनः पूजार्हः सः नारदः पूजया सन्तुष्टः बभूव। असुरैः सार्धं यथार्हमासीनः दैत्याधिपः मयः तुष्टः, हृष्टरोमाननेक्षणः आसीनं नारदं मेव मुवाच इति अत्र उच्यते।

(१०-१५)

मयः नारदं वदति—

"मुनीन्द्र, अस्माकं पुरे यथा औत्पातिकं वर्तते तथा नान्यत्र कुत्रचित्। कारणं न ज्ञायते। भयप्रदाः दुःस्वप्नाः दृश्यन्ते। ध्वजाः भज्यन्ते। विना पवनेन केतुः भुवि पतति। सपताकाः सगोपुराः अट्टालकाश्च नृत्यन्ति। पुरे हिंसहिंसेति भयप्रदाः गिरः श्रूयन्ते। इन्द्रादिभिः देवैः किमपिकर्तुं न शक्यते। अतः तेभ्यः न भीतोऽहम्। भक्ताभयप्रदं, वरदं स्थाणुं हरं मत्वैव बिभेमि। भगवन् अविदितं किमपि नास्ति भवतः। अतः

अध्याय :—३६

(२-३)

त्रिपुरे महाबलिष्ठेन मयेन सह सर्वे असुराः सभायामुपविष्टाः आसन्। तदा नारदमुनिः तत्रागतः। स्वपुरमागतं नारदं नत्वा असुराधिपः तं दृष्ट्वा अस्माकं पुण्यकर्मणा भवानागतः अत्र इति प्रशशंस। ततः सः तं पूजयित्वा एवं वदति इति केवलमत्र उच्यते।

(३-६)

असुराधिपः मुनिश्रेष्ठं विलोक्य एवं वदति—

"नारद, त्रिपुरस्य आपदागमिष्यतीति बिभेमि। त्रिपुरे औत्पातिकाः भवन्ति। रथध्वजनाशः भवति। विना वायुना केतनानि भग्नानि। तानि भुवि अपतन्। अट्टानि च शिथि-लानि जातानि। सर्वत्र रिपूणां वधघोषाः श्रूयन्ते। एतादृशैः उत्पातैः किं भविष्यतीति न जाने। सर्वज्ञेन भवता सर्वमुच्य-ताम्" इति।

उत्पाताभिनिवेदितं भयस्थानं तत्त्वतः कथयतु भवान्" इति। अत्र मयस्य वचनानि एवमुक्तानि।

अध्याय—१४०

(४४-५३)

अथ पुष्ययोगः अभवत्। तद्योगेन पुरत्रयमपि संयुक्तम्। ततः परमेश्वरः त्रिदैवतमयं शरं त्रिपुरे मुमोच। तेन मुक्तेन शरेण, रविरञ्जितं नभः कनक तुल्यं कृतम्।

तदा परमेश्वरः नन्दिदेवमुवाच—'अद्य भक्तस्य मयस्य विनाशः भविष्यतीति। ततः बलिष्ठः नन्दीश्वरः मनोमारुतवत् द्रुतं त्रिपुरं गत्वा मयं ददर्श। कनकोपमः गणपः सः तं विलोक्य 'मय अस्य त्रिपुरस्य सुदारुणः विनाशः आगतः। अनेनैव गृहेण त्वमपक्राम मद्वचनं शृणु' इति उवाच। शिवेदृढभक्तः मयः तथैव त्रिपुरादपसर्पितः सद्यः अरेण पुरत्रयं दग्धम्—इति अत्रोच्यते।

(५४-५७)

शरतेजसा रम्याणि मेरुकैलासतुल्यानि मन्दराग्रनिभानि शोभितानि, सर्वाणि प्रासादानि दग्धानि। बद्धध्वजपताकानि, स्वर्णरौप्यमयानि गृहाणि च दग्धानि इत्यत्रोच्यते।

एवमत्र असुरेन्द्रवार्ता उक्ता। अन्ये विषयाः मयवचनेषु त्यक्ताः।

अध्याय—४३

(२-६)

तस्मिन् दिने पुष्ययोगः जातः। तदा असुराणां पुरत्रयं तद्योगेन संयुक्तमभवत्। तत् ज्ञात्वा परमेश्वरः, सासुरस्य तस्य त्रिपुरस्य नाशाय क्रूरं शरमेकं मुक्तवान्। सुदारुणात् तस्मात् शरात् अग्निः जातः। सः भयावहः वह्निः पुरत्रयं दग्धुमारेभे। पुराणि शरतेजः परीतानि बभूवुः—इत्यत्रोच्यते। ततः शिवः 'तस्मात् अग्नेः मम भक्तं मयं रक्षितुं त्रिपुरं गच्छ। स्वगृहेण सः अन्यत्र गच्छतु, इति वद' इति नन्दिनं प्रेषयतीत्यत्रोच्यते। ततः मयः तथैव गच्छति।

(७-१२)

अत्र तु अग्निना रथगजाश्वशालाः, आयुधशालाः गीतनृत्यशालाः, वनितालयाः, पानशालाश्च पाकशालातुल्याः बभूवः इति उच्यते।

(५९)

प्रियैः रमन्त्यः असुराङ्गनाः दग्धाः। काचित् प्रियं हित्वा अन्यतः गन्तुमशक्ता प्रियस्य पुरतः अग्नौ मृता। अन्या काचित् कृताञ्जलिः 'अग्निदेव, परस्य भार्याहम्। धर्मसाक्षी त्वं मां स्प्रष्टुं नार्हसि। मे दयितं गृहं च विहाय गच्छ' इति अवदत्। अन्या असुराङ्गना "षण्मुखप्रिय, अग्ने, दुःखलब्धं मम बालं पतिं च उपादातुं नार्हसी'त्यवदत्।

(६५-६७)

काश्चित् असुराङ्गनाः पीडिताः प्रियान् विहाय समुद्रजले अपतन्। मातः, जनक, मातुल, सुत इति चक्रन्दुः त्रिपुर-वनिताः अग्निदग्धाः। त्रिपुराङ्गानानां मुखलोचनकमलानि अग्निः अदहत्।

(८२)

त्रिपुरविजयानन्तरं देवेन्द्रः महेश्वरं पूजयामास। सर्वे देवाः तं महादेवं तुष्टुवुरित्युच्यते।

अध्याय :—१४६

(४५-४६)

दितिः स्वसुतं वज्राङ्गमुवाच—"पुत्र, सहस्राक्षेण बहवः मे सुताः हताः। तेषां प्रति कर्तुमिन्द्रवधाय त्वं याहि' इति।

किंच सर्वाणि सौधानि, उद्यानानि च दग्धानि। सर्वे जलाशयाः शुष्काः अभवन्। सर्वसेनाः नष्टाः इति चात्रोच्यते।

अत्र इयं वर्णना परित्यक्ता।

असुराङ्गनाप्रलापः अत्र न वर्णितः।

(२४-)

त्रिपुरदाहानन्तरं परमेश्वरः रथादवरुरोह। ततः सर्वे देवाः तं महादेवमपूजयन् तं नत्वा प्रशशंसुरित्यत्रोच्यते।

अध्याय :—४९

(१६)

अत्र तु दितिः 'देवेन्द्रं बद्ध्वा मम पुरतः आनय' इति केवलं पुत्रं वदति। कारणं तया नोच्यते।

बली सः दैत्याधिपः, वज्राङ्गः, बाढमित्युक्त्वा त्रिदिवं ययौ—इत्यत्रोच्यते ।

(४७-५२)

ततः सः वज्राङ्गः इन्द्रममोघवर्चसा पाशेन बद्ध्वा क्षुद्रमृगं व्याघ्रः इव आगच्छत् । तदा ब्रह्मा कश्यपश्च तत्र आगतौ । 'पुत्र इमं मुञ्च । अनेन किं प्रयोजनम् ? अपमानः वधः प्रोक्तः । महतां वशमायाते वैरिणि वैरं नैवास्ति' इति ब्रह्मा उवाच इत्यत्रोच्यते ।

(५४-६३)

वज्राङ्गः चतुर्मुखं वदति—"देव, तपश्चरितुमहमिच्छामि । त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं भवेत्' इति तदा ब्रह्मा वदति—

'अस्मच्छासनसंस्थितः त्वं क्रूरं तपः आपन्नः । अनया चित्तशुद्ध्या ते जन्मनः फलं पर्याप्तमिति ।

ततः सः ब्रह्मा आयतलोचनामेकां सृष्ट्वा भार्यार्थं तस्मै ददौ ।

वराङ्गीति च तस्याः नाम कृत्वा चतुर्मुखः गतः । वज्राङ्गः तया सह तपश्चरितुं वनं ददौ । सः अन्तर्जले वर्षसहस्रकं कालं तपश्चक्रे । तस्य भार्याऽपि महाव्रता तस्य सरसः तीरे घोरं तपः चकार । अतः महाद्युतिः प्रविवेश । इन्द्रः विभीषिकां चक्रे इत्यत्रोच्यते ।

(वज्राङ्गश्च किमप्यनुक्त्वा सद्यः)
त्रिदिवं प्रतस्थे इत्यत्रोच्यते ।

(१७)

'इन्द्रः किमर्थं बद्धः' इति कश्यपेन ब्रह्मणा च पृष्ठः वज्राङ्गः 'मातुराज्ञया एवं मया कृतम्' इति उवाच । तदा तौ ऊचतुः—'त्वया यतः इन्द्रः बद्धः अतः जितः एव तवैव जयः । अतः इन्द्रः न हन्तव्यः' इति । एवमत्रोच्यते ।

(२१-२७)

अत्र तु सः दैत्यः ब्रह्माणमेवं वदति—

'अहं तपश्चरितुमेव इच्छामि । कृपया अयं वरः दीयताम् । 'निर्विघ्नं तपः कर्तव्यम् । यदि विघ्नाः भवेयुः तान् नाशयतु भवान्' इति । वरं दत्वा ब्रह्मा गतः इत्यत्रोच्यते ।

ततः सः वनं गत्वा तपश्चक्रे ब्रह्मा आविर्भूय एकां सुन्दरीं सृष्ट्वा तस्मै ददौ । सः तां परिणीय स्वपुरं गतः । सुखानि तया अन्वभवत् । किन्तु पुत्रः न जातः । अतः दुःखितः सः स्वजायया सह वनं गत्वा पुनः तपश्चक्रे । भार्या शुश्रूषां चक्रे तपसा प्रीतः ब्रह्मा आविर्भूय तस्मै वरं ददौ ।

अतः तुष्टः सः भार्यया सह स्वपुरमागतः—इत्यत्र उच्यते ।

अत्रायं महाभेदः दृश्यते ।

(६३-७५)

तपसि वर्तन्त्यां वज्राङ्गमहिष्यां देवेन्द्रः अनेकाभिः विभीषिकाभिः तां पीडयितुमियेष । अतः मर्कटमेषभुजङ्गादिरूपैः तस्याः क्लेशमजनयत् । अन्ते सा वराङ्गिनी आश्रमं विहाय शैलगहनं प्रविवेश ।

वज्राङ्गः अन्तर्जले घोरं तपश्चक्रे । अन्ते ब्रह्मा आविर्भूय वरं दातुमैच्छत् । वज्राङ्गः उत्थाय प्राञ्जलिः चतुर्मुखमवदत्—'मे आसुरः भावः मास्तु । मम अक्षयाः लोकाः सन्तु । तपस्येव मे इच्छा अस्तु' इति । सः तथैव वरान् दत्वा गतः । ततः आहारमिच्छन् सः असुरः स्वभार्यामाश्रमे न ददर्श—इत्यत्रोच्यते ।

अध्यायः—१४७

(१-१९)

वज्राङ्गः क्षुधाविष्टः फलानि आदातुं शैलगहनं यदा प्रविवेश तदा तत्र तनुप्रच्छादिताननां, दीनां, रुदन्तीं प्रियां ददर्श । 'केन ते अपकृतम् ? शीघ्रं ब्रूहि' इति अवदत् सः असुरः । तदा तस्य भार्या एवं वदति—

'अहं रौद्रेण देवेन्द्रेण त्रासिता, अपविद्धा, ताडिता, पीडिता च । दुःखपारमपश्यन्ती अहं प्राणत्यागमपि कर्तुं मेने । दुःखशोकसागरात् तारकं सुतं मे देहि' इति । तत्श्रुत्वा क्रुद्धः असुरेन्द्रः

द्रमिलमत्स्यपुराणे वज्राङ्गस्य भार्याऽपि तपश्चक्र इति नोच्यते । वज्राङ्गमहिषीतपःनोक्तम् । इन्द्रेण कृताः विभीषिकाः अपि नोक्ताः ।

अयं भागः त्यक्तः ।

अध्यायः—४९

द्रमिलमत्स्यपुराणे वज्राङ्गवराङ्गिनीसंवाद एव नोक्तः । अत्र सर्वे विषयाः परित्यक्ता ।

पुनः तपः कर्तुमियेष। तस्य सङ्कल्पं ज्ञात्वा, ब्रह्मा आगत्य तन्मुखात् तपश्चरणेच्छाकारणं च ज्ञात्वा 'अलं तपसा तारकः नाम महाबलः सुतः ते भविष्यति' इति उक्त्वा गतः। असुरः ब्रह्मवरमुक्त्वा स्वजायामानन्दयामास—इत्यत्र उक्तम्।

अध्याय :—१४७

(१-७)

तारकः राज्यं प्राप्य असुरश्रेष्ठान् एवमुवाच—

"हे महाबलाः असुराः, मम वाक्यं श्रूयताम्। सर्वैः श्रेयसे बुद्धिः क्रियताम्। देवाः अस्मद्वंशक्षयकराः। अक्षयं विरूढं वैरमस्माकं जातिधर्मः। सुराणां निग्रहाय वयमद्य गमिष्यामः।

स्वबाहुबलमाश्रित्यैकं कर्तव्यम्। तपसा विना इदं न कर्तुं शक्यते। घोरं तपः अहमादौ करिष्यामि। ततः देवान् जित्वा लोकत्रयमपि भोक्ष्यामः। स्थिरोपायः पुरुषः एव स्थिरश्रीः जायते। चपला श्रीः चपलेन रक्षितुं न शक्यते" इति। तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे 'साधु साधु' इति ऊचुः ततः तारकः तपश्चरितुं प्रतस्थे इत्यत्रोच्यते।

अध्याय :—१४७

(७-१०)

तारकः तपसे पारियात्रगिरिकन्दरं ययौ। उत्तमं तत् कन्दरं सर्वर्तुपुष्पाकीर्णं, नानौषधिविदीपितं, नानागुहागृहं, पक्षिकुलाकुलं, नानाविधजलाशयं, विपुलं, रम्यं चासीत्।

अध्याय :—४६

(३५)

सर्वे असुराः तारकं नृपं प्राप्य सन्तुष्टाः। असुरैः अभिषिक्तः तारकः एवं अवदत्—

"वयमिन्द्रादिदेवान् जित्वा तेषां लोकमपि प्राप्य संतुष्टाः भवेम। तदर्थमहं तपश्चरितुं गच्छामि" इत्युक्त्वा सः वनं ययौ इत्यत्रोच्यते।

अध्याय :—५०

(२)

अत्र तारकः पारियात्रपर्वतं ययौ तपश्चरितुमिति केवलमुक्तम्।

पर्वतवर्णनं नास्त्यत्र।

(११-१५)

तारकः दिनेदिने स्वशरीरात् मांसमुत्कृत्य अग्नौ जुहाव। ततः सः निर्मांसतां गतः। तस्मिन् निर्मांसतां याते तपोराशित्वमागते तस्य तेजसा सर्वभूतानि जज्वलुः। तस्य तपसा सर्वे देवाः भीषिताः, उद्विग्नाश्च। ततः ब्रह्मा तुष्टः वरं दातुमागतः इत्यत्र उच्यते।

(१६-२३)

ब्रह्मा तारकं 'वरं वृणीष्व (यत्ते मनसि) रुचिरं (अस्ति)' इत्युवाच। तदा तारकः ब्रह्माणं प्रणम्य प्राञ्जलिः भूत्वा एवं वदति –

"देव भूतमनोवास, जन्तुविचेष्टितं त्वं वेत्सि। जिगीषुः जनः प्रायः कृतप्रतिकृताकाङ्क्षी। जातिधर्मेण वयं देवैः सह कृतवैराः। क्रूरैः ते दैत्याः निःशेषिताः। तेषां समुद्धर्ता अहं भवेयमिति मे मतिः। अहमवध्यः भवितव्यः। एष एव मम हृदि स्थितः वरः। एतत् मे देहि। नान्यो वरः मे रोचते" इति। ततः ब्रह्मा एवं वदति—'देहिनः मरणं भवेदेव। अतः मृत्युं यस्मान्न शङ्कसे तस्मात् मरणं भवतु इति वरय' इति ब्रह्मा वदति तदा तारकः 'सप्तवासरात् शिशोर्मे मरणं भवतु' इति वदति इत्यत्रोच्यते।

(२-३)

तारकः निराहारः तपः चिरमकरोत्। अन्ते सः स्वतनोः मांसमुत्कृत्य वह्नौ जुहाव। तदा तस्य तपसः तेजसा सर्वाः दिशः दग्धाः। ततः वरदानाय चतुर्मुखः आजगाम इत्यत्र उच्यते।

(४-)

'निर्दोषं वरं वृणीष्व' इति ब्रह्मा तारकं वदति। तदा तारकः "युद्धे देवादिभिः पराजयः न भवितव्यः। मृत्युश्च सप्तवासरात् शिशोर्भवतु" इति ब्रह्माणं वदति इत्येवात्रोच्यते।

२९-३१) वरं प्राप्य तारके राज्यस्थे सति ऋतवः मूर्तिमन्तः स्वकालगुणबृंहिताः आसन्। लोकपालाः तस्य भृत्याः अभवन्। कान्तिद्युत्यादयः तं तारकं परिवव्रुः। कालागुरुविलिप्ताङ्गं महामुकुटभूषणं, रुचिराङ्गदनद्धाङ्गं, महासिंहासनस्थितं तमसुरेन्द्रं तारकमप्सरःश्रेष्ठाः अवीजयन्, दीपमार्गेषु चन्द्रसूर्यौ, व्यजनेषु वायुः, यमः अग्रेसरश्च बभूवुः तस्य। एवं गते काले तारकः सचिवान् एवं वदति प्रभूतवरदर्पितः इत्युच्यते अत्र।	द्रमिलमत्स्यपुराणे तु इमे विषयाः नोक्ताः।
(३२-३७) "हे सचिवाः, त्रिविष्टपमनाक्रम्य राज्येन किं प्रयोजनम्? देवैः वैरमनिर्याप्य मम मनसि शान्तिः कथं भवेत्? अमराः अद्यापि यज्ञांशान् भुञ्जते। विष्णुः श्रियं नात्यजत्। यः नरः जन्म प्राप्य पौरुषं न घटयेत् तस्य जन्म वृथा भवेत्। यः बन्धून् अशोकान् न करोति, यशश्च न लभते सः जातोऽपि मृतः एव। तस्मात् देवान् जित्वा त्रैलोक्यलक्ष्मीहरणाय शीघ्रं यत्नः कर्तव्यः। अतः देवैः सह युद्धं कर्तुं गच्छेम" इति तारकः स्वामात्यान् वदति इत्यत्रोच्यते।	तारकः वरान् ब्रह्मणः लब्ध्वा देवान् जेतुमसुरैः सह प्रतस्थे इति केवलमत्रोच्यते। स्वसचिवान् विलोक्य तारकः यत् अवदत् तत् सर्वमत्र व्यक्तम्। देवासुरसंग्रामवर्णने भेदः नास्ति।
अध्यायः—१६० अस्मिन् अध्याये तारकासुरवधः वर्ण्यते।	**उत्तरकाण्डे-अध्यायः—५७** अस्मिन् अध्याये तारकासुरवधः अधिकतया वर्ण्यते।

तारकः कुमारं विलोक्य एवमुवाच—"बाल, तव युद्धे इच्छा मास्तु। कन्दुकलीलया क्रीड। बालत्वात् तव बुद्धिः एवं स्वल्पार्थदर्शिनी भवति" इति। तदा कुमारः तारकं वदति—'तारक शृणु। शास्त्रार्थः तव निरूप्यते। शिशुत्वं नावमंस्था। बालसूर्यः दुष्प्रेक्ष्यः यथा तथाहं दुर्जयः शिशुः। अल्पाक्षरः किं न मन्त्रः' इत्युक्त्वा तं प्रति शक्ति मुमोच। तेन तारकः हतः इत्यत्रोच्यते। अन्ते देवाः षण्मुखं स्तुवन्ति स्म इति वर्णितमत्र।

सेनाधिपानां संग्रामश्च विशेषतः वर्णितः।

तारकः बहूनि अस्त्राणि उपयुक्तवान्।

अन्ते षण्मुखेन सः तारकः हतः। तारके मृते तुष्टाः सर्वे देवाः प्राञ्जलयः षण्मुखं स्तुवन्ति स्म। ततः संप्राप्तसर्वेच्छाः ते तपोधनैस्सह गताः इत्यत्रोच्यते।

मत्स्यपुराणे

हिरण्यकशिपुवृत्तान्तः ।

संस्कृतमत्स्यपुराणम् ।

अध्यायाङ्काः **विषयाः**

१६१

हिरण्यकशिपोः तपश्चर्याकरणवर्णनम् वरप्राप्तिः । देवेभ्यः हरिणा आश्वासप्रदानम् । सभावर्णनम् । नृसिंहप्रादुर्भावः ।

१६२

दैत्यानां नृसिंहहननप्रयत्नः ।

१६३

हिरण्यकशिपुना सह नृसिंहेन कृतं युद्धम् । उत्पातदर्शनम् । असुराधिपवधः ।

द्रमिलमत्स्यपुराणम् ।

अध्यायाङ्काः **विषयाः ।**

१—हिरण्यकशिपुवरप्राप्तिः ।
२—विष्णुपुरुषपराजयः ।
३—सभाप्रवेशः ।
४—विष्णुना देवेभ्यः आश्वासप्रदानम् ।
५—ब्राह्मणप्रभावः, विष्णुप्रभावश्च ।
६—आयुधनाशः ।
७—सर्पदंशनम् ।
८—दिग्गजसंघर्षः ।
९—अभिचारप्रयोगः ।
१०—प्रासादपातनम् ।
११—षोडनवधः (मायाविवधः)
१२—प्रह्लाददेवेन्द्र संवादः ।
१३—विष्णुदर्शनम् ।
१४—नृसिंहोत्पत्तिः ।

१५—सङ्कुलयुद्धम् ।
१६—सेनावधः ।
१७—उत्पातदर्शनम् ।
१८—हिरण्यकशिपुवधः ।
१९—प्रह्लादराज्यप्राप्तिः ।

द्रमिलमत्स्यपुराणम्

उत्तरकाण्डे—अध्यायः—१ हिरण्यकशिपुवरप्राप्तिः ।

एकदा ब्रह्मणः मानसपुत्राः सनकादयः चत्वारः महातपस्विनः बालरूपेण वैकुण्ठं प्राप्य नारायणं द्रष्टुमैच्छन् । वस्त्रहीनान् तान् बालान् विलोक्य द्वारपालौ जयविजयौ तेषां प्रभावमजानन्तौ तान् तपस्विनः वारयामासतुः । तेन क्रुद्धाः ते सनकादयः "हे मूढाः, पद्मनाभस्य, चतुराननजनकस्य, सात्त्विकगुणयुक्तस्य, निर्मलस्य महाविष्णोः सेवासक्तयोः युवयोः असुरगुणाः एव सन्ति । तपस्विनः अस्मान् ज्ञातुं युवयोः शक्तिः नास्ति किम् ? सत्त्वगुणभूयिष्ठस्य महाविष्णोः सेवां कर्तुं युवां नार्हौ । अतः वैकुण्ठं विहाय भुवि असुरयोनौ जन्म लब्ध्वा दुःखमनुभूयताम्" इति अशपन् ।

शापं प्राप्तौ तौ जयविजयौ स्वापराधं ज्ञात्वा भीतौ रुदन्तौ, तान् महातपस्विनः नत्वा अज्ञानेन कृतस्वापराधक्षमां प्रार्थयामासतुः ।

तयोः प्रार्थनया प्रीताः ते सार्द्रमनसः, तौ विलोक्य एवमूचुः "अपराध एव युवाभ्यां कृतः। तथापि असुरकुले त्रीणि जन्मानि प्राप्य नारायणेनैव युवयोः वधः भवितव्यः। शापविमोचनानन्तरं वैकुण्ठं पुनः प्राप्येत" इति।

एवमुक्त्वा ते गताः। तेषां शापेन जयविजयौ वैकुण्ठं विहाय भुवि असुरकुले जातौ। हिरण्यकशिपुः हिरण्याक्षः इति प्रसिद्धौ असुरौ एव तौ।

तौ द्वौ अपि सोदरौ अजायेताम्।

तौ द्वावपि असुरौ महाबलिष्ठौ आस्ताम्। स्वभुजबलेन भुवि विद्यमानान् सर्वान् विजित्य स्वाधीनान् चक्रतुः। तयोः पराक्रमेण सर्वे नराः देवाश्च भीताः बभूवुः लोकत्रयमपि असुराधीनं बभूव।

एकदा हिरण्याक्षः भुवमपहृत्य पातालं गतः। तस्मात् असुरात् भुवमानेतुं नारायणः वराहरूपेण पातालं ययौ। तत्र तेन असुरेण युद्धं कृत्वा तं हत्वा सः भूमिमानीतवान्।

सोदरस्य मरणं श्रुत्वा हिरण्यकशिपुः अतीव क्रुद्धः बभूव। देवानां प्रार्थनयैव नारायणः हिरण्याक्षं जघानेति मत्वा तान् देवान् रिपून् निश्चित्य तान् पीडयितुमियेष।

अतः सः सद्यः असुरश्रेष्ठान् आनाय्य एवमवदत्—

“प्रियसुहृदः, अद्यप्रभृति देवाः अस्माकं रिपवः जाताः। गरुडध्वजस्य विष्णोः अस्माकं च संवन्धः कोऽपि नास्ति। युष्मत्प्रीतिपात्रः मम सोदरः हिरण्याक्षः विष्णुना हतः खलु वञ्चनया। अस्मत्पराक्रममसहमानानां देवानां चोदनेनैव मत्सोदरवधः जातः। इतः परमहमेव सर्वेषामधिपः। मां विना अन्यः न कोऽपि वन्दनार्हः। वञ्चकं हरिं शूलेन हत्वा मम सोदरस्य श्राद्धं करिष्यामि। हरिवृक्षच्छेदनेन देवशाखाः स्वयमेव शुष्काः भवेयुः।

अहमद्यैव तपश्चरितुं गमिष्यामि। त्रिदिवौकसां जयाय वहुवरलाभाय च घोरं तपः करिष्यामि। भूमण्डले क्रियमाणानां यागादीनां कर्मणां विघ्नं कृत्वा, देवान् बलहीनांश्च कृत्वा तान् विद्रावयित्वा च यूयमागच्छत। तेषां नगराणि दग्ध्वा सर्वान् निधींश्च आहरत। लोके क्रियमाणैः सुकर्मभिरेव देवाः बलिष्ठाः भवन्ति। अतः सुकर्मणां विघ्नाः क्रियन्ताम्” इति।

एवामुक्त्वा सः हिरण्यकशिपुः स्वसोदरस्य पुत्रान् आश्लिष्य तान् सान्त्वयित्वा घोरं तपः कर्तुं प्रतस्थे। एवमत्र सविस्तरं उक्तम्। अयं विषयः अत्र अधिकः।

अध्याय :—१६१	
पुरा कृतयुगे हिरण्यकशिपुः दशवर्ष-सहस्राणि, दशवर्ष-शतानि च जलवासी स्नानमौनधृतव्रतः अभवत् ।	अत्र तु हिरण्यकशिपोः तपश्चर्याकरणं सविस्तरं वर्णितम् ।
ब्रह्मचर्येण, शमदमाभ्यां च सः ब्रह्माणं प्रीणयामास—इत्येव अत्र उच्यते ।	सः हिरण्यकशिपुः अङ्गुष्ठाग्रेण तिष्ठन् ऊर्ध्वबाहुः चतुराननस्य तोषणार्थं निराहारः घोरं तपः अतप्यत । एवं दशवर्ष-सहस्राणि गतानि । ततः सः मौनव्रतः जले तिष्ठन् तीव्रं तपस्तेपे । एवं सः तपसा कायक्लेशमकरोत् ।
तपश्चर्याकरणक्रमः अत्र न वर्णितः ।	घोरं तपः कृतवतः तस्य शरीरात् योगाग्निः निर्गतः । तेनाग्निना लोकाः दग्धाः ।
इन्द्रासुरयुद्धमत्र नोक्तम् ।	अत्रान्तरे इन्द्रः देवैस्सह गत्वा इतरान् असुरान् युद्धे विजित्य तान् विद्रावयति स्म । भीताः, विजिताः असुराः सर्वे पातालं गताः । देवाः असुरबाधां विना सुखेन आसन् ।
योगाग्निपीडा च अत्र न वर्ण्यते ।	एतस्मिन्नेव समये हिरण्यकशिपोः शरीरात् निर्गतेन योगाग्निना उग्रेण सर्वे पीडिताः बभूवुः । तडागादयः शुष्काः जाताः सस्यादयः विनष्टाः । तं योगाग्निं सोढुं देवा अपि अशक्ताः बभूवुः ।
देवेन्द्रः देवैः सह ब्रह्माणं द्रष्टुं गतः—इति अत्र नोच्यते ।	ततः इन्द्रः देवैस्सह धातारमुपगम्य एवमुवाच—"प्रभो, कमलासन, अस्मान् रक्षतु भवान् । हिरण्यकशिपोः घोरतपसा भूलोकः पीडितः । तमग्निं सोढुं वयमपि अशक्ता एव ।

देवेन्द्रप्रार्थना च नोक्तात्र ।

श्लोकः—(४-१०)

हिरण्यकशिपोः तपसा ब्रह्मा प्रीतः बभूव । ततः सर्वैः देवैः वृतः विधाता हिरण्यकशिपुं प्राप्य एवं वचनमब्रवीत्—"सुव्रत, भक्तस्य तव तपसा अहं प्रीतोऽस्मि । वरं वरय । यथेष्टं काममाप्नुहि" इत्यत्रोच्यते ।

श्लोकः—(११-१४)

हिरण्यकशिपुः धातारमेवं वदति । "देवासुरगन्धर्वाः, यक्षोरगराक्षसाः मानुषाः पिशाचा वा मां न हन्युः । ऋषयोऽपि शापैः मां न शपेयुः । अस्त्रशस्त्रादिभिरपि वधः न भवितव्यः ।

सर्वनाशः भविष्यतीति संशयः जायते । भवतैव सर्वलोकरक्षणं कर्तव्यम् । अधुनैव भवता परिहारः कर्तव्यः" इति । अत्र एवं देवेन्द्रप्रार्थना उच्यते ।

ब्रह्मा सर्वैः देवैः सह हिरण्यकशिपुमुपगम्य "वत्स अनेन घोरेण तव तपसा अलम् । तव तपसा प्रीतोऽहं वरान् दातुमेव आगतः । मां पश्य" इति तमुक्त्वा स्वकमण्डलुजलेन तस्य शिरसि प्रोक्षणमकरोत् । तस्मिन्नेवक्षणे उग्रः योगाग्निः शान्तः बभूव ।

योगशक्त्या महत्तेजः प्राप्तवान् सः असुरः उत्थितवान् । तस्य नेत्राभ्यां आनन्दबाष्पस्रावः अभवत् । उत्थितः सः तं धातारमुपगम्य ववन्दे ।

"प्रभो भवतां दर्शनेन अहं भाग्यवान् जातः" इति सः असुरः उवाच । तदा ब्रह्मा तं विलोक्य 'वत्स, तव भक्त्या अहमतीव प्रीतः । वरं वृणीष्व यथेष्टम् । ददाम्यहम्' इति अवदत्—इत्यत्र वर्ण्यते ।

अत्र तु सः असुरः ब्रह्माणमेवं वदति—

"सर्वैः देवैः मुनिभिश्च मरणं मे न भवितव्यम् । भवता सृष्टेन केनापि वस्तुनापि मरणं मे न भवितव्यम् । परमेश्वरेण,

अहमेव अर्कः, सोमः, वायुः अग्निश्च भवेयम्" इति । एतादृशान् वरान् सः अवृणोत् इत्यत्रोच्यते ।

दिने वा रात्रौ वा वधः न भवितव्यः इत्यत्रोच्यते ।

नारायणेन च मृत्युः न भवितव्यः"—इति ।

संस्कृतपुराणे शिवेन विष्णुनाचापि वधः न भवितव्यः इति वरः वृतः इति नाच्यते । अत्र तु अयं वरः अधिकतया उक्तः ।

अत्र तु दिने वा, रात्रौ वा, भूमौ वा, आकाशे वा, गृहस्यान्तर्वा, बहिर्वा मरणं न भवितव्यमित्युक्तम् ।

श्लोकः—(२१-२६)

वरदानेन दर्पितः हिरण्यकशिपुः सर्वाः प्रजाः पीडयामास । महासुरः सः सर्वान् देवान् विजित्य त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे अवसत् । ततः सः दैत्यान् यज्ञियान् चकार । देवताः अयज्ञियाः चकार । ततः सर्वे देवाः शरण्यं विष्णुं शरणं ययुः— इत्यत्रोच्यते ।

विष्णुपुरुषपराजयः ।

अध्याय—२

वरान् प्राप्य स्वनगरं निवृत्तः असुरेन्द्रः, देवैः असुराः विद्राविताः इति ज्ञात्वा—कोपेन संरक्तलोचनः अगर्जत् । देवान् नाशयितुमियेष ।

हिरण्यकशिपुं निवृत्तं ज्ञात्वा पातालगताः सर्वे असुराः तस्य समीपमागताः । असुरेन्द्रः तान् विलोक्य अतीव सन्तुष्टः बभूव । देवान् सर्वान् विजेतुं मतिं ववन्ध सः । सन्नद्धसहायश्च सः प्रतस्थे समरप्रियः । हव्यवाहनं निवार्य देवान् अयज्ञियान् कृत्वा अमरावतीं गत्वा युद्धार्थं दूतं इन्द्रसमीपे प्रेषयामास ।

असुरेन्द्रस्य आगमनेन कम्पितः इन्द्रः बृहस्पतिं प्राप्य मन्त्रयामास । 'ब्रह्मणः बहून् वरान् प्राप्तवान् हिरण्यकशिपुः जेतुं न शक्यः । अतः सन्धिरेव कर्तव्या संप्रति' इति गुरुरुवाच ।

ततः इन्द्रः, 'असुरेन्द्रेण सन्धिं कर्तुमेव इच्छाम्यह'मिति कथयित्वा दूतं निवृत्तं चकार । ततः सः असुरेन्द्रं दृष्ट्वा 'अहं समरप्रियः नास्मि । मैत्रीमेवेच्छामि' इत्यब्रवीत् ।

तं भीतं विलोक्य असुरेन्द्रः विहस्य देवासुरावृतः ऐरावतारूढः देवसभां प्रविश्य अभिषिक्तः सिंहासनमारुक्षत् । आधिपत्यं प्राप्तः सः 'सिंहासनारूढः त्वमेव भवमदधीन' इत्युक्त्वा इन्द्राय अमरावतीं दत्वा असुरैस्सह सः असुरेन्द्रः प्रतस्थे ।

ततः सः यमं विजेतुं यमपुरीं प्राप । यमस्य असुरेन्द्रस्य च घोरं युद्धं बभूव । यमेन बहुविधानि अस्त्राणि प्रयुक्तानि । किन्तु असुरेन्द्रस्य समीपे गन्तुं तानि सर्वाणि अस्त्राणि अशक्तानि जातानि । असुरेन्द्रः अगर्जत् । यमं बलहीनं च चकार । अन्ते यमेन कालपाशः प्रयुक्तः । अशक्तः सः कालपाशोऽपि निवृत्तः । यमः इतिकर्तव्यतामूढः जातः । तदा "वरबलयुक्तः हिरण्यकशिपुः जेतुमशक्यः" इति अशरीरिणीं वाचं श्रुत्वा यमः समराङ्गणं विहाय अधावत् । ततः असुरेन्द्रः निस्सपत्नः यमपुरीं गत्वा नरकावस्थामनुभूतवतः अमोचयत् ।

ततः सः स्वसेनापतिमेकं तत्पुराधिपं कृत्वा गतः ।

ततः वरुणं विजित्य कुबेरं जेतुमलकां ययौ । कुबेरः यक्षवीरैरावृतः असुरैस्सह युद्धं चकार । यक्षवीरैः सह युद्धं कर्तुमसुराः अशक्ताः बभूवुः । असुराणामशक्तिं ज्ञात्वा क्रुद्धः हिरण्यकशिपुः

स्ववीरान् पुनः पुनः अचोदयत् । ततः ब्रह्माणं ध्यात्वा ब्रह्मास्त्र-प्रयोगं चकार । कुबेरः ब्रह्मास्त्रं विलोक्य नमस्कृत्य स्ववीरैस्सह समराङ्गणात् अधावत् । अलका च असुराधीना बभूव ।

नवनिधयोऽपि तैः अपहृताः । जयलक्ष्म्या सहितः असुरेन्द्रः स्वपुरं मुदा प्रविवेश ।

इन्द्रादीनां पराजयं दुःखानि च श्रुत्वा नारायणः क्रुद्धः हिरण्यकशिपोः उरः विदार्य तं हन्तुं निश्चितवान् । तस्य कोपः पुरुषरूपं धृत्वा तस्थौ । चतुर्भुजेषु आयुधानि धृत्वा स्थितः सः कृष्णवर्णः विष्णुपुरुषः नारायणं नत्वा 'भवदाज्ञा का' इति पप्रच्छ ।

तदा नारायणः "वीर अगण्यान् वीरान् मनसा उत्पाद्य अधुनैव असुरपुरीं गत्वा तां नाशयित्वा हिरण्यकशिपुं च हत्वा प्रत्यागच्छ' इति उवाच ।

तं विष्णुं नमस्कृत्य विष्णुपुरुषः प्रतस्थे । उदायुधाः बहवः वीराः तेनोत्पादिताः तमनुययुः ।

असुरपुरीं प्राप्तः विष्णुपुरुषः नगररक्षकान् बहून् वीरान् जघान । अवशिष्टाः केचन वीराः असुरसभां गत्वा असुरेन्द्राय सर्वं निवेदयामासुः ।

तत् श्रुत्वा हिरण्यकशिपुः अतीवक्रुद्धः संरक्तविलोचनः अहसत् ।

'भीतः विष्णुः स्वसदृशं कंचन उत्पाद्य प्रेषितवान्' इति उक्त्वा स्वसेनापतीन् ददर्श । तस्य दर्शनेन तदभिलाषां ज्ञातवन्तः ते विष्णुपुरुषेण सह युद्धमकुर्वन् । असुरवीरैः बहूनि भयानकानि अस्त्राणि प्रयुक्तानि । तथापि विष्णुपुरुषदर्शनेन ते इति कर्तव्यतामूढाः जाताः । तेषां मनसि भीतिः जाता । अतः ते श्रान्ताः बभूवुः ।

विष्णुपुरुषस्तु असुरबले प्रविश्य सुलभेन सर्वाणि असुरसैन्यानि अनाशयत् । असुरप्रयुक्तैः अस्त्रैः विष्णुपुरुषस्य बाधा न जाता ।

वरुणेन, यमेन, कुबेरेण च सह कृते युद्धे ते असुराः सन्तुष्टाः आसन् किन्तु अस्मिन् विष्णुपुरुषयुद्धे ते सर्वे भीताः शिथिलाश्च बभूवुः ।

ततः धमाक्षः, त्रिमूर्तः, विप्रचित्तिः, शम्बरः इति चत्वारः सेनापतयः सर्वैः असुरबलैः आवृताः तेन विष्णुपुरुषेण सह घोरं युद्धं चक्रुः । धूमाक्षेण ब्रह्मास्त्रं, त्रिमूर्तेन पाशुपतास्त्रं, विप्रचित्तिना कौमारास्त्रं शम्बरेण आग्नेयास्त्रं च प्रयुक्तानि ।

किन्तु तानि अस्त्राणि विष्णुपुरुषस्य समीपे शक्तिहीनानि पतितानि । तत् विलोक्य ते चत्वारः असुराः भ्रान्ताः बभूवुः । भ्रान्तान् तान् चतुरः सेनापतीन् गृहीत्वा विष्णुपुरुषः भूमौ अक्षिपत् । ते चत्वारः क्रन्दन्तः भूमौ अपतन् ।

विष्णुपुरुषस्य कर्मणा क्रुद्धः हिरण्यकशिपुः रथादवतीर्य विष्णुपुरुषस्य समीपे गत्वा तस्य उरसि मुष्ट्या कुट्टयामास। तेन शब्देन समरभूमिः अकम्पत। विष्णुपुरुषः तत्रैव विगतसंज्ञः पपात। ततः लब्धसंज्ञः सः असुरेन्द्रस्य पुरतः स्थातुमशक्तः नारायणस्य समीपे अधावत्।

सभाप्रवेशः

अध्यायः—३

विष्णुपुरुषः नारायणं शरणं प्राप्य 'असुरेन्द्रस्य शक्तिः अनुपमा। तस्य प्रहारेणाहं मूर्छितः अभवम्' इत्युवाच। पराजितस्य विष्णुपुरुषस्य गमनानन्तरं।

हिरण्यकशिपुः देवेभ्यः अक्रुध्यत्। 'यदि देवाः स्वतन्त्राः भवेयुः तर्हि विघ्नान् कुर्युरेव। अतः ते मदधीना एव कर्तव्याः सर्वदा' इति सः चिन्तयित्वा स्वसेनापतीन् एवमवदत्—'सद्यः यूयमिन्द्रादीन् देवान् आनयत' इति।

इन्द्रः इमं विषयं ज्ञात्वा असुरसेनापतीनामागमनात्पूर्वमेव पलायितः। अतः वरुणादयः देवाः असुरैः आनीताः। ते सर्वे देवाः असुरेन्द्रस्य पुरतः बद्धाञ्जलयः तस्थुः।

सर्वेऽपि देवाः असुरेन्द्रस्य आज्ञानुसारिणः बभूवुः। त्रिषु लोकेष्वपि विद्यमानाः सर्वेऽपि हिरण्यकशिपोः अधीनाः अभवन्। ततः सः दैत्येन्द्रः त्रिलोकाधिपतिः बभूव। प्रत्यहं तस्य

सभायां किन्नरादयः अगायन् । अप्सरोभिः नृत्यं कृतम् । एवं नृत्यगीतैः उपास्यमानः सः लोकत्रयमपि शशास ।

अध्यायः—४

देवेभ्यः विष्णुना आश्वासदानम्

विप्रादयः सर्वेऽपि हिरण्यकशिपुना आदिष्टाः तमेवापूजयन् नान्यं कमपि देवम् । यागादयः देवानुद्दिश्य न कृताः । दैत्येन्द्रमुद्दिश्यैव यागः कर्तव्यः इति असुरेन्द्रेण आज्ञा कृता । हविः देवेभ्यः न दत्तम् । किन्तु असुरा एव हविर्भागं लब्धवन्तः । हविषैव पूर्वं बलं प्राप्तवन्तः देवाः विगतबलाः दैत्येन्द्राधीनाः जाताः । एवं हिरण्यकशिपुः गर्विष्ठो भूत्वा सर्वान् देवान्, विप्रान् विशेषतः विष्णुभक्तांश्च पीडयामास ।

एवं बहवः संवत्सराः गताः ।

वरदर्पितेन असुरेन्द्रेण पीडिताः देवाः बृहस्पतिसकाशे गत्वा स्वदुःखानि उक्त्वा वाष्पपूर्णलोचनाः बभूवुः । ततः ते 'गुरो असुरराजस्य विनाशः भवेद्वा न वा ? कदा नाशः भविष्यति ? उच्यतां भवता' इति तमवदन् ।

ततः सः गुरुः "हे देवाः, असुरराजः स्वतपसः फलमनुभवति संप्रति । तत् केनापि वारयितुं न शक्यते । स्वतपसः फलानि अनुभवन् सः दैत्याधिपः बहूनि दुष्कृतानि कृतवान् ।

सुकर्मणां विघ्नानुत्पाद्य मुनीन्, विप्रांश्च पीडयित्वा धर्मदेवतायाः वञ्चनां कृतवान् । अतः सः इतः परं पापफलमेव अनुभविष्यति । भगवन्तं नारायणमेव भक्त्या ध्यात्वा यूयं प्रार्थयत । असुराधिप-नाशो नारायणेनैव भवितव्यः" इति सान्त्ववचनानि उक्त्वा गतः।

गुरोर्वचनानि श्रुत्वा देवाः रहसि एकत्र समेताः नारायण-मुद्दिश्य भक्त्या ध्यानं चक्रुः । तैः स्तुतः नारायणः गरुडारूढः तेषां पुरतः आविर्बभूव । तान् दृष्ट्वा सः विष्णुः एवमुवाच— "युष्माकं दुःखमहं जानामि । दैत्यराजस्य दुष्कृत्यैः तपसः शक्तिः नष्टाऽभवत् । अचिरादेव तं हन्याम्" इति ।

अध्यायः—५—ब्राह्मणमहिमा

देवाः नारायणस्य सान्त्ववचनं श्रुत्वा अतीव संतुष्टाः तं भगवन्तं नत्वा बहुभिः स्तोत्रैः तं प्रशशंसुः । असुरराजस्य विनाशः शीघ्रमेव भविष्यतीति मत्वा ते विगतभयाः बभूवुः । ततस्ते निवृत्ताः ।

भगवान् स्वप्रतिज्ञां पूरयितुमियेष । अतः सः असुरराजस्य पुत्रेषु एकतमस्य प्रह्लादस्य मनसि श्रेष्ठां भक्तिमुत्पादयामास ।

प्रह्लादः जननात् प्रभृति सुगुणयुक्तः आसीत् । सः नक्तं दिवं विष्णुमभजत् । विप्रेषु स्निग्धः बभूव । लौकिकेषु विषयेषु तस्य आसक्तिः नासीत् । मोक्षं लब्धुमेव सः इयेष ।

उचिते काले तस्य राजकुमारस्य यद्यदवश्यमध्येतव्यं तत्सर्वं शिक्षयितुं द्वौ अध्यापकौ नृपेण आज्ञप्तौ। प्रथमतः 'हिरण्यकशिपवे नमः' इति वक्तव्यमिति तौ अध्यापकौ तं प्रह्लादमूचतुः। स तु तद्वचनमनादृत्य 'नारायणाय नमः' इत्येव अवदत्। असकृत् ताभ्यां निर्बद्धोऽपि सः स्वपितुर्नाम नैवावदत्। अन्ये बालास्तु 'हिरण्यकशिपवे नमः' इति ऊचुः प्रह्लादस्तु अस्मिन् विषये अध्यापकवचनं न शुश्राव।

किं च सः अन्यान् विद्यार्थिनोऽपि हरिभक्तान् अकरोत्। सर्वेऽपि बालाः प्रह्लादवचनेन हरिनामकीर्तनमकुर्वन्। अतः तौ अध्यापकौ अतीव भीतौ बभूवतुः।

रहसि हरिभक्तिप्रचारः क्रियते इति मत्वा यदि असुरेन्द्रः दण्डयेत् किं कर्तुं शक्येत इति तौ अध्यापकौ भीत्या चकम्पाते। तौ प्रह्लादं रहसि आहूय बहुभिः प्रकारैः उपदेशं चक्रतुः। 'पितृशत्रुं नारायणं किमर्थं त्वं पूजयसि ? त्वत्पितुः श्रेष्ठः अधिपः न कोऽप्यस्ति ? सर्वेऽपि तव जनकमेव वन्दन्ते। एवं सति त्वया एवं किमर्थं विपरीतं कर्म क्रियते ? अस्मद्वचनं अङ्गीक्रियताम्'। इति च तौ प्रह्लादमवदताम्।

तद्वचनं श्रुत्वा प्रह्लादः अहसत्। ततः एवमवदत्—

"पूज्यौ आचार्यौ भवन्तौ इत्यहं जानामि। इदं न मया विस्मृतम्। तथापि अधर्ममार्गप्रवृत्तौ क्रियमाणः निर्बन्धः वेदना-

मुत्पादयति। सर्वशास्त्रविशारदाभ्यां भवद्भ्यां ईश्वरः कः इति न ज्ञायते किम्? शास्त्राणि मम पितरमेव ईश्वरं वदन्ति किम्? शास्त्रप्रतिपाद्यमानः ईश्वरः नारायण एवेति भवद्भ्यां न ज्ञायते किम्? भवद्वचनं विचित्रं भवति। हरिं विना इदं शरीरं नास्ति। जीवो नास्ति। हरिं विना तपो वा धर्मो वा नास्ति। हरेः कृपयैव मम पिता असुरेन्द्रः दृश्यते। हरिं विना किमपि नास्ति" इति। तत् श्रुत्वा तौ आचार्यौ भीत्या इति कर्तव्यतामूढौ जातौ।

ततः असुरराजः स्वपुत्रस्य प्रह्लादस्य धीशक्तिं ज्ञातुमियेष। 'अधीतान् पाठान् कथय वत्स' इति स्वपुत्रमुवाच।

सः प्रह्लादः स्वपितरं नमस्कृत्य नारायणस्य बहूनि नामानि उक्त्वा सः विष्णुरेव सर्वेषामीश्वरः इति चाब्रवीत्। तत् श्रुत्वा क्रोधं प्राप्तः सः असुरराजः 'किमर्थमेवं जल्पसि' इत्यपृच्छत्।

"तात नाहं जल्पामि। वेदैः यत् तत्त्वं प्रतिपाद्यते तदेव मयोक्तम्। तेन हरिणा विना तृणमपि न चलेत्। अस्मान् सर्वान् स एव खलु रक्षति" इति प्रह्लादः उवाच।

प्रह्लादवचनं श्रुत्वा सभायां स्थिताः सर्वेऽपि अकम्पन्त। प्रह्लादस्य माता तु अतीवभीता अश्रुपूर्णनेत्रा बभूव।

ततः ईषत् शान्तः असुरः, बालकस्य बुद्धिभेदः आचार्याभ्यामेव उत्पादितः इति मत्वा तौ दण्डयितुमैच्छत्।

तदा सः पुत्रः, अयमुपदेशः अन्तर्विद्यमानेन नारायणेनैव कृतः। अतः आचार्यौ न दण्डनार्हौ' इत्युवाच।

सेवकैः आनीतौ आचार्यौ असुरस्य पुरतः भीत्या अवनत-शीर्षौ अतिष्ठताम्।

असुरेण तर्जितौ तौ अध्यापकौ तस्य पादयोः पतित्वा आत्मानौ निरपराधिनौ इति कथयित्वा आत्मरक्षणं प्रार्थयामासतुः। तयोर्वचने असुरस्य विश्वासः न बभूव।

ततः प्रह्लादः, पुनरपि अध्यापकौ निर्दोषौ इति कथयित्वा नारायणस्य प्रभावं विप्रप्रभावं च प्रशशंस।

किं च सः "तात, सर्वत्रव्याप्तः सः हरिरेव अस्मान् रक्षति। अतः महाशक्तिमतः तस्येश्वरस्य वन्दने विस्मृतिः न भवितव्या। यदि तं न वन्देमहि तर्हि वयं कृतघ्नाः एव भवेम। भवतः त्रिलोकाधिपत्यं कथमभूत्। कीर्तिः कथं जाता। सर्वस्यापि कारणं तस्यानुग्रहः एव खलु ? यदि सः भवता विस्मृतः भवेत् तर्हि भोगाः नाशं लभेरन्। अतः हरिस्मरणेन अयं स्वर्गभोगः शाश्वतः क्रियतां भवता" इति उवाच। तत् श्रुत्वा क्रुद्धः सः 'मम वैरिणं किमर्थं प्रशंससि' ? इति परुषैः वचनैः तमतर्जयत्।

अध्यायः—६–आयुधनाशः

हिरण्यकशिपुना प्रथमं मृदुभिः पश्चात् परुषैश्च वचनैः बोधितोऽपि प्रह्लादः तद्वचनमनादृत्य 'लोकेश्वरं नारायणमेव

पूजयेयं, नान्यम्' इत्युवाच । तत् श्रुत्वा अतीव क्रुद्धः सः असुरः तं पुत्रं शत्रुमेव मत्वा, अङ्के आरोपितं तं भूमौ प्राक्षिपत् । तत् दृष्ट्वा सर्वे भ्रान्ता बभूवुः ।

ततः सः असुरः प्रह्लादं हन्तुं सेवकान् आज्ञापयामास । ते उदायुधाः तं प्रह्लादं हन्तुं समीपे गताः । असिभिः तं हन्तुं अयतन्त । तदा प्रह्लादः हरिं ध्यायन् तस्थौ । सद्यः ते सेवकाः गतासवः भूतले अपतन् ।

अध्यायः—७

सर्पदंशनम् ।

ततः असुरेन्द्रः नागराजं चोदयामास । नागराजस्य आज्ञया क्रूराः बहवः सर्पाः प्रह्लादस्य शरीरे सर्वत्र ददंशुः । प्रह्लादस्तु हरिमेव शरणं गतः ध्यानमग्नः आसीत् ।

यदा सर्पाः प्रह्लादस्य शरीरे ददंशुः तदा तेषां दन्ताः भग्नाः बभूवुः । रुधिरप्रस्रावः अभवत् । वेदनामसहमानाः सर्पाः पलायिताः । ततः सेवकाः तेन प्रह्लादेन सह असुरस्य समीपे गताः । पुत्रं विलोक्य विस्मितः असुरः 'कथं सजीवोऽसि' इत्यपृच्छत् । 'हरिकृपयैव सजीवोऽहमिति भवता ज्ञातुं न शक्यते किम् ? इत्युवाच । पुनः असुरः क्रुद्धः बभूव । तदा पुत्रः 'हरि-भक्तिः कर्तव्या' इत्यवदत् ।

अध्यायः— ८–दिग्गजसंघर्षः

ततः हिरण्यकशिपुः पुत्रेण उपदेशः कृतः इति मत्वा तं निन्दित्वा सेवकान् प्रति एवमुवाच—'सेवकाः, दिग्गजानां संघर्षेण प्रह्लादः सद्यः हन्यताम्' इति । तदा प्रह्लादः स्वपितरं एवमवदत्—'तात तव विश्वासोत्पादनाय अहं परीक्षान्तर्गतो भवामि । हरिभक्तं मां सः हरिः कदापि न परित्यजेत्' इति ।

ततः ते सेवकाः तं प्रह्लादं नगरात् बहिः नीत्वा सङ्घर्षार्थं दिग्गजान् अचोदयन् । ते गजाः तं हन्तुं समीपे गताः । प्रह्लाद-स्तु नेत्रे निमील्य हरिं ध्यायतिस्म । तदा ते गजा भग्नदन्ताः वेदनां प्राप्य निवृत्ताः ।

हिरण्यकशिपुः । संघर्षणसमये गजाः भग्नदन्ताः भूत्वा पलायिताः इति विषयं ज्ञात्वा लज्जितः, क्रुद्धश्च बभूव । ततः स्वपुत्रं अग्नौ प्रक्षिप्यतामिति आज्ञां चकार ।

ततः सेवकाः अग्निज्वालायां प्रह्लादं प्राक्षिपन् । तदापि सः हरिमेव ध्यायन् आसीत् । अतः अग्निना तं दग्धुं न शक्तम् । सः अग्नेः दीप्तप्रभः आगतः । अग्निः तस्य उष्णः नासीत् शीतः अभवत् इति ज्ञात्वापि असुरेन्द्रः हरेः प्रभावः ज्ञातुं न शक्तः बभूव ।

अध्यायः—९—अभिचारप्रयोगः

ततः सः असुरराजः अभिचारेण स्वपुत्रं हन्तुं शास्त्रज्ञान् आज्ञापयामास। विप्रश्रेष्ठाः अथर्ववेदमन्त्रैः अभिचारहोमं चक्रुः। होमाग्नेः भयानकः भूतः प्रादुर्भूतः। प्रह्लादं हन्तुं तं भूतं विप्राः चोदयामासुः। सः भूतः तस्य समीपे गतः। परमभक्तं तं हन्तुमयतत। तदा तस्य भूतस्य आयुधानि कुण्ठीभावं प्रापुः। अतः भीतः भूतः तं हन्तुमशक्तः विप्रान् हन्तुं निवृत्तः। ते विप्राः भीताः प्रह्लादमेव शरणं ययुः। सः हरिनामोच्चारणं चकार। तेऽपि हरिनामकीर्तनं चक्रुः। ततः भूतः अग्नौ प्रविश्य तिरोबभूव। विप्राः असुरसमीपे गत्वा यथावृत्तमूचुः।

अध्यायः—१०—प्रासादपातनम्।

ततः असुरराजः स्वयमेव तं प्रह्लादं हन्तुमियेष। क्रूरसर्पविषमिश्रितं क्षीरं प्रह्लादाय ददौ। सः पुत्रः नारायणं ध्यात्वा तत् अपिबत्। क्षीरपानानन्तरं सः अतितेजसा बभौ। किन्तु यैः क्षीरमानीतं ते सेवकाः सद्यः मृताः।

तदा प्रह्लादः स्वपितरं विलोक्य "तात, हरिभक्तेः महिमा अद्यापि भवता ज्ञातुं न शक्यते किम्? हरिभक्तिसमं तपः नास्ति। अतः हरिमेव ध्यायतु भवान्। पापानि नश्येयुः। देवाः न पीड्यन्ताम् इति अवदत्। हिरण्यकशिपुः, पुत्रः परिहसतीति मेने।

अतः तं पुत्रं येन केनापि प्रकारेण हन्तुमियेष। सद्यः द्वौ वीरौ आहूय, बद्धकरचरणः प्रह्लादः पर्वताग्रात् युवाभ्यां निपात्यताम्" इति आदिशत्।

ततः वीराः केचन तं बद्ध्वा प्रासादाग्रमारोप्य, (पर्वतं नीत्वा शिखरात्) तदग्रभागात् प्राक्षिपन्। तदा सः हरिं ध्यायन्नेवासीत्। अतः पतनसमये गण्डशैलादिभिः वेदना तस्य न जाता। रुधिरधारा न जाता। पतनानन्तरं सः स्वदेहं ददर्श। ईषदपि व्रणं न जातम्। पुनरपि सः हरिं ध्यायतिस्म।

इमं विषयं श्रुत्वा असुरः भ्रान्तो बभूव। विस्मयं च प्राप।

अध्यायः—११—षोडनवधः

ततः असुराधिपः सेनापतिं शम्बरं आहूय 'मायया वीरान् बहूनुत्पाद्य तं कुमारं नाशय' इति आदिशत्। सः शम्बरः प्रह्लादसमीपं गतः। तदा सः ध्यायन्नासीत्। शम्बरः मायाशक्त्या बहून् वीरानुत्पाद्य सर्वैस्तैरावृतः युद्धं चकार तान् उदायुधान् भयानकान् वीरान् विलोक्य प्रह्लादः नारायणमेव शरणं प्राप्य प्रार्थयामास। तदा हरेः चक्रायुधं वेगेन तत्रागतम्। चक्रात् घोरा अग्निज्वाला निर्गता। तया ज्वालया दग्धाः सर्वे वीराः भीताः पलायिताः। शम्बरः भक्तं शरणं गतः। अतः चक्रेण मुक्तः सः असुराधिपं प्राप्य सर्वमुवाच।

ततः षोडनाख्यः अन्यः असुरः गतः । सः मायया वायुर्भूत्वा नासिकाद्वारा तस्य प्रह्लादस्य हृदयं प्राविशत् । ततः सः तस्य प्राणान् अपहर्तुमयतत ।

प्रह्लादः तत् ज्ञात्वा भगवन्तमध्यायत् । भगवदनुग्रहेण प्रह्लादः रक्षितः । असुरस्तु तस्य भक्तस्य रक्तेन मिश्रितः लवणमिव द्रवीबभूव । तत् ज्ञात्वा तस्य असुरस्य भार्या असुराधिपं प्राप्य अरुदत् । हिरण्यकशिपुः भ्रान्तः बभूव ।

प्रह्लादं हन्तुं नूतनः उपायः कः अस्ति ? इति स्वामात्यान् अपृच्छत् । ते एवमूचुः 'विरोधमार्गं विहाय स्नेहमार्गेणैव पुत्रस्य मनसि विपर्ययः कर्तव्यः' इति । असुराधिपस्तु सर्वदा पुत्रवधोपायमेव चिन्तयन्नासीत् ।

अध्यायः—१२—प्रह्लाददेवेन्द्रसंवादः

पुनरपि असुराधिपः स्वपुत्रं विद्यालयं प्रेषयामास । सः शास्त्राणि अधीतवान् । प्रत्यहं हरिनामसंकीर्तनमकरोत् । आचार्यौ प्रह्लादस्य शास्त्रप्रावीण्यं हिरण्यकशिपवे निवेदयामासतुः। सन्तुष्टः असुराधिपः पुत्रमानाय्य प्रेम्णा बभाषे 'पुत्र त्वया किमधीतम्' इति अपृच्छत् । सः राजकुमारस्य यद्यदवश्यम् अध्येतव्यं तत्सर्वं अभ्यस्तमिति उवाच । ततः पिता पुत्रं प्रति एवमुवाच—"पुत्र, शत्रुविषये जागरूको भव । तव पितृव्यमृत्युः हरिः न केवलं मम शत्रुः । अस्मद्वंशस्यैव शत्रुः । अतः सः तवापि रिपुरेव" इति ।

तत् श्रुत्वा प्रह्लादः अहसत् । "तात यस्य भगवतः अनुग्रहेण वयं सर्वे सजीवाः स्मः सः भगवान् कथं रिपुः भवेत् ?

सर्वैः प्रशस्यमानेन हरिणा किं दुःखमुत्पादितं ते ? यतः पितृव्यः दुष्कृत्यानि चकार तत एव तेन हरिणा हतः । अतः पितृव्यः दण्डनार्हः इति चिन्त्यताम्" इति प्रह्लादः अब्रवीत् ।

तत् श्रुत्वा असुराधिपः अतीवक्रुद्धः । 'रे मूढ त्वं मम पुत्रः न । त्वमेव मम शत्रुः' इत्युक्त्वा तमुरसि ताडयित्वा भूमौ अक्षिपत् ।

ततः 'तं शिलया सह बद्ध्वा समुद्रे प्रक्षिपत' इति सेवकानादिशत् ।

ततः सेवकाः तथैव कृत्वा तं समुद्रे प्राक्षिपन् ।

तैः प्रक्षिप्तः प्रह्लादः प्रथमं समुद्रे निमग्नः बभूव । तत् विलोक्य सेवकाः प्रह्लादः मृतः इति मत्वा द्रुतं गत्वा असुराधिपाय निवेदयामासुः ।

प्रह्लादस्तु हरिमेवध्यायन्नासीत् । अतः सा शिला जले काष्ठवत् पुप्लुवे ।

तत् ज्ञात्वा इन्द्रः तस्य भक्तिं परीक्षितुं तत्रागतः । 'बहूनि दुःखानि प्राप्तोऽपि तानि दुःखानि सुखानीव कथं चिन्तयासि' ? इति अपृच्छत् ।

'अमराधिप विधिनैव सुखदुःखानि जायन्ते भगवांस्तु सर्व-जीवान्तर्गतः स्वेच्छया सर्वं करोति। नरेच्छया किमपि न भवति। यदि हरिः दुःखं दद्यात् तर्हि सुखमपि, स एव दद्यात् खलु ? अतः अहं विश्वासयुक्तोऽस्मि' इति उवाच प्रह्लादः।

अध्यायः—१३—विष्णुदर्शनम्।

सन्तुष्टः इन्द्रः गतः। ततः वरुणः तां शिलां तीरमनयत्। रज्जुवन्धनात् प्रह्लादममोचयत्। तदा प्रह्लादः 'वरुणदेव, त्वया दृश्यमानं हरिमहमपि साक्षात् द्रष्टुमभिलषामि। अनुग्रहं करोतु भवान्' इति प्रार्थयामास। तत्श्रुत्वा तुष्टः वरुणः 'वत्स भगवान् सर्वदा त्वामविहाय त्वयि वसति। भक्त्या स्तुतिः यदि क्रियेत तर्हि सः दृश्येत' इत्युक्त्वा गतः।

समुद्रतीरं प्राप्तः सः प्रह्लादः भगवद्दर्शनाय स्तोत्रमकरोत्। नारायणश्च अतीव तुष्टः शंखचक्रगदाधारी आविरभूत्। सः भक्तः आनन्दाश्रुपूर्णनेत्रः हरिं ववन्दे। स्तुतिं चाकरोत् बहुधा।

नारायणः तं भक्तमाश्लिष्य शिरसि अघ्राय च 'वत्स वरं वृणीष्व, ददामि ते, इत्युवाच।

तदा 'प्रभो, भवद्दर्शनेन कृतार्थोऽहम्। मे इच्छा वापि नास्ति। सर्वदा भवच्चरणकमलसेवाप्राप्तिरेव मे भवतु। अनगृह्णातु भवान्' इति प्रह्लादः अवदत्।

'वत्स त्वत्प्रभावः सर्वैः ज्ञातव्यः। अतः अचिरादेव नारसिंहेन वपुषा आगत्य तवानुग्रहं करिष्यामि। राज्याभिषेकं कृत्वा त्वामेव राजानं करिष्यामि। धर्मेण चिरं प्रजाः पालयित्वा अन्ते मम समीपे आगमिष्यसि। तव भक्तिश्च शाश्वती भवेत्' इति हरिः उक्त्वा तिरो बभूव।

अध्यायः—१४—नृसिंहोत्पत्तिः।

ततः प्रह्लादः निवृत्तः। आगतं पुत्रं विलोक्य असुराधिपः विस्मितः, 'समुद्रे, पातितः त्वं कथं सजीवः आगतः'? इत्यपृच्छत्।

'तात भक्तं हरिः कदापि न परित्यजेत् इति मयोक्तं खलु? तस्य कृपयैव शिलापि काष्ठवत् पुप्लुवे। तीरं चाहं प्राप्तवान् इत्युवाच प्रह्लादः।

हिरण्यकशिपुः तत् श्रुत्वा अतीव भ्रान्तः बभूव। तं हन्तुं मार्गः कः इत्यचिन्तयत्। मार्गमजानन् तं विससर्ज। ततः सः प्रह्लादः नगरे सर्वत्र हरिभक्ति प्रचारं चकार। तद्वचनेन सर्वे बालाः हरिनामकीर्तनं चक्रुः। सर्वत्र हरिनामसंकीर्तनघोषः श्रुतः।

नगरे सर्वत्र श्रुतं हरिनामकीर्तनघोषमसुरराजोऽपि शुश्राव। स्वेच्छाविरोधेन तादृशः घोषः कैः उत्पाद्यते इति अधिकारिणः अपृच्छत् सः।

'प्रभो भवत्सुतस्य चोदनेनैव ईदृशः हरिनामकीर्तनघोषः सर्वत्र उत्पाद्यते। अस्माभिः किमपि कर्तुं न शक्यते' इति ते विनयेन ऊचुः।

तत् श्रुत्वा उग्रेण कोपेन सः उदप्लवत्। 'अधुनैव सः नीचः आनीयताम्। तमहमेव हन्तुमिच्छामि' इति जगर्ज।

सेवकाः द्रुतं गत्वा प्रह्लादमानयामासुः। प्रह्लादः पितरं विलोक्य तं क्रुद्धं ज्ञात्वा समीपे गत्वा ववन्दे।

असुराधिपः पुत्रं विलोक्य 'इतः परं मया सोढुं न शक्यते। हरिभक्तिः त्वया त्यक्ष्यते वा न वा ?' इति खड्गमुद्यम्य अपृच्छत्।

'तात मरणमपि भवतु। मम भीतिः नास्ति। हरिभक्तिं कदापि न त्यजेयमहम्। सर्वशक्तिमान् सः सर्वत्र विद्यते। तं विना लोके किमपि न भवेत्। तं विना इदं भुवनमपि न स्यात्। अतः सर्वश्रेष्ठे तस्मिन् भक्तिः सर्वैरपि कर्तव्या। भवतापि तद्भक्तिरेव कर्तव्या'।

इति उवाच प्रह्लादः।

तत् श्रुत्वा असुराधिपः अट्टहासं भीषणमकरोत्।

अतीवक्रुद्धः दैत्यः 'अरे मूढ, क्व: वर्तते तव हरिः ? तं तावद्दर्शय। अस्मिन्नेव क्षणे तं हन्याम्' इति उवाच।

तदा प्रह्लादः उवाच—'तात, महाप्रभावः हरिः सर्वत्र वर्तते।

ततः सः असुरः सभायाः मध्ये स्थितं कञ्चित् स्तम्भं प्रदर्श्य 'किमिहापि वर्तते सः ?' इति पप्रच्छ ।

प्रह्लादः 'तात मया पूर्वमेव उक्तं खलु ? सः सर्वत्र विद्यते इत्युच्यमाने अस्मिन् स्तम्भे सः कथं न वर्तेत ? अतः अस्मिन् स्तम्भेऽपि सः वर्तत एव' इत्युवाच । सद्यः अतीव संरब्धः सः दैत्यः तं स्तम्भं खड्गेन चिच्छेद । आघातेन महान् शब्दः जातः । तेन सौधः अकम्पत । दैत्योऽपि अवेपत । स्तम्भः भिन्नः बभूव । तस्मात् निर्जगाम नृसिंहरूपो हरिः । तं विलोक्य प्रह्लादः ववन्दे ।

संस्कृतमत्स्यपुराणे

अध्यायः—१६१

भगवान् हरिः देवान् विहाय दैत्यस्य वधं सङ्कल्पयामास । सः प्रभुः ओङ्कारसहायः असुरपुरीं गतः । तेजसा सूर्योपमः सः नरस्य अर्धतनुं कृत्वा तथा सिंहस्यार्धतनुं च कृत्वा नारसिंहेन वपुषा दैत्यस्य सभां गतः ।

सा सभा विस्तीर्णा, दिव्या, रम्या, सर्वकामयुता, शुभ्रा च आसीत् । किं च विश्वकर्मणा विहिता सा सभा दिव्यरत्नमयैः फलपुष्पप्रदैः वृक्षैः युता तेजसा ज्वलन्ती चासीत् । तत्र अनेकदैत्यवरै परिवेष्टितमनेकाप्सरोभिः नृत्यगीतैरुपास्य-

द्रमिलमत्स्यपुराणे

अध्यायः—१५ – सङ्कुलयुद्धम् ।

द्विधाभिन्नात् स्तम्भात् आविर्भूतः भगवान् हरिः । नरस्यार्धशरीरं कृत्वा, मृगेन्द्रस्यार्धशरीरं च कृत्वा सः हरिः नृसिंहरूपः आगतः ।

नृसिंहस्य अट्टहासेन भीषणेन सः सौधः चचाल ।

नृसिंहं विलोक्य हिरण्यकशिपुः अचलः तस्थौ । प्रह्लादः सद्यः पितृसमीपे गत्वा तं नमस्कृत्य एवमवदत् इत्यत्रोच्यते । दैत्यस्य सभा अत्र विस्तरेण न वर्णिता ।

मानं विचित्राभरणाम्बरं स्त्रीसहस्रैः परिवृतं सिंहासनोपर्युपविष्टं दैत्येन्द्रं नृसिंहवपुः हरिः ददर्श—इति विस्तारेण सभा अत्र वर्णिता ।

अध्याय—१६२

प्रह्लादः आगतं नृसिंहं, दिव्येन चक्षुषा देवमपश्यत् । ततः स्वपितरं एवमुवाच—'तात, नारसिंहमिदं वपुः न दृष्टपूर्वं, श्रुतपूर्वं च । जगदाकारे अस्मिन् नारसिंहे सर्वे देवाः, सर्वं त्रिभुवनं, सर्वे ऋषयः सर्वे, दैत्याश्च दृश्यन्ते । सर्वदैत्यनाशायैव आगतोऽयमित्यहं मन्ये' इति ।

तत् श्रुत्वा दैत्यराजः नृसिंहग्रहणे सर्वान् दैत्यान् अचोदयत् । ते नृसिंहं प्रति अस्त्रशस्त्रप्रहारान् चक्रुः । तदा सः नृसिंहः क्षणेनैव तान् दैत्ययोधान् सर्वान् संत्रासयामास—इत्यत्र वर्ण्यते ।

अध्याय :—१६३

ततः अनेकघोररूपधारिणः बलदर्पिताः असुराः अवध्यस्य नृसिंहस्य गात्रे शरवृष्टिं चक्रुः । ते गगने खद्योता इव विलयं जग्मुः तान् विनष्टान् दृष्ट्वा असुराः भूयः क्रुद्धाः शिलावर्षैः

अध्यायः—१५

प्रह्लादः स्वपितरं नमस्कृत्य एवमवदत्—'तात अद्यापि कालः नातीतः । मयि द्वेषं विहाय मद्वचनं श्रूयताम् । भक्तरक्षकः भगवान् भक्तान् नूनं रक्षेत् । अतः भक्तिः क्रियताम्' इति ।

तत् श्रुत्वा दैत्यः 'अरे मूढ, मम पराक्रममविज्ञाय त्वमेवं भाषसे । मया दुर्लभाः वराः लब्धाः । अतः त्रिमूर्तयोऽपि मां हन्तुं न शक्ताः । त्वयोच्यमानः हरिः अयं मृगः किम् ? अद्यैव मया सः हन्येत' इति उवाच ।

तदा शब्दं श्रुत्वा सेनापतयः तत्रागताः । विचित्ररूपं विलोक्य ते स्तब्धाः तस्थुः । तं नृसिंहं हन्तुं सर्वान् दैत्यानादिदेश दैत्यराजः । ततः ते, तमायुधैः प्राहरन् । आयुधानि चूर्णानि बभूवुः । हरिः हुंकारेणैव बहून् मृतान् चकार ।

अध्याय :—१६—सेनावध :

असुराधिपः तं नृसिंहं हन्तुं सेनापतीन् आदिदेश । तेऽपि युद्धं चक्रुः । स्तम्भस्य समीपे तिष्ठन् सः हरिः समीपे आगतान् सर्वान् असुरान् यमातिथीन् चकार ।

नृसिंहं छादयामासुः। तदपि विफलीभूतं विलोक्य सः असुराधिपः क्रुद्धो बभूव। तस्मिन् क्रुद्धे जगत् तमोभूतमभूत्।

तदा असुरनाशसूचकाः, देवानां च शुभसूचकाः बहवः घोराः उत्पाताः अभवन्।

अध्याय :—१६३

तदा बहवः उत्पाताः जाताः।

सप्तमरुतः क्षुभिताः। सूर्यः दिवि विवर्णतां गतः। उल्काः चन्द्रे विचरन्ति स्म। गगनात् उल्काः अपतन्। अकाले द्रुमाः फलन्तिस्म। नद्यः कलुषोदकाः अवहन्। धूम्रनिभाः घोराः सप्तसूर्याः दिवि समुत्थिताः। कृष्णं कबन्धश्च दिवि लक्ष्यते स्म। ये ग्रहाः सर्वलोकक्षये प्रादुर्भवेयुः ते सर्वे गगने दृष्टाः।

दिशः रक्तरेणुसमाकुलाः न प्रकाशन्ति स्म। पूजनार्हाः वानस्पत्यः कथञ्चन न पूज्यन्ते स्म। एवं घोरनिदर्शनाः घोराः विविधोत्पाताः अदृश्यन्त। एवमत्र विस्तरेण उत्पातोत्पत्तिः वर्णिता।

अध्याय—१६३

तदा जीमूतघननिर्घोषः गदी, शूली, करालश्च सः असुरा- तेषामायुधानि च चूर्णानि चक्रे। भगवान् हसन्नेव, तान् आगतान् सर्वान् असुरान् मृतानकरोत्।

एवं मृतान् असुरान् विलोक्य दैत्येन्द्रः खिन्नः क्रुद्धश्च बभूव।

अतः स्वनेत्रे भ्रामयित्वा सः असुरः जगर्ज। तदा बहवः उत्पाताः जाताः।

अध्याय :—१७—उत्पातवर्णनम्

अत्र तु उत्पातवर्णनं न्यूनीकृतम्।

गगनात् उल्काः प्रज्वलिताः अपतन्। रक्तवृष्टिमवर्षत् मेघः।

भूमिः अकम्पत। उलूकाः अक्रन्दन्।

धेनवः क्षीरं विना रक्तमेव ददुः। नद्यः प्रतिकूलाः अवहन्।

सूर्यः धूमेनाच्छादितः।

ईदृशान् उत्पातान् विलोक्य मुनयः, असुरनाशकालः आगतः इति मत्वा सन्तुष्टाः हरिं ध्यायन्ति स्म। एवमत्र वर्ण्यते।

अध्याय—१८—हिरण्यकशिपुवधः

ततः हिरण्यकशिपुना प्रयुक्तानि सर्वाणि अस्त्राणि भगवान्

धिपः नृसिंहं समुपाद्रवत् । तदा ओङ्करसहायः हरिः समुत्पत्य तीक्ष्णैः नखैः युधि तमसुराधिपमुरसि विदार्य जघान । तस्य नाशात् सर्वे देवाः, कालः, भूमिः, ग्रहाः, सर्वाः दिशः, नद्यः, पर्वताः, महार्णवाश्च प्रसादं गताः । ततः सन्तुष्टाः देवाः, ऋषयश्च आदिदेवं दिव्यैः नामभिः तुष्टुवुः ।

अध्याय :—१६३

ततः ब्रह्मा तं नृसिंहं दृष्ट्वा 'प्रभो, भवानेव परमो देवः । भवानेव लोकानां कर्ता विकर्ता च त्वामेव परां सिद्धिं, परं मन्त्रं, परं धर्मं, परं योगं, परं रहस्यं, परस्यापि परं पवित्रं, परस्यापि परं निधानं, परस्यापि परं दान्तमाहुः । त्वामेव अग्र्यं पुराणं पुरुषं वदन्ति । इति स्तुत्वा ब्रह्मलोकं ययौ ।

ततः तूर्येषु नदत्सु अप्सरस्सु नृत्यन्तीषु नारायणः नारसिंहं वपुः स्थापयित्वा पौराणं रूपमास्थाय स्वस्थानं जगाम ।

एवमत्र वर्ण्यते ।

चूर्णान्यकरोत् । ततः असुरः गदया नृसिंहमताडयत् । सः हरिः गदां भग्नां चकार ।

तदा असुरः नृसिंहस्य उरसि अताडयत् । हरिस्तु असुरं भूमौ पातयित्वा संघर्षं चकार । सः सद्यः उत्थाय हरिमधः पातयितुं अयतत । तदा नृसिंहः तमधः अपातयत् ।

एवं द्वन्द्वयुद्धं प्रवृत्तम् ।

अध्याय :—१८

असुरस्य नाशः कथं भविष्यतीति देवाः अचिन्तयन् । संशयश्च तेषां जातः । तेन लब्धान् वरान् मत्वा ते देवाः भीताः ।

हरिस्तु समयं प्रतीक्षमाणः आसीत् । समयश्च आगतः । हरिः अगर्जत् । तमसुरं करेण उद्धृत्य स्वाङ्के निधाय नखैः उरः विदार्य रक्तमपिवत् । तदा गगनात् पुष्पवृष्टिः पतिता । सर्वे सन्तुष्टाः असुराधिपनाशेन । भगवान् सर्वानसुरांश्च जघान ।

अध्यायः—१९—प्रह्लाद राज्यप्राप्तिः ।

सर्वासुरनाशेन मुदिताः देवादयः हरिं बहुभिः स्तोत्रैः प्रीणयामासुः । किन्तु उग्रं नृसिंहं शान्तं कर्तुमशक्ताः ते धातारं प्रार्थयामासुः । सः महालक्ष्मीमानीय क्रोधशमनं क्रियतामित्युवाच । सापि क्रुद्धस्य नृसिंहस्य समीपे गन्तुं धृतिं न प्राप । ततः सर्वे प्रह्लादं प्रार्थयामासुः । प्रह्लादश्च भक्त्या हरिं ध्यात्वा स्तोत्रैः तमतोषयत् । भगवान् प्रीत्या भक्तं ददर्श । तस्य क्रोधः गतः । करुणैव जाता । भक्ताय वरान् दातुमियेष । देवाश्च मुदिताः पुष्पवृष्टिमवर्षन् । ततः प्रह्लादः स्वपितुः उत्तमगतिः दीयतामिति हरिं प्रार्थयामास । हरिः तस्मै वरान् बहून् दत्वा तं राजानं कृत्वा तिरो बभूव । प्रह्लादस्य हरिभक्ति देवाः प्रशशंसुः । तस्य राज्ये सर्वे स्निग्धाः आसन् । सर्वत्र हरिनामसंकीर्तनघोषः श्रुतः एवमत्र वर्ण्यते ।

सर्वोऽयं भागः द्रमिलानुवादे नास्ति ।

अत्र देवादीनां स्तोत्रेणैव भगवान् नारायणः प्रीतः अभवत् इत्युच्यते ।

ब्रह्मणा कृतं स्तोत्रमत्र विस्तरेण वर्णितम् । ब्रह्मस्तोत्रानन्तरं हरिः स्वस्थानं गतः इत्यत्रोच्यते ।

अध्यायाः—१६४–२६१

NATURE AND SIGNIFICANCE OF ITIHĀSA AND PURĀṆA IN VEDIC PURUṢĀRTHA VIDYĀS

By

V. V. Deshpande

[प्रो० देशपाण्डेमहोदयानां निबन्धस्यायं द्वितीयो भागः। पाश्चात्यविद्वद्भिरितिहासनिर्माणविषये ये पञ्च सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः स्वीकृता अनुसृताश्च तेषां सारोऽस्मिन् निबन्धभागे प्रथमं प्रदत्तः। पश्चात् 'पुराण' 'इतिहास' शब्दयोर्व्याख्याविषये ये सिद्धान्ताः प्राचीन-संस्कृतवाङ्मये, विशेषतस्तु पुराणेतिहासग्रन्थेषु, निर्दिष्टास्तेऽप्यत्र प्रस्तुताः, तद्विषयकाणि च वचनानि तेभ्य एव उद्धृतानि। पुराणे-तिहासयोश्च कथं वैदिकपुरुषार्थविद्यास्वन्तर्भाव इत्यपि च सप्रमाणं प्रतिपादितम्।]

Part II

The first part of this essay published in the Vasanta Pañchamī Number of the Purāṇa Bulletin (Vol. XVI No. 1—January, 1974) contained a rapid survey of the five distinctly recognisable schools of history-writers in the extensive reading matter on the subject available in the West. This was considered necessary since most of the modern students of *Itihāsa* and *Purāṇa*—Indian and foreign—are found to have cultivated certain notions on (a) philosophy of history, as well as on (b) historiography, that have been popularised in the last century among the learned by these Western historians. Most of these modern students of *Itihāsa* (as also of *Purāṇa*, which has drawn the attention of comparatively very few students) do not seem to have cared to gain faithful appraisal of *Vedic Puruṣārtha Vidyās* of which the disaplines, known by their twin name *Itihāsa-Purāṇa* form an undisputed part. And what is far more important, these modern Indologists and historians are either completely ignorant of Vedic epistemology, a special science of methodology by obtaining adequate scholarship of which, one could hope to acquire proper appreciation of any branch of *Puruṣārtha Vidyās*, or are adversely prejudical against its utility as a scientifically admissible methodology for investigating into any department of knowledge including history.

In that part of the essay it was sought to be explained how the conclusions of different Western historiographers on the most prominent characteristics of human history, as manifested in the manifold activities of his life in which man has lived in the past, although apparently diverging in a designless manner in different directions, could be classified and categorised according to the predilections of different history-writers on the nature and purpose of historiography. Thus the overall assessment of the ethos of different human groups, that lived on this earth in different epochs of time led these historians to surmise that these communities could be said to have chiefly concerned themselves during the period of their earthly existence as distinguishable separate social entities with either (a) the acquirement of materially better and still better living conditions, in the march of time; or (b) the promption of the cause of tribal or national prosperity, measureable concretely in terms of political power and imperial position which in the ultimate analysis, resulted in the betterment of the conditions of their mundance existence; or (c) securing by man, through his intellectual cum-mechanical efforts and in an ever increasing degree, control over his external environment including the material resources of nature, so that the attainment of success in this objective shall enable to substantially entrance the quantum and degree of his sensual comfort and pleasure. These discernible tendencies in the lines of the Western communities, during the course of approximately the last five centuries, amounted, in the estimate of historians belonging to three of the five schools, specified in the earlier part of this essay, to an irrepressible urge to continually strive for earning and accumulating more, still more, wealth, power and pride of belonging to the class of preeminently superior civilized human races. And in their view (as also in the view of other Western thinkers) this course disclosed in the history of Western national groups, unmistakenly pointed out to the continuous and inexorable progress (both material as well as moral) of man as a whole towards the attainment of by him of the *summum bonum* of life—his ultimate destiny.

In arriving at this judgement, that an irreversible movement towards continuous progress is the destiny of man as the undisputed philosophy of history, these historians and other Western

thinkers, have been fully conscious of the unique quality of this human destiny, and on that basis they have completely disassociated the species of homo sapiens from all other species of sentient beings living on this earth and thus by segregating mankind (or, for that matter some of them have not desisted from segregating Western races from the rest of mankind) from other species of sentient beings, they have never cared to take even the slightest notice of the possibility (direct or indirect) of the incidence of the existence of these non-human species on the life and history of man. This, according to them was perfectly justifiable because the psychical qualities (due to the exceptional development of human brain) possessed by man are so outmatching to those of the other species that he alone is endowed by nature with the inherent and irrepressible craving and capacity for moulding the conditions and environment in which he has to exist in accordance with his aspirations. This shaping of his environment as per his aspirations, it is apparent to the generality of western thinker including historians, man is capable of achieving with the aid of his free and emancipated will. Man alone among all the species of sentient beings, is possessed of this unique trait; other species being bereft of the quality of free will are, in the considered judgement of all Western thinkers to be treated as entirely different from human species with all ties suggesting interdependent existence of the two completely severed, so that the members of non-human sentient species occupy the position of simply serviceable adjuncts for the free and unhindered use of man for his unrestrained consumption and enjoyment. Man alone is entitled to conduct himself as the sovereign master of all that he surveys, and is thus authorised to rule supreme so that the existence of all others is subjected to his discretion and convenience.

To this view of man and his historical destiny, held out by the generality of Western historiographers the views of historians of two schools were stated by way of exceptions; the historians of each, having approached the problem from a different standpoint. Of these two, one, consisting mostly of the ancient and medieval thinkers, school of historians held that a true appraisal of man's past course of life, unmistakeably showed his possessing keen consciousness of himself being only a part of the totality of

interrelated sentient as well as non-sentient existence of not only the earth, but of the whole of cosmos. It was an article of faith with him that whatever had happened in the past, or was happening currently or was going to happen in the future, in the whole of cosmic reality had taken place, was taking place, or would take place under God's Stewardship. And therefore, human history, having its origin in human activity, being a part and parcel of these happenings, although classified (because it was motivated) as man's volitional activity, could not but be held to be anything else than the unfolding of Divine Will. According to the basic assumptions of the historians of this school, which they shared with the prophets and leading philosophers of those times, there existed an omnipresent, omniscient and omnipotent Supreme Being the Creator, the perpetual Regulator, and the Destroyer (or the Absorber) of the whole of perceptible universe, and all things, events actions and relation-ships, including those issuing from man's volition are subject, in the ultimate analysis, to the dispensation of the over-riding Will of this Supreme Being.

Besides this school, which hardly claims any exponent among modern historiographers, there exists currently a fifth school where the interpretation of human history is arrived at in the entirely different way. It comprises of a very small number of modern historias but can count among its exponents such eminent authors as Spengler and Joynbee. These history-writers interpreted the human past as a tragic tale of intentional and continuous efforts, voluntarily undertaken by different communities inhabiting different regions of the earth and living in different epochs of time, for the attainment of their aspirations, to perpetuate themselves on the earth with all the trappings and paraphernalia of their respective 'glorious'. civilisations. According to Spengler's interpretation all these civilisations have exhibited symptoms typical of the different stages of the lives of the short lived sentient beings, that pass through their ephemeral existence; viz, (iii) birth (2) passage from childhood through adolescence to maturity and (3) after having apparently stabilised itself in this position over some length of time, (4) they have maturally slided down to old age, (5) senility with, (6) death ovetaking them ultimately.

Toynbee alone, among the historians of this school, boldly asserted his firm conviction of the superiority of Indian (i. e.

Hindu) civilization over all the others which he has come across in his study of universal history from the earliest times. In his views, this superiority lay in its having accorded highest place to spiritual experience as the most worthy achievement in the life of civilised men and he unflinchingly relagated to secondary position, enjoyment of affluence of material power and wealth as the infallable indicative of human civilization. True civilization according to him would give an impetus to a movement among the generality of members of different human groups, to emulate the examples of persons of saintly character in these groups, and thus these spiritually inclined persons would, by general consensus, be held as the natural leaders of the society. It was this unique characteristic of Hindu civilization that had enabled the Hindu community to perpetuate its existence, with all the peculiar features that its philosophy and way of life stood for, through many millennia of its chequered history. Striving continuously by the generality of the members of the community for the attainment of the stage of mental peace, and contentment, equanimity and poise—constantly aiming at the maintenance of harmony of relation and attitudes of voluntary cooperation among all the constituents with whom each had to deal in the course of the functioning of his interdependent existence—has always been the most remarkable feature of this civilization. In Toynbee's judgement, the credit to the success achieved by Hindu civilization in perpetuating the community's existence, through uncounted aeons of time, when all other civilizations—and Toynbee had come across no less than twentyone such in the course of his study of universal history—could not succeed, must be attributed to the universal acknowledgement in the community of the superiority of non-material considerations, over what may be described as material conditions, of spiritual experience over what may be called as sensual experience, the latter among each of the two pairs being the objectives pursued by the generality of men belonging to non-Hindu civilizations and communities.

This brief resume of the earlier part of this essay will, it is hoped, serve to focus reader's minds on the immensity of ground required to be traversed from the point of understanding the nature of 'history' as a concept in modern westernised learning to reach the point, where the nature of the twin subjects

of Itihāsa and Purāṇa as forming vital parts of Vedic Puruṣārtha Vidyās, are to be properly understood. A fair acquaintance with the extensive Sanskrit lirerature dealing with the multiple but confluent branches of Vedic Puruṣārtha Vidyās reveals the wealth of thought bestowed by Hindu thinkers on these twin subjects, serving as disciplines for the mental qualities and attitudes of the generality of Hindus towards the tasks assigned respectively to each of them for obtaining a clear insight in the working of Hindu thinkers' minds (where it is plain, that a complete consensus on the understanding of the essense of the subjects at issue has been attained) on the nature of Itihāsa and Purāṇa, and their special significance in elucidating the teachings of the Vedas, and other supplementary works, to those groups in the community that are not authorized to study these scriptured works, a cumulative consideration of all the definitions and descriptions of these two titles that are to be met with in the entire field of Sanskrit literature is held, under the Hindu science of exegesis to be absolutely necessary. The principle adopted, in conjointly considering all the passages referring to Itihāsa and Purāṇa together for ascertaining their true meaning, so as to arrive at some specific and coherent idea about these subjects having significance on human life, is the same that is universally accepted by judicial tribunals all over the world in the interpretation of legal texts. This principle is known today (in the most advanced science of interpreting authoritative literary constructions) as the principle of "harmonious construction" of all the textual propositions operative on the same issue to ascertain their pith and substance", so as to arrive at a coherent sense, useful for practice in different facets of approved course of life. In ascertaining the meaning of the Sanskrit terms: Itihāsa and Purāṇa by the application of this principle, the object is to correctly understand the nature and significance of these subjects i. e. whatever, in the form of knowledge might be obtained by perusal of all the Sanskrit works going under those two titles, (a) by bringing about internal coherence among the several elements constituting the two concepts themselves; and (b) by seeking to establish, in external relationship, their conformance with the general modality or the other mutually converging sub-divisions of Vedic Puruṣārtha Vidyās.

The first and most vital proposition that has to be realized in respect of the all embracing and wide spread metrical Sanskrit literature going under the joint title Itihāsa-Purāṇa, is that these compendia constitute an important section of authoritative Dharma Śāstra literature of Vedic Hindus. The composition of these works has been ascribed to mythological personages—the Ṛṣis or Seers who are credited to have written them as has been the case with Smṛti works—in fabulously ancient times. For comprehending the significance of this statement fully, it is necessary to give adequate thought to two relevant states of social fact—viz (1) The common life of the Hindu community, although care is taken in its arrangements to ensure the harmonious interdependence in its participation of all its constituent elements has been organised, not with individual human beings as its primary cells but with the hereditory, regional local, caste and family, groups as its basic units whose members (individual Hindus) are perpetually assigned the responsibility of attending to different essential social functions. (2) This assignment is admitted to have been made under an eternally valid divine plan of life, and the groups and individuals to whom the respective precepts of the plan are addressed have to accept and abide by them, with the conviction that by so doing they will be fulfilling divine expectations, and thus achieving their noblest objective, i. e. the *summum bonum* of their existence. Now the carefully preserved (by the hereditary class of Brāhmaṇas either by committing to their memory or/and preserving in the form of written manuscripts), and traditionally handed down sources of the totality of this perfected learning are universally, among the Hindus, known by the designation *Vedic Puruṣārtha Vidayās* and *Kalās*. This perfected wisdom of Vedic Hindus is articulated through the whole range of a very large number of Sanskrit works of which comparatively a very small section only (the premordial source of the whole store of this wisdom) consists of the *Vedas*, and the *Vedāṅgas*, their supplementary works. The study of this small section is, by an ancient authoritative directive, confined to the male members of the three regenerate classes. The vast majority of the Hindu population, (comprising of the members of the numerous non-regenerate classes and the female members of the regenerate classes) has, however, been exempted from undergoing the rigorously severe discipline enjoined upon the male regenerates by the *Śāstric* injunctions. The male members of the

regenerate classes have to study these works and imbibe in their own lives; the members of the *Brāhmaṇa* class, in addition, have been burdened with the responsibility of propagating these teachings among the non-regenerate, so that they are also firmly indoctrinated in the traditional Hindu way of life, as envisaged in the authoritative learning of Puruṣārtha Vidyās.

This, being a formidable task, has been sought to be made comparatively manageable by elucidations and emendations introduced with the aid of illustrations from mythological and historical sources known to their mystical authors in the works of Itihāsa and Purāṇa composed by them. This *raison de'tre* behind the composition of the works of Itihāsa and Purāṇa is given in the well-known Sanskrit couplet "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा। इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिनाऽऽहृतम् ॥" (Mahabhārata). The import of the ancient adage "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" (Mahabhārata I. 267) is also the same. That there should be no doubt as regards the works on Itihāsa and Purāṇa (that have been traditionally preserved as such) being a part of authoritative *Dharmaśāstra* literature is made clear in the following text of Yājñavalkya smṛti :

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥
(Yājñ. 1. 3)

The Mitākṣarā explains "एता विद्याः पुरुषार्थसाधनानि, तासां स्थानानि च चतुर्दश। धर्मस्य ते एव चतुर्दश हेतवः। एतानि सर्वाणि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि। ...ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय च अधिगन्तव्यानि। क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय।" The term Purāṇa in the text of Yājñavalkya Smṛti here includes the subject of Itihāsa also.

In the first chapter of Mahābhārata, the epic poem universally accepted by Hindus as Itihāsa or record of past events par excellence, the dialogue between the Lord of the Creation (Brahma-deva) and Maharaṣi Kriṣṇa-Dvaipāyana Vyāsa, the composer, the following verses describe the nature of the work

ब्रह्मन् वेदरहस्यं च यच्चान्यत् स्थापितं मया ।
साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥६२॥
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥६३॥
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चियः ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ॥६४॥

चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणानां च कृत्स्नशः ।
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ॥६५॥

ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥६६॥

न्यायशिक्षा चिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा ।
हेतुनैव समं जन्म दिव्यमानुषसंज्ञितम् ॥६७॥

तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ॥६८॥

पुराणं चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥६९॥

....

यच्चापि सर्वगतं वस्तु तच्चैव प्रतिपादितम् ॥७०॥

And again in describing the significance of this work for properly understanding Vedic learning, the following verses are composed by the author Maharṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa in the very same chapter :-

अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकम् ॥८४॥

धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
तथा भारतसूर्येण नृणां विनिहितं तमः ॥८५॥

पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।
नृबुद्धिकैरवाणां च कृत्स्नमेतत्प्रकाशनम् ॥८६॥

इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत् संप्रकाशितम् ॥८७॥

Further it is affirmed:

"असच्च सदसच्चैव यस्माद् विश्वं प्रवर्तते ।
सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥" २५८

And still further: धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते (Ādiparvan). This description of Mahābhārata (epic) falling under the category of Itihāsa gives in plain terms its nature as also its significance in the Vedic *Puruṣārtha Vidyās*.

In Sanskrit lexicon (dealing with diverse terms occurring in sacred works) are given several words that carry more or less the same import as carried by the twin terms Itihāsa-Purāṇa. The meaning of these new terms given in different works, indicate

their purport, or nature and significance which are more or less the same as those of Itihāsa and Purāṇa. In Amarakośa, Itihāsa is defined as narration of past account, e. g. (1) *Aitihya* (ऐतिह्य) is a term used more or less identically with the term Itihāsa. The following verse of Rāmāyaṇa

'ऐतिह्यमनुमानं च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता ।।"
(वा० रा० 5.87.23)

(2) *Gāthā* गाथा is another Sanskrit term used with the same import as that of *Itihāsa.* In Manu-Smṛti

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ।। (IX. 42)

In the commentary named Viṣṇucitti of Vishṇu Purāna, the following definition of Itihāsa is given

आर्षं बहुविधाख्यानं देवर्षिचरिताश्रयम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं भविष्यद्भूतकर्मगम् ।।

(3) The terms आख्यायिका and कथा have also a more or less the same meaning as carried by the word Itihāsa according to Kohaḍācārya "या कथा परम्पराश्रया स्यात् सा मताऽऽख्यायिका क्वचित् ।" There are two more terms आख्यानं and उपाख्यानं that are used frequently to denote a similar kind of meaning as are given to Itihāsa and Purāṇa as the narration of past notable anecdotes for enlightenment of the listeners on matters of Dharma :

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ।।

The distinction between the meanings of two terms Ākhyāna and Upākhyāna has been brought about by स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः । श्रुतस्यार्थप्रकथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ।।" and the meanings of the terms गाथा and कल्पशुद्धि have been given in the explanatary passases गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः ।" and कल्पशुद्धि "श्राद्धकल्पादिनिर्णयः" 'वाकोवाक्य' is another Sanskrit term indicating a special variety of historical narration as in वाकोवाक्येतिहासपुराणः पञ्चमो वेदा॰ं वेदः ।। (Chand. Up.) And Sarasvatī Kaṇṭhābharaṇa furnishes the explanation of this apparently exortic term वाकोवाक्य in the following verse :

उक्तिप्रत्युक्तिमद् वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः ।
द्वयोर्वक्त्रोस्तर्हिच्छन्ति बहूनामपि संगमे ।।

The nature of Purāṇa works is found to be aptly given in the following definition : व्यासादिमुनिप्रणीत-वेदार्थवर्णित-पञ्चलक्षणयुतं शास्त्रं पुराणं. Metrical works traditionally preserved and handed down under the designation of Purāṇas have been accepted on all hands as works (a) composed by such mythological porsonages as Maharṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa (b) with the object of elucidating the teachings of Vedas and their accessary works and (c) necessarily containing the five fold account of the cyclical processes through which the whole of the universe has apparently to pass continually. The fivefold account of the continuing Kaleidoscope of universe's vicissitudes has been described in the following couplet (repeatedly given in several such works) सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्। And these very five criteria are found to have been expanded into ten features of Purāṇa literature in certain other Purāṇa works, as follows :.

सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषां च पालनम् ।
कर्मणां वासना वार्ता मनूनां च क्रमेण च ।।
वर्णनं प्रलयानां च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्तनं हरेरेव देवानां च पृथक् पृथक् ।।

(ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे)

The same ten criteria are given in slightly different wording at another place as under:

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ।।

And with some incisiveness of language, the ten criteria enumerated in this text are explained in the following account :

दशमस्य विशुद्धयर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ।।
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्मसर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ।।
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्मः ऊतयः कर्मवासनाः ।।
अवतारोनुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ।
पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ।।
निरोधस्यानुशयनमात्मनः सहशक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।।

आभासश्च विरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।
स आश्रयः परब्रह्म परमात्मेति शब्दचते ।।

The whole of this ten fold process, continually happening in perceptible universe has been concisely explained, by *Shri Madhusūdana Sarasvatī* in his commentary on the description हरेर्लीलावक्ता भागवतागमः as the principal source of Śrīmad Bhāgavata Purāṇa (by Bopadeva), in the following terms :

तृना च ताच्छील्यपरेण शास्त्रस्य लीलैकप्रतिपादनपरत्वात् । अन्यस्य भक्तिज्ञानादेः इह अन्तः पातः । तेन लीलैव प्रतिपाद्या । अर्थात् लीलात्वेनैव सर्वस्य सर्गादेः भक्तिज्ञानधर्मादेश्च प्रतिपादने पुराणानां तात्पर्यमिति ।

The references quoted in the above three paragraphs from works accepted as authoritative give definitions, meanings and descriptions of the terms : Itihāsa, Purāṇa and several others used to indicate the same import. Their careful perusal brings out the following indisputable propositions : (1) The subjects covered in works traditionally described as Itihāsa and Purāṇas are accepted as Puruṣārtha Vidyās (social disciplines), (2) Their composition had been intentionally undertaken by most revered (mythological) personages in ancient times, (3) These works have been composed with the specific intention of educating and indoctrinating their learners, mostly members of those hereditary groups which belong to the non-regenerate classes, and therefore, not authorised to study the precepts of Śāstras affecting their lives directly from sacred scriptures (4) The knowledge of the existence of these works to the generality of Hindus is almost contemporaneous with other authoritative works such as the the Smṛtis. (5) The contents of works on Itihāsa and those of works on Purāṇa are more or less the same. But Purāṇas lay more emphasis on descriptions of (a) the manifestation (b) the sustenance and (c) the reabsorption process which in the perceptible universe are apparently taking place continually, while Itihāsa works seem to be more concerned with the narration of human activities.

Pondering on these five propositions cumulatively the radically different character of the concept of Itihāsa, from that of the concept of "history" as understood by the modern students

of that subject becomes quite apparent. Out of the five schools of historiographers specified in this essay, four viz. (a) the nationalits, (b) the positivists (c) the progressives, and (d) those who interpret human history as the tragic record of rise and extinction of civilizations, have come into prominence in modern times. Even among these four there are two viz. the 'nationalists' and the 'progressives', who feel no hesitation in attributing to the historical activities of men in general, a certain strongly motivated rationalistic background: either promoting the cause of nation in the matter of its acquiring more and more wealth and power, or striving after the attainment of human progress consisting of man's control over his environment by the means of science and technology—the offsprings of his faculty of reasoning. The philosophers of these two schools of history implicitly believe in the efficacy of man's capacity to bring about the commonly entertained desired ends through the aid of rationally pre-planned efforts directed towards the achievement of these ends. On the other band, the historians of the positivist school are generally of the view that the factors, that are necessarily having incidence on the shaping of human history are so variegated capricious and originating from such diversified sources, that there can hardly be any certainty of man's concerted and target-oriented efforts bringing about the results previously aimed at. It is their considered view that the role played by irrational (?) factors in the making of human history is both decisive and unpredictable, and therefore, past human history cannot serve as a lesson for guiding the course of future human action. Works on history cannot therefore have any other purpose than (a) to satisfy the curiosity of their readers regarding authentic information of their past; and (b) to satisfy the creative urge of their writers by production of highly artistic literary masterpieces.

The philosophy of history according to Spengler and Toynbee, typical representatives of the fifth school, makes men realise the inevitable nature of human destiny: the utter futility of man's efforts to perpetuate himself on this earth through the various types of civilization, about creating which he could justifiably claim himself to be the inventor. The relentless forces of nature have proved themselves to be so powerful, that in course of time (comparatively long in case of some civilizations) all those that were not adjustable to these forces, so as to conform to their

demands, have been levelled flat. Such of their structures, as were the objects of legitimate pride of the communities that created them, but were not capable of being attunded to the inexorable demands of nature, were razed to the ground resulting in the disappearance of the civilizations and also of the particular human communities that had bolstered them up. And this fate had to be faced by them in spite of their best efforts continuing till the end. This interpretation of history is somewhat similar to the interpretation of human past arrived at by that school of ancient and medieval historians who understood history as the unfolding of Divine Will. In the view of the philosophers of this school man was, along with all other sentient beings and non-sentient objects, a creature of the Almighty God, and all human history was but the manifestation of the inscrutable indulgences of One who is held to be the guardian angel of the whole perceptible creation. Here in this philosophy of history, God has replaced nature, and whereas the former philosophy is peremptory on the tragic end of all human civilizations non-conformable to the forces of nature, the latter philosophy is prepared to withhold its judgement on the value of human endeavour to the future of mankind because of the intervention of the unpredictable factor of God's will.

These different philosophies of human history presented by the Western Historians of different schools (because of the diverse speculative interpretations of history arrived at by them) convincingly bring home the facts that none of these historians has had any unecquivocal theory of the life of mankind, being itself an inseparable part of perceptible cosmic reality, that can uphold any immutable ideology which, while maintaining perfect conformity and adaptability with the recurring demands of nature, can be treated as the ultimate and permanent goal of man's life. And even though it can be averred of the historians of one of these five schools viz. historians of the ancient and medieval times, who interpreted history as the unfolding Divine Will, that by identifying nature with God, they indicated clearly that both (a) man's position in cosmic reality, and (b) his capacity for his life-work in accordance with the demands of his free (?) will are nothing more than the creatures of God's pleasure, that is to say man is incapable of overriding the compulsions of nature to

which he was subjected and has to submit necessarily. In spite of all this, historians of this school have never taken any care to present a unanimous *facade* on the nature of the contents of God's Will; nor were they intellectually convinced of the claim that any particular scheme or formula of the common life of mankind was superior and sustainable over all the time and in all respects to serve as God's Will; so that no other particularised scheme or formula could even claim such distinction as the any indicater of God's Will. So long as this could not be (and inasmuch as in actuality this was not) achieved even among the historians of this school there occurred wide divergence of views and standpoints on the matter of ascertainment of what could, among different happenings and events of different epochs of time experienced by diverse sets of people, be treated as the manifestations of the Divine Will. This deplorable diversity was obviously due to absence of consensus among history-writers on the issue as to what ought to be (or what was actually capable of being) treated as worthy of being unecquivocally adjudged and declared as meritorious happening or righteous action, and therefore, affirmatively an example of God's Will. The same events or happenings could be and had actually been, pronounced by different historians of the same school, but belonging to different epochs of time or locality as manifestations of either Providence's Gratification or Wrath.

This was so, because even the historians of this school interpreting history as nothing else than play of God's Will did not and could not bring themselves to reach identity of conclusions (so that they amounted to articles of faith with them) on two vital matters, concerning the organisation of the life of mankind in such a way so as to secure (a) immutability of the ultimate goal (or objective) of every individual's life, living either singly or collectively, and who was living in either the past, or the present, or the future, and of attaining which he could reasonably entertain certain hopes; and (b) rationally acceptable scheme, or system or plan of human life by adopting which in practices mankind could, on logical arguments, plausibly hope to safeguard his activity (including even the aspirations mentally entertained by him) from (i) coming into direct or indirect, immediate or remote conflict with the inexorable forces of nature, howsoever imperceptibly they might be operating and (ii) giving rise to tension resulting in quarrels, friction and

violence in the interdependent common life of man living in society so that his deeply felt expectations on such vital issues as the peace, order, harmony, fellow-feeling and the substratum of justice become defeated; and lastly (iii) man himself, individually, being diluted away from the attainment of his ultimate goal, consisting of perfect internal peace that may be reached by mental equilibrium and poise, even in conditions of extreme wordly adversity or prosperity. In regard to the securing and fulfilment of these primary as well as imprescriptible conditions of organising the common (as also building up the individual) life of man so that a coherent philosophy of human history could be constructed, the prophets and the philosophers of the West have palpably failed In the result, the human groups living in the West in different epochs of time, could not, even entertain hopes, on the strength of logically consistent reasoning, of ever reaching the objectives specified above. Hence, and also because of the restive and turbulent traits, qualities and propensities developed in their characters (owing to comparatively far higher degree of freedom actually exercised by individual men and women in Western societies) by the western man, these groups of men were not successful in building up any well-defined, and all embracing philosophy or way of life for themselves that could sustain through eons of time. Toynbee, on a wide and incisive survey of not less than twenty civilizations had therefore to come to the unavoidable conclusion, that whatever had been most eagerly sought after as the cherished objective of their lives by these human groups through different epochs of time did not possess either the quality or the merit of sustaining the community or its peculiar civilization in the illimitable march of time.

This examination of the interpretations of, and the philosophy, of history resulting from those interpretations, had to be undertaken in an elaborate manner, because the writer of this essay had no hope of presenting the other side of the controvercial position today obtaining among the modern students of "history" in their approch to the subject of "Itihāsa and Purāṇa" as a part of the Vedic Puruṣārtha Vidyās, he expects his readers to pick up holes in his presentation of this novel side, in the hope that, that will help him in improving his understanding of the same, and in presenting on the next part the traditional as well as the unanimously accepted position and significance of these subjects in the whole range of Puruṣārtha Vidyās, from the writing of authoritative Sanskrit writers themselves.

BOOK-REVIEW

THE GREATER RĀMĀYAṆA: By Dr. V. Raghavan. Published by the All India Kashiraj Trust, fort Ramnagar, Varanasi, 1973. pp. viii+91. Price, Rs. 25.

The book embodies 'Professor L. Venkataratnam Endowment Lectures for 1971' delivered by the author at the University of Madras in September 1971.

The book contains a comparative study of Vālmīki's *Rāmāyaṇa* with the *Mahābhārata* and the *Purāṇas*. The author has traced the development redaction or adaptation of the Rāma-story from Vālmīki to the *Mahābhārata* and the Purāṇas which clearly betray Vālmīki's influence. He has discussed the writings of other earlier indologists, both Indian and foreign, on the interrelation of the story as given in the *Rāmāyaṇa* and the, *Ramopākhyāna* (of the *Mahābhārata*). His mastery over the two epics and the vast Purāṇic literature enables him to profusely draw upon this ancient heritage of India to present his view point on the subject. Besides the *Mahābhārata* and the *Harivaṁśa* as many as 24 Purāṇas and Upapurāṇas have been considered for the purpose of Rāma's story.

The book is a mine of information, besides presenting a scientific and analytic study in the subject. A very valuable index and an appendix are also added at the end.

—A. S. GUPTA

प्राचीन भारत का राजनीतिक इतिहास : By Dr. Om Prakash, Lecturer in Ancient History, Culture and Archaeology, Allahabad University, Pub. Indian Press Ltd. Allahabad, 1972. Pp. viii+182. Price Rs. 12.

The present work is a praiseworthy attempt by the young author to present a well-documented and authentic political history of India from the times of Vaivasvata Manu upto the Greek invasions. The book is purely a political history and as such it does not deal with a cultural aspect of the Indian history. Besides the archaeological, epigraphic and numasmatic sources the author has rightly utilised the literary sources, such as the Purāṇas, Jain-works and Buddhist works. The book contains four Adhyāyas or Chapters: I—The sources of Ancient history of India; II—the Purāṇic history of India upto the rise of the sixteen of Mahājanapadas; III—The rise of the four principal kingdoms of Magadh; IV—the early foreign invasions and their historical background. The book contains copious references in the footnotes. The author is to be congratulated for his attempt to present the ancient history of India in a new form and style in Hindi Language.

—A. S. GUPTA

ACTIVITIES OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

(Januray-June, 1974)

VARĀHA-PURĀṆA WORK

Collation

In addition to the fourteen manuscripts mentioned in the review of the Purāṇa work in *Purāṇa* XVI. 1 (p. 116) the following manuscripts have also been collated :—

1. Devanāgarī MS. (Microfilm), E 3579, from the India office Library, London.
2. Malayalam MS. No. 19449 (Palace Library No. 440) of the Oriental Institute, Keral University, Trivendrum.
3. Telugu MS. D. 2260, of the Govt Oriental Manuscripts Library, Madras.

We are also trying to procure the photostat copy of a Grantha MS. K. 6807 from the India Office Library, London, an Oriya MS. from the Utkal University Library, Bhuvaneshwar, and a Newari MS. from the Darbar, Library Kathmandu, Nepal. We are also trying to procure a Kannad Manuscript from Udipi through Shri C. R. Swaminathan, Asstt. Educational Adviser, Ministry of Education, New Delhi.

Collection of Varāha-Purāṇa Quotations

The work of collecting the Varāha-Purāṇa quotations from the *Dharmaśāstra-Nibandhas* and the *Smṛti-ṭīkās* is still continuing. The *Dharmaśāstra-Nibandhas* from which Varāha-Purāṇa quotations have been collected have already been mentioned in *Purāṇa* XVI. 1. (Jan., 1974) p. 120.

Subject-Concordance of the Varāha-Purāṇa

The subject-concordance of the Varāha-Purāṇa with the Kūrma, Padma, Brahma, Brahmāṇḍa, Devī-Bhāgavata, Bhaviṣya, Matsya, Liṅga, Vāmana, Vāyu and Śiva has been prepared. The work is in progress.

सर्वभारतीय काशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जनवरी-जून १९७४)

वराहपुराणकार्यम्

पाठसंवादः

'पुराणम्' पत्रिकायां XVI.1 अङ्के (पृ० ११६) निर्दिष्टचतुर्दशहस्तलेखानामतिरिक्तमधोनिर्दिष्टानां हस्तलेखानामपि पाठसंवादकार्यं सम्पन्नम्—

१. इण्डिया आफिस लाइब्रेरी, लण्डन इत्यस्य ई. ३५७९ संख्याकः देवनागरीहस्तलेखः (माइक्रोफिल्मप्रतिः)।

२. प्राच्यविद्यापुस्तकालय, केरलविश्वविद्यालय, त्रिवेन्द्रम पैलेस लाइब्रेरी नं० ४४०, हस्तलेख सं० १९४४६ संख्याकः मलयालमलिपिहस्तलेखः (प्रतिलिपिप्रतिः)।

३. गवर्नमेण्ट ओरियण्टल मैनुस्क्रिप्ट लाइब्रेरी मद्रास इत्यतः उपलब्धः डी० २२६० संख्याकः तेलगुलिपिहस्तलेखः।

वयम् इण्डिया आफिस लाइब्रेरी लण्डन इत्यतः के ६८०७ संख्याकस्य ग्रन्थलिपिहस्तलेखस्य 'फ़ोटोस्टैट' प्रतेः प्राप्तये, भुवनेश्वरनगरस्थ उत्कल विश्वविद्यालयतः एकस्य उत्कललिपिहस्तलेखस्य प्राप्तये, दरबार लाइब्रेरी काठमाण्डूनगरतः एकस्य नेवारीलिपिहस्तलेखस्य प्राप्तये च प्रयत्नशीलाः स्मः। केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालये सहायकशिक्षापरामर्शदातृपदेऽधिष्ठितस्य श्री सी. आर. स्वामिनाथन्महोदयस्य साहाय्येन उडुपीनगराद् एकस्य कन्नडहस्तलेखस्य प्राप्तयेऽपि वयं प्रयत्नशीलाः।

वराहपुराणस्योद्धरणानां संकलनम्

धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेभ्यः स्मृतिटीकाग्रन्थेभ्यश्च वराहपुराणस्योद्धरणानां संकलनकार्यमपि प्रचरति। 'पुराणम्' पत्रिकायाः XVI.1 अङ्के तेषां ग्रन्थानां सूची प्रदत्ताऽस्ति येभ्यो वराहपुराणस्योद्धरणानां संकलनम् सम्पन्नम्।

वराहपुराणस्य विषयसाम्यम्

कूर्म-पद्म-ब्रह्म-ब्रह्माण्ड-देवीभागवत-भविष्य-मत्स्य-लिङ्ग-वामन-वायु-शिवपुराणेभ्यः वराहपुराणस्य विषयैः सह साम्यं भजतां विषयाणां संकलनं जातम्। कार्यमग्रे प्रचरति।

Constitution of the Text

On the basis of the collated manuscripts some fifty Adhyāyas have been constituted. The Critical apparatus of this constituted text is also being prepared side by side.

Purāṇa-pāṭha and Pravacana

According to the schedule as given in Purāṇa Vol. III No. 2 (July, 1961) pp. 401f. the following Purāṇas were recited in the morning and discourses on them were given in the evening:—

1. Kālikā Purāṇa, recited in the Sumeru Temple, by Sri Govind Shastri Kelkar, from 24.1.74 to 1.2.74. Discourses on it were gived by Pt. Narayana Shastri Kelkar.

2. Śiva-Purāṇa, recited in the Śiva-temple by Pt. Ramachandra Dvivedi from 10.2.74 to 20.2.74. Discources on it were given by Pt. Sudhakar Dikshit.

3. Adhyātma Rāmayaṇa, recited in the Janakapur temple by Shri Ramanugraha Sharma from 23.3.74 to 1.4.74. Discourses on it were given by Pt. Ramalakshman Acharya.

Veda Pārāyaṇa

The complete text of the Ṛgveda, Śākala Śākhā, was recited from memory by Pt. Vinayak Sitarma Āṭhilya in the Vyāseśvara temple of Ramnagar Fort from Māgha Śukla 1 to Māgha Pūrṇimā. Pt. Panduranganath Joshi was the Śrotā. On the conclusion of the Pārāyaṇa the usual dakṣiṇā was given to both the reciter and the śrotā.

Scholars who contacted the Purāṇa Department

1. Dr. G. G. Kashikar, Centre of Advanced Study in Sanskrit, University of Poona, requested to supply two copies of the Varāha-Purāṇa to Shri G.A. Khare Shastri (P. O. Mundaji, South Kanara, Mysore) who with his friends is trying to complete the study of all the eighteen Purāṇas, but who has not been able to procure any copy of the Varāha-Purāṇa. (Letter 15th Jan., 1974).

पाठनिर्धारणकार्यम्

संवादितहस्तलेखानामाधारेण आरम्भतः पञ्चाशदध्यायानां पाठ-निर्धारणकार्यं संपन्नम्। एषां पाठान्तरविवरणमपि समकालमेव निर्मितं भवति।

पुराणपाठः प्रवचनं च

'पुराणम्' पत्रिकाया III. 2 अङ्के (पृ० ४०१ इत्यादि) प्रदत्तकार्य-क्रमानु सारतः अधोनिर्दिष्टानां पुराणानाम् प्रातःकाले पाठः संजातस्तद-धिकृत्य सायंकाले प्रवचनं च कृतम्।

१. सुमेरुमन्दिरे २४.१.७४ दिनाङ्कमारभ्य १.२.७४ दिनाङ्कं यावत् प्रातःकाले श्रीगोविन्दशास्त्रिकेलकरमहोदयेन कालिकापुराणस्य पाठः कृतः। एष्वेव दिनाङ्केषु तद्विषये सायं समये श्रीनारायणशास्त्रिकेलकरमहोदयेन प्रवचनं कृतम्।

२. रामनगरस्थे शिवमन्दिरे १०.२.७४ दिनाङ्कमारभ्य २०.२.७४ दिनाङ्कं यावत् प्रातःकाले श्रीरामचन्द्रद्विवेदिना शिवपुराणस्य पारायणं कृतम् तदधिकृत्य सायं समये श्रीसुधाकरदीक्षितेन प्रवचनं कृतम्।

३. रामनगरस्थे जनकपुरमन्दिरे २३.३.७४ दिनाङ्कमारभ्य १.४.७४ यावद् दिनाङ्केषु प्रातःकाले श्रीरामानुग्रहशर्मणा अध्यात्मरामायणस्य पारायणं कृतम्। सायं समयेषु तद्विषये श्रीरामलक्ष्मणाचार्येण प्रवचनं कृतम्।

वेदपारायणम्

माघमासस्य प्रतिपत्तिथिमारभ्य पूर्णिमापर्यन्तं रामनगरदुर्गस्थे व्यासेश्वरमन्दिरे सम्पूर्णाया ऋग्वेदशाकलशाखायाः स्मृत्याधारेण पारायणं वैदिकविदुषा श्रीविनायकसीतारामआठिल्यमहोदयेन कृतम्। अस्मिन् पारायणे श्रीपाण्डुरङ्गनाथजोशीमहोदयः श्रोता आसीत्। पारायणसमाप्तौ पाठकर्त्रे श्रोत्रे च नियमिता दक्षिणा प्रदत्ता।

पुराणविभागेन सह संपर्कं स्थापयितारो विद्वांसः

१. डा० सी० जी० काशीकरमहोदयः, पूनाविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे उच्चानुशीलनकेन्द्रस्य विद्वान्, मैसूरराजस्थदक्षिणकनारा-जनपदे मुण्डाजीपत्रालये वास्तव्याय श्रीखरेशास्त्रिमहोदयाय वराहपुराणस्य द्वयोः पुस्तकयोः प्रदानाय प्रार्थितवान्। श्रीखरेशास्त्रिमहोदयः स्वमित्रैः सह अष्टादशमहापुराणानामध्ययनं करोति किन्तु वराहपुराणस्य कोऽपि ग्रन्थो न तेनाधिगतः (१५.१.७४ दिनाङ्कितं पत्रम्)।

2. Dr. S. M. Ayachit, Manuscripts Officers, Nagpur University Manuscripts Library, inquired about the details of the text entitled Sindurāgiri-māhātmya or Rāmagiri-māhātmya, which he intends to edit critically and which has two versions long and short, of which the short is only available in fragmentary manuscripts and which is said to be the part of the Padma-Purāṇa. (Letter, 18.1.74).

3. Drs. L. A. Van Daalen, Institut Voor Oosterse Talen, Utrecht University, wanted permission for the republication of the two articles of Prof. J. Gonda, which appeared in our *Purāṇa* Bulletin, to include them in a collection of Prof. Gonda's various articles on the occasion of his 70th birthday. (Letter, 21.1.74).

4. Sri R. V. Iyer, Tanjore, requested the Kashiraj Trust to publish the Manuscript धर्माकूतम्, a dissertation on the Rāmāyaṇa by Ānandarāya Mārvi, found in Tanjore Palace Library, in view of the fact that the Kashiraj Trust has already published the *Greater Rāmāyaṇa* by Dr. V. Raghavan. (Letter 5.5.74).

(He has been asked to contact Dr. V. Raghavan for this purpose, who is the member of our Purāṇa committee)

5. Km. Shanno Devi, Nehru Nagar, Agra, wanted to know if articles concerning the date of the Purāṇas have appeared in the *Purāṇa* Bulletin. (Letter, without date)

Scholars who visited the Purāṇa Department

1. A panel sent by the education Ministry of the Govt. of India and consisting of Dr. Mandan Misra, Prof Vidya Nivas Misra and Shri C. R. Swaminathan visited the Purāṇa Department to assess its work on the Purāṇa. (Jan. 29, 1974).
2. Dr. Rasik Vihari Joshi, Prof. and Head of the Sanskrit Department, Jodhpur University. (15.2.1974).
3. Dr. Jur. F. Van Den Berch, Jupille, Belgium. (19.2.1973)
4. Prof. P. A. Khoroche, S O. A. S., University of London (14.3.1974).

२. नागपुरविश्वविद्यालयस्य हस्तलेखपुस्तकालयस्य हस्तलेखाधिकारी श्री डा० एस० एम० अयाचितमहोदयः सिन्दुरागिरिमाहात्म्यस्य ग्रन्थस्य (यस्यापरं नाम रामगिरिमाहात्म्यं वर्तते) विषये विवरणं जिज्ञासितवान्। अस्य ग्रन्थस्यायं महाभागः संपादनं कर्तुमिच्छति। अस्य ग्रन्थस्य लघुपाठात्मकम् बृहत्पाठात्मकम् च पाठद्वयं वर्तते। लघुपाठात्मको ग्रन्थः केवल खण्डितहस्तलेखेष्वेव वर्तते तथा पद्मपुराणस्य भागः कथ्यते (१८.१.७४ दिनाङ्कितं पत्रम्)।

३. डा० एल० ए० वान डीलेन, इन्स्टीच्यूट वूर, वोस्टर्स, टलेन, उटरेख्टविश्वविद्यालयः—एष महाभागः डा. जे. गोन्डामहाभागेन लिखितयोः 'पुराणम्' पत्रिकायां प्रकाशितयोर्द्वयोर्लेखयोः डा० गोण्डा अभिनन्दनग्रन्थे प्रकाशनार्थमनुमतिं याचितवान्। एष ग्रन्थः गोण्डामहाभागस्य जीवनस्य सप्ततितमे वर्षे प्रकाशितो भावी यस्मिन् गोण्डा महाभागस्य लेखानामेव संग्रहो भविष्यति।

४. तंजोरनगरस्थः श्री आर. वी. अय्यरमहाशयः इच्छति यत् सर्वभारतीयकाशीराजन्यासः आनन्दरायमर्वीकृतस्य 'धर्माकूतम्' नाम्नो ग्रन्थस्य प्रकाशनं करोतु, यतः काशीराजन्यासेन डा० राघवन्महोदयकृतः 'ग्रेटर रामायण' नामको ग्रन्थः पूर्वमेव प्रकाशितः। आनन्दरायमर्वीकृतम् धर्माकूतमपि रामायणीयं विषयमधिकृत्यैव वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य हस्तलेखः तञ्जोर पैलेस लाइब्रेरी संस्थायां वर्तते। (५.५.७४ दिनांकितं पत्रम्) (तस्मै सूचितं यत् सः अस्मत् पुराणसमितिसदस्येन डा० वी० राघवन्-महोदयेन सह सम्पर्कं स्थापयतु)।

५. नेहरूनगर, आगरा, वास्तव्या कुमारी शन्नोदेवी जिज्ञासितवती यत् 'पुराणम्' पत्रिकायां पुराणानां तिथिविषये निबन्धाः प्रकाशिता न वेति।

पुराणविभागे समागता विद्वांसः

१. केन्द्रिय शिक्षा मंत्रालयेन निर्दिष्टा एका समितिः, यस्यां डा० मण्डनमिश्रः, डा० विद्यानिवासमिश्रः, श्री सी. आर. स्वामिनाथन् सदस्याः आसन्, पुराणकार्यस्य अवलोकनार्थं २९-१-७४ दिनाङ्के पुराणविभागमागता। एभिर्विद्वद्भिः पुराणकार्यमवलोकितम्।
२. डा. रसिकविहारी जोशी—जोधपुरविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः (१५-२-७४)
३. डा० जुर. एफ. वान डेन् वर्च, जुपिले, बेलजियम वास्तव्यः (१९-२-७४)
४. प्रो. पी. ए. खोरोचे, लन्दन विश्वविद्यालयस्य 'स्कूल आफ ओरियण्टल एण्ड अफ्रीकन स्टडीज' संस्थायामध्यापकः (१४-३-७४)

5. Prof. Hubert Hanggi, Zurich, Switzerland. (26.3.1974)
6. Dr. Giorgio Bonazzoli, Italy (11th May, 1974)
7. Miss Dianna Eck, Ph. D. Student at Centre of the Study of World Religions, Harvard University, Cambridge, Mass., U. S. A.

Visit of Srī Śaṅkarācārya

His Holiness Jagadguru Śrī Śankaracārya of Kāñcī Kāmakoṭi Pīṭha, in course of his *pada-yātrā* visited Varanasi on Jan. 21, 1974. In the evening His Holiness with his party was received at Shivala Palace of the Kashiraj Trust by His Highness Kashinaresh, Dr. Vibhuti Narain Singh, the Chairman of the Kashiraj Trust. A large crowd gathered there for his darśana. His Holiness was taken to the Baradari of the Shivala Palace, and his pūjā was performed there by his disciples.

The Kashiraj Trust arranged for his stay in the Shivala Palace. His Holiness and his party stayed there for about a month. People flocked daily to have his darśana and to listen to his religious discources. His Holiness was felicitated on 29.1.74 by the All India Kashiraj Trust and a felicitation in Sanskrit was presented to him.

At the time of his entry in the Varanasi district on Jan 20, Maharaja Kashinaresh had recived His Holiness at Aurai and presented him a sum of Rs. 1001/-

His Holiness departed from Varanasi on 11th March.

Inauguration of Kashiraj Study Centre

In the presence of Maharaja Banaras and many dignitaries from India and abroad the Centre was inaugurated by Dr. T.M.P. Mahadevan, Director of Centre of Advanced Study in Philosophy, Madras University, on 29th Janury, 1974. at Shivala Palace of the Trust. Śrī Jagadguru Śaṅkarācārya also graced the occasion and blessed the Centre.

The Centre has been designed mainly to meet the need of genuine seekers, specially foreigners, in view of the growing interest in the cultural heritage of India. Arrangements have been made for evening lectures on Yoga, Philosophy and Religion,

५. प्रो. हूबर्टहैङ्गी, ज्यूरिच, स्विटजरलैण्ड वास्तव्यः (२६-३-७४)

६. डा. गियार्जिओ बोनाजोली इटली देश वास्तव्यः (११-५-७४)

७. कुमारी डियना ऐक, हारवर्ड विश्वविद्यालयस्य विश्वधर्माणामध्ययन-संस्थाने शोधछात्रा ।

शंकराचार्यस्यागमनम्

काञ्चीकामकोटिपीठस्य अनन्तश्रीविभूषितजगद्गुरुशंकराचार्यः श्रीजयेन्द्रसरस्वतीमहाराजः स्वपदयात्राप्रसङ्गे १९७४ वर्षस्य जनवरी-मासस्य २१ दिनाङ्के काशीमागतः तस्मिन् दिने सायं समये सर्वभारतीय-काशिराजन्यासस्य शिवालाभवने सपरिकरस्य जगद्गुरोः स्वागतं सर्व-भारतीय काशिराजन्यासस्याध्यक्षेण तत्रभवता काशिनरेशेन डा. विभूति-नारायणसिंहमहोदयेन कृतम् । जगद्गुरोर्दर्शनार्थं तत्र महान् जनसम्मर्दः आसीत् । जगद्गुरुः शिवालाभवनस्य 'बारादरी' इति प्रसिद्धे भवने नीतो यत्र तच्छिष्यैः पूजा विहिता । सर्वभारतीयकाशिराजन्यासेन तस्य निवास-स्थानस्य व्यवस्था शिवालाभवने कृता यत्र जगद्गुरुः मासं यावत् अवसत् । प्रतिदिनं तस्य दर्शनार्थं धार्मिकोपदेशश्रवणार्थं च बहवो जना उपस्थिता आसन् । सर्वभारतीय काशिराजन्यासेन २९.१.७४ दिनाङ्के जगद्गुरोः अभिनन्दनं कृतं संस्कृतभाषानिबद्धमभिनन्दनपत्रं च तस्मै समर्पितम् ।

जगद्गुरोः वाराणसीजनपदे प्रथमप्रवेशसमये जनपदस्य सीमास्थले 'औराई' नामके स्थाने २० जून १९७४ दिनाङ्के तत्रभवता काशिनरेशेन डा. विभूतिनारायणसिंहमहोदयेन तस्य स्वागताभिनन्दनं कृतम् । तत्र भवता काशिनरेशेन सहस्ररूप्यकाणि तस्मै उपहारीकृतानि । शंकराचार्यः ११ मार्च १९७४ दिनाङ्के काशीनगर्याः प्रस्थानमकरोत् ।

सर्वभारतीय काशिराजाध्ययनकेन्द्रस्योद्घाटनम्

काशिनरेशस्योपस्थितौ अन्येषां विदुषां चोपस्थितौ २९ जनवरी १९७४ दिनाङ्के काशिराज-अध्ययनकेन्द्रोस्योद्घाटनं मद्रासविश्वविद्यालये दर्शनविभागस्थोच्चानुशीलनकेन्द्रस्य निदेशकेन द्वारा टी. एम. पी. महादे-वन्महोदयेन सर्वभारतीय काशीराजन्यासस्य शिवालयभवने कृतम् । तत्र भवन्तः जगद्गुरवः श्रीशङ्कराचार्या अप्यस्मिन्नुत्सवे उपस्थिता आसन् तेऽपि स्वकीयाशीर्वचनैरध्ययनकेन्द्रस्याभिवृद्धिकामनां चक्रुः ।

अध्ययनकेन्द्रस्य स्थापना सत्यज्ञानान्वेषकानां विशेषतः पाश्चात्य-विदुषां लाभाय कृता वर्त्तते । येषां भारतस्य सांस्कृतिकपरम्परायामभि-रुचिः अस्ति । अत्रेयं व्यवस्थाऽस्ति यत् सायं समये योगस्य दर्शनस्य

Fine Arts, Music and Dance by eminent scholars and professors of the respective subjects. Arrangements for boarding and lodging are also being made.

Activities of Maharaja Banaras Vidya-Mandir Trust

Maṅgalotsava

The Maṅgalotsava was celebrated this year on the 2nd and 3rd April, 1974 (Tuesday and Wednesday) under the patronage of Maharaja Kashinaresh, Dr. Vibhuti Narain Singh, at the Ramnagar Palace. The staff of the Faculty of Music, Banaras Hindu University participated in the Programme which took place at 7 P. M. each day. On the first day the Tulasī saṅgīta in the Hindustani style and the Katthaka dance based on the Tulasī Saṅgīta were organised, and on the second day (3rd April) the Tulasī Saṅgīta in the Karnātaka style, and the Bharata nāṭya on this saṅgīta were organised. Both the days the programme was extremely interesting The Trust is trying to propagate the singing of *Tulasī-bhajanas* in classical style.

Teaching of Nyāya Philosophy

Under the auspices of this Trust, Nyāya (Logic) is taught to a number of deserving students of the Vidya-mandir under the supervision of Panditarāja Sri Rajeshwar Shastri Dravid.

Maharaja Banaras Vidya Mandir Museum

The Museum run by this Trust is visited throughout the year by large number of Indian as well as foreign tourists. It is located in the Ramnagar Fort. Its timings are :—Jan. March—9 to 12 A.M. and 2 to 5-30 P. M., April-Sept—8·30 to 11.30 A.M. and 3 to 6 P.M. Oct Dec.—9 to 12 A. M. and 2 to 5 P.M. On Sundays and Mondays elephant rides are also provided. A special motor launch tour of the Gaṅgā and its ghats is arranged by prior appointment for the tourist parties.

The Museum contains sculptures of 9th and 10th centuries found in the neighbouring places of Banaras, textiles, ivory works, arms etc.

An illustrated Guide-Book is available for sale in the Museum.

धर्मस्य ललितकलायाः संगीतस्य नृत्यस्य च विषये प्रथितविदुषाम-ध्यापकानां च भाषणं भवतु । निवासभोजनादिव्यवस्थाप्यत्र कर्त्तव्या वर्त्तते ।

महाराजबनारस विद्यामन्दिर न्यासस्य कार्यविवरणम्

मङ्गलोत्सवः

अस्मिन् वर्षे अप्रैल मासस्य द्वितीयतृतीयदिनाङ्कयोः (भौमबुधवासरयोः) तत्रभवतां काशिनरेशानां डा. विभूतिनारायणसिंहमहोदयानां संरक्षणे रामनगरदुर्गे मङ्गलोत्सवः सम्पन्नः । उत्सवकालः प्रतिदिनं सायं समये सप्तवादनकालादारभ्यते यस्मिन् काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयस्य संगीतमहाविद्यालयस्याध्यापकाः सम्मिलिता बभूवुः । प्रथमे दिवसे 'हिन्दुस्तानी' पद्धतौ तुलसीसंगीतम् अस्योपरि कत्थकनृत्यं च प्रदर्शितम् । द्वितीयदिवसे कर्णाटक-पद्धतौ तुलसीसंगीतस्य प्रदर्शनं तथा च भरतनाट्यं प्रदर्शितम् । उभयोर्दिवसयोरायोजनमतीव चित्ताकर्षकमासीत् ।

न्यायदर्शनस्याध्यापनम्

अस्य न्यासस्याधीने विद्यामन्दिरपाठशालाया अनेके योग्याः छात्राः पण्डितराजश्रीराजेश्वरशास्त्रिद्रविडमहोदयस्य निर्देशने न्यायशास्त्रस्याध्ययनं कुर्वन्ति ।

महाराजबनारसविद्यामन्दिरन्यासस्य संग्रहालयः

अस्य न्यासस्याधीने सञ्चालितेऽस्मिन् संग्रहालये प्रतिवर्षं बहवो भारतीया वैदेशिकाश्च पर्यटका अवलोकनार्थमागच्छन्ति । एष संग्रहालयः रामनगरदुर्गेऽवस्थितोऽस्ति । अस्य संग्रहालस्यावलोकनसमयः इत्थमस्ति—जनवरी—मार्च—प्रातः ८ वादनात् १२ वादनं यावत्, सायङ्काले च २ वादनात् ५½ वादनं यावत्; अप्रैल—सितम्बर—प्रातः काले ८½ वादनात् ११½ वादनं यावत्, सायं समये च ३ वादनात् ६ वादनं यावत् अक्टूबर—दिसम्बर—प्रातः ९ वादनात् १२ वादनं यावत्, सायंकाले च २ वादनात् ५ वादनं यावत् । रविसोमदिवसयोः हस्त्यारोहणस्यापि व्यवस्था वर्त्तते । पर्यटकसमूहार्थं 'मोटरबोट' द्वारा गङ्गायाः घट्टानां चावलोकनार्थं पूर्वसंपर्केण व्यवस्था वर्त्तते । संग्रहालये काश्याः समीपस्थस्थानेषूपलब्धानां नवमदशमशताब्द्योः मूर्त्तीनां, वस्त्राणां हस्तिदन्तनिर्मितवस्तूनां शस्त्राणां च संग्रहो वर्त्तते ।

संग्रहालये एका सचित्रा निर्देशपुस्तिका विक्रयार्थं सुलभा वर्त्तते ।

Pāda Pūjā of Shri Śaṅkarācārya

His Holiness Jagadguru Śaṅkarācārya visited Ramnagar Palace on March 5. He was recieved by His Highness and emiment Pandits of Varanasi. *Pāda-Pūjā* was performed in the Nayee Haveli. His Highness presented him a sum of Rs. 1001 and some other valuable articles. At the time of his departure by Motor Boat he was seen off by Mahārāja Kumāra.

Activities of Maharaja Udit Narain Singh Mānasa Prachāra Nidhi

Pārāyaṇa of Rāmacharita Mānasa

The Navāhna pārāyaṇa of the Rāmacharitamānasa was performed from 23.4.74 to 1.5.74 (Vaiśākha, Śukla 1-9) in the temple of Śrī Rāma at Chakia, District Varanasi. Mass recitation of the Mānasa was also held there in the morning for nine days. On the concluding day *havana* was performed and Brāhmaṇas were fed.

For all these nine days the Kathā of the Mānasa was narrated in the Kālī-temple of Chakia. People from the neighbouring villages flocked in large numbers to listen to the Kathā. On the tenth day the Kāli-temple Jayantī was celebrated. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh was present all these nine days in the kathā.

Activites of Maharaja Kashiraj Dharmakarya Nidhi.

Maharaja Balwant Singh Degree College

Maharaja Balwant Singh Degree College, Gangapur, affiliated to the Gorakhpur University is run by this Trust. Major S. L. Dar, former Registrar of the Banaras Hindu University acts as the Secretary of the College. This year the first batch of B. A. Part II and the Second batch of B. A. Part I have been sent for their University examinations. The result of B. A. Part I in 1973 was 70.83%.

Vasanta Pūjā and Paṇḍita Sabhā

These were organised in the evening of 12th March on the auspicious occasion of the marriage of the second Mahārāja Kumārī, which was performed on the 11th March with great jubilation. More than two hundred pandits and Vedic scholars attended the Paṇḍita-sabhā. The Paṇḍitas blessed the bride and the bridegroom by chanting Vedic mantras. Dakṣiṇās were given to them.

शंकराचार्यस्य पादपूजा

जगद्गुरुः शंकराचार्य ५ मार्च १९७४ दिनाङ्के 'मोटरनौकया' रामनगरदुर्गमागतः। तस्य स्वागतं तत्रभवता काशिनरेश डा. विभूतिनारायणसिंहमहोदयेन काशीस्थपण्डितैः सह कृतम्। 'नयी हवेली' इति प्रथिते दुर्गस्य भवने तस्य पादपूजा संपन्ना। तत्रभवता काशिनरेशेन १००१ रूप्यकाणि अन्यानि बहुमूल्यानि पदार्थानि चास्मै उपहारीकृतानि। जगद्गुरोः प्रस्थानसमये महाराजकुमारः आयुष्मान् अनन्तनारायणसिंहः तं किञ्चिद्दूरमनुवव्राज।

महाराज उदितनारायणसिंह मानसप्रचारनिधेः कार्य-विवरणम्

रामचरितमानस-पारायणम्

वाराणसीजनपदस्य चकियानगरस्य श्रीराममन्दिरे रामचरितमानसस्य नवाह्पारायणस्यायोजनं २३-४-७३ दिनाङ्कमारभ्य १-५-७४ दिनाङ्कं यावद् (वैशाख शुक्ल १-९ तिथिषु) संपन्नम्। नवदिनं यावत् रामचरितमानसस्य प्रातःकाले सामूहिकपाठोऽपि जातः। समापनदिने हवनानन्तरं ब्राह्मणभोजनं जातम्। एषु सर्वेषु नवसु दिवसेषु सायं समये तत्रस्थे कालीमन्दिरे रामचरितमानसस्य कथाऽऽयोजितासीत्; यस्यां समीपस्थग्रामेभ्यः बहवः श्रोतारः कथाश्रवणार्थमागच्छन्। दशमे दिने कालीमन्दिरस्य 'जयन्त्युत्सवः' संपन्नो बभूव। कथायां प्रतिदिनं तत्र भवन्तः काशिनरेशाः श्रीविभूतिनारायणसिंहमहोदया उपस्थिता आसन्।

महाराज काशिराज धर्मकार्यनिधेः कार्यविवरणम्

महाराजबलवन्तसिंह महाविद्यालय

गङ्गापुरस्थो महाराजबलवन्तसिंहमहाविद्यालयः अनेन न्यासेन सञ्चालितो वर्त्तते। काशिकहिन्दुविश्वविद्यालयस्य लब्धावकाशः कुलसचिवः श्री शिवनन्दनलालदर महोदयः अस्य महाविद्यालयस्य शैक्षणिकसचिवोऽस्ति। अस्मिन् वर्षे बी. ए. परीक्षाया अन्तिमकक्षायां प्रथमत एव परीक्षार्थिनः विश्वविद्यालयपरीक्षायां प्रविष्टा जाताः। प्रथमकक्षायां चास्मिन् वर्षे द्वितीयवारं परीक्षार्थिनः प्रविष्टाः। गते १९७३ वर्षे परीक्षायाः प्रथमवर्षे ७०.८३ प्रतिशतं परीक्षाफलमासीत्।

वसन्तपूजा पण्डितसभा च

स्वस्तिमत्याः द्वितीयमहाराजकुमार्याः शुभे पाणिग्रहणावसरे १२ मार्च दिनाङ्कस्य सायंकाले पण्डितसभायाः वसन्तपूजायाश्चायोजनमासीत्। महाराजकुमार्याः पाणिग्रहणं ११ मार्च १९७४ दिनाङ्के सोत्साहं सम्पन्नम्। प्रायेण द्विशतसंख्याकाः पण्डिता वैदिकाश्च पण्डितसभायामुपस्थिता आसन्। पण्डिता वैदिकाश्च वैदिकमन्त्रोच्चारणपूर्वकं वरवधूभ्यामाशीर्वादं च दत्तवन्तः। तेभ्यो दक्षिणाः प्रदत्ताः।

THE MĀNAVA-DHARMAŚĀSTRA I-III AND THE BHAVIṢYA-PURĀṆA

by

LUDWIK STERNBACH

[अस्मिन् निबन्धे मनुस्मृतेः प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायेषु वर्त्तमानानां श्लोकानां भविष्यपुराणस्य ब्रह्मपर्वणः १-१६ अध्यायेषु वर्तमानैः श्लोकैः सह तुलनात्मकम् अध्ययनं प्रस्तुतम्। लेखकमहोदयस्य मते मनुस्मृतेः सम्पूर्णो द्वितीयोऽध्यायः भविष्यपुराणेन तथैव संगृहीतः, तृतीयाध्यायस्य च चतुर्थांशस्तु तथैव संगृहीतः शेषश्च तृतीयोऽध्यायः भविष्यपुराणे क्वचित् साररूपेण क्वचिच्च व्याख्यानरूपेण संकलितः। प्रथमोऽध्यायस्तु भविष्ये नैकत्र स्थाने संगृहीतः, अपि तु भिन्न-भिन्न-स्थानेषु। तत्र तत्र स्थाने भविष्यपुराणकारेण स्वनिर्मिता अपि श्लोकाः संनिवेशिताः क्वचित् स्थाने च मनुस्मृतेः केचित् श्लोकाः न संगृहीताः, लिपिकारप्रमादेन वा त्यक्ताः। मनुस्मृतेर्बहूनां श्लोकानां भविष्यपुराण-पाठः मनुस्मृतेः मुद्रितपुस्तकेषु न प्राप्यते परन्तु मनुटीकाकृद्भिः स पाठ एव गृहीतः। अस्मिन्नध्ययने लेखकमहोदयेन बहूनामन्येषामपि ग्रन्थानामुल्लेखः कृतो वर्तते यत्र एते मनुश्लोका भविष्यश्लोकाश्च उद्धृता वर्त्तन्ते। लेखकमहोदयस्य मते निबन्धोऽयं भविष्यपुराणस्य भाविनि संशोधितसंस्करणे उपकारकोऽपि भविष्यति।]

Abbreviations

Āp.	Āpastamba-dharmasūtra.
Apar.	Aparārka's commentary on Y.
Āśv.	Āśvalāyana.
B.	Baudhāyana-dharmasūtra.
BhG.	Bhagavad-gītā.
BhP.	Bhaviṣya-purāṇa, 2nd ed., Veṅkaṭeśvara Steam Press, Bombay, *saṁvat* 2015; *san.* 1951.
BrDh.	Brāhmadharma in Pratnakamrandinī. Benares.
BVP.	Bālambhaṭṭī, Vivāhaprakaraṇa.
Cr.	Cāṇakya-Nīti Text Tradition (Cāṇakya's verses reconstructed) Vol. II. 2 and II. 3.
Dampatiś	(ikṣānāmaka).
G.	Gautama-dharmasūtra.

gṛh.	gṛhyasūtra.
Hem (ādri)'s	Caturvarga Cintāmaṇi.
IS.	O. Böhtlingk, *Indische Sprüche.*
JSAIL.	L. Sternbach, *Juridical Studies in Ancient Indian Law,* Vol. I.
K.	Kauṭilīya-arthaśāstra.
KN.	Kāmandakīya-nītisāra.
MBh.	Mahābhārata, Poona edition.
MM.	Madanapārijāta.
Mn.	Mānava-dharmaśāstra ed. by J. Jolly, London, Trübner & Co., 1887.
NBh.	Narābharaṇam in Malayamārutaḥ I. 47-83.
NP.	Nṛsiṁhaprasāda.
NS.	Nirṇayasindhu.
NT.	Nītiśāstra in Telugu.
PDhS.	Parāśara-dharmasaṁhitā.
PM.	Parāśaramādhava.
Sama	Samayocitapadyaratnamālikā.
Śāṅkha.	Śāṅkhyāyana-gṛhyasūtra.
SC.	Smṛticandrikā.
SH.	Subhāṣitahārāvalī of Harikavi (MS. BORI 92 of 1883-84). Cf. Journal of the Gaṅgānātha Jhā Sanskrit Vidyapeetha 28. 3-4; pp 101-47.
Ślt (OJ)	Ślokāntara (Old Javanese).
SM.	Saṁskāramayūkha.
SMPh.	Smṛtimuktāphalam.
SP.	Saṁskāraprakāśa.
SR.	Subhāṣitaratnabhāṇḍāgāram.
SRHt.	Sūktiratnahāra.
SmṛC.	See SC.
SRM.	Saṁskāraratnamālā.
SMS.	Mahāsubhāṣita-saṁgraha by L. Sternbach.
SS.	Smṛtisāroddhara
SSap.	Subhāṣitasaptaśatī.
SSB.	Subhāṣitasudhāratnabhāṇḍāgāra.
SSSN.	Sāyaṇa's Subhāṣitasudhānidhi.
SS (OJ).	Sārasamuccaya (Old Javanese).
Vās.	Vāsiṣṭha-dharmasūtra.
Vi.	Viṣṇu-smṛti.
ViP.	Viṣṇu-purāṇa.
VīrA.	Vīramitrodaya, Āhnika.

VīrL.	idem, Lakṣaṇa.
VīrP.	idem, Paribhāṣā.
VīrS.	idem, Saṁskāra.
VP.	Vidhānapārijāta.
VR.	Vivādaratnākara.
VS.	Vallabhadeva's Subhāṣitāvalī
VyK.	Vyavahārakalpataru.
Y.	Yājñavalkya-smṛti.

I. Introduction.

1. मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं भविष्यपुराणे and अत एव मन्वर्थ-व्याख्यानपरे भविष्य-पुराणे Kullūka (*ad* Mn. 11 73 and *ad* 11.100) stated. He considered the BhP. as a gloss on Mn.[1] and quoted several times the BhP. in commenting on Mn.[2] The BhP. itself referred fre quently to the Mn.[3] and called itself a *dharmaśāstra* in which *śrauta-* and *smārta-dharma* were described (Brāhmaparvan). Sumantu consented to the wish of Śatānīka and agreed to expound the teachings of the *dharmaśāstra.* According to tradition, the origin of the BhP. was due to Manu and it was believed that the BhP. was first declared by Brahmā to Manu.

2. Bearing in mind these statements included in the BhP., many scholars, such as H. H. Wilson, G. Bühler, J. Jolly, M. Winternitz, P. V. Kane, R. C. Hazra, A. Hohenberger, W. Jahn, F. László compared both words and pointed out that we find parallels between the first three books of Mn. and the first chapters of the Brāhmaparvan of the BhP. In his latest study F. László[4] has made a thorough comparison of the BhP. and the Mn. and the writing of the review of his work for the JAOS inspired me to prepare the present study. In my review I pointed out that I consider F. László's work as very useful but only as a preliminary one and suggested *inter alia* that it should be supplemented : (a). with other parallels than those between Mn. and BhP. i. e. particularly with parallels with the Mahābhārata, other *dharmasūtra*-s,

---

1. Similarly Apar. pp. 1071, 1076.
2. E.g. 2.1, 2.13, 2.25, 3.7.
3. E. g. 1.2.114; 1.3.10; 1.4.23.
4. *Abhandlunger für die Kunde des Morgenlandes* B. XL. 2.

dharma-śāstra-s, *gṛhya-sūtra-s*,[5] other primary sources, *subhāṣita-saṁgraha-s*, etc.; and (b) with references to *nibandha-s* and commentaries on some *Smṛti-s* which quote the respective verses of the BhP. and/or of the Mn. I expressed the belief that only on the basis of the preliminary study so prepared a proper analysis of the borrowing could be done; now I would add that this raw material might be also helpful for the reconstruction of the critical text of the BhP., particularly in view that the existing edition of the BhP. (in the Veṅkaṭeśvara Steam Press; Ist and 2nd ed.) is quite poor and often faulty.[6]

3. The BhP. belongs, as many other Purāṇa-s, to those which contain precepts of *dharmaśāstra-s* but is perhaps unique in recopying almost word for word (and not paraphrasing) the second and over a quarter of the third book of the Mn. Also the entire first book of the Mn. is included in the BhP. but this book is often paraphrased in the BhP. and not recopied word for word.

4.1 Usually the Purāṇa-s do not recopy the Smṛti-s they quote verbatim but give a summary of the verses quoted, or their paraphrases and add verses of their own[7]. The BhP., however, in the Brāhmaparvan-chapters (1-16) recopied the verses of books II and partly of book III of the Mn. with only small changes, seldom paraphrased them and only sometimes added verses of its own. In including books II and III. of Mn., BhP. added only longer passages to the Mn. text after 1.3.50, after 1.3.73 and after 1.4.102.

4.2 The changes in the BhP. of the Mn. text are only in the utilisation of different words. Many of the changes are due to the use of another text of Mn. than that used in this study. Sometimes the same words used in BhP. occur in the texts of Mn., e. g. Mn. 2.21 *a* (in Govindarāja's, Rāghavānanda's and Kaśmīrian texts); Mn. 2.23 *c* (in Rāghavānanda's text); 2.33 *b* (in Bombay and Wilkins's MSS.); 2.75 *c* (in Medhātithi's, Nārāyaṇa's,

---

5. I often used for this purpose also the notes of G. Bühler, G. Jha, E. W. Hopkins's, A. B. Burnell's to their translations of the Ordinances of Manu.

6. Cf. below para F.

7. E. g. Garuḍa-purāṇa when quoting the Yājñavalkya-smṛti or the Parāśara. *Cf.* L. Sternbach, *A New Abridged Version of the Bṛhaspati-saṁhitā of the Garuḍa-purāṇa*, Purāṇa Department, Varanasi, *1966*; pp. 3 sqq.

Kullūka's, Nandana's, Kaśmīrian, grantha and Vulgate texts); 2.84 *d* (in Nārāyaṇa's and Nandana's texts); 2.103 *a* (in Rāghavānanda's text), 2.118 *a* (in Govindarāja's and Rāghavānanda's text); 2.120 *b* (in the Kaśmīrian text); 2.125 *d* (in Medhātithi's, Govindarāja's, Kullūka's, Rāghavānanda's, Nārāyaṇa's and Kaśmīrian texts); 2.128 *a* (in Medhātithi's and Rāghavānanda's texts); 2.135 *ab* (in Rāghavānanda's, Nandana's texts and in the Viṣṇu-smṛti); 2.156 *a* (in Nārāyaṇa's and Nandana's texts, though it is hypermetric); 2.157 *d* (in some Medhātithi's and Kullūka's texts, as well as in Rāghavānanda's, Nandana's, Kaśmīrian and Vulgate texts); 2.177 *c* (in Medhātithi's, Govindrāja's, Nandana's, Rāghavānanda's and Kaśmīrian texts); 2.220 *b* (in Medhātithi's, Govindarāja's Rāghavānanda's, Nandana's and Vulgata texts); 2.240 *c* (in Nandana's and Vulgate texts, as well as in the Devala-smṛti); 2.246 *d* (in Medhātithi's, Govindarāja's, Raghavānanda's, Nandana's and Kaśmīrian texts); 3.8 *d* (in the Vulgate text); or 3.25 *d* in the Rāghavānanda's text). The same can be also observed in book I of Mn. where the same words which we find in BhP. appear in different texts of Mn, e.g. 1.46 *a* (in the Nandana's and Vulgate texts); 1.73 *a* (in the Kaśmīrian texts) or 1.97 *d* (in the Govindarāja's, Rāghavānanda's, Kullūka's and Nandana's texts) and even in the MBh.[8] We see also that somtimes the BhP. text stands nearer to the text found in other Smṛti-s or primary sources. This does not prove that BhP. borrowed from any particular Mn. text preserved to us today; it seems that it borrowed from or used a text current at the time and place where BhP. was composd; if the BhP. text was nearer to a text found in other *smṛti-s* or in MBh. this text was probably commonly known; this proves once more that the text of Mn. as found today in many printed editions was not necessarily the text currently used; the same applies also to other *smṛti-s* and the MBh.[9]

4.3. Some verses of the Mn. occur also in other sources in older form, e. g. Mn. 2. 114 (Nirukta, Vās., Vi. .) or Mn. 2. 161 (MBh., Matsya-purāṇa). These verses are reproduced in BhP. in the form preserved in Mn.

5. Several changes made by the compiler/scribe of BhP. were not thought over well. The changes of the words did not

8. BhP. 1.2.49 *cd* stands nearer to MBh. than to Mn.
9. *E. g.* see part II notes on Mn. 2. 78, 80, 81.

fit the Mn. text, e.g. in Mn. 2.181 the change of त्रि: to तु (Y. has not three but 108), particularly since the number of times the words "again to me" had to be repeated seems to be important[10].

6. It is intended to show on the following pages the manner in which books II and III of the Mn., and then book I of the same *smṛti* are reflected in the BhP.

7. For that purpose the second edition of the BhP. published by the Veṅkaṭeśvara Steam Press[11] was used. However this text is not a critical text; it is poor, uncomplete and even corrupt[12]. That can be seen, for instance, from the comparison of BhP. with the Bhaviṣya-purāṇa text as preserved in the *nibandha-s* and by commentators on various *smṛti-s* (e. g. verse BhP. 2.3.58 is in BhP. hypermetric and corrupt while the verse as preserved in the Apar. seems to have a better reading[13]). It seems, therefore, to be imperative to take into consideration for the critical edition and reconstruction of the BhP. all these places in the *nibandha-s* where the appropriate quotations from BhP. were made (e.g. for 1 3.26-8; 1.3.32; 1.3.84-5; 2.3.58; 4.1.89, 118 ; 4.4.1). As long as we do not have a critical edition of the Bhaviṣya-purāṇa we do not know with certainty how far this Purāṇa changed the Mn. text, whenever such changes occurred.

8. Book II of Mn. deals with sources of law (v. 1-25), duties of castes and sacraments (v. 26-48), initiation (v. 49-68) and studentship, etc. (v. 69-249) and book I with creation, etc. . With the exception of the first 25 verses of book II these are not juridical parts of the Mn. and, therefore probably, they found a prominent place in the BhP. . In addition these verses deal with *saṁskāra-s* and cosmogony, themes very popular in the Purāṇa-s.

9.1. In books II and III of the Mn. we probably find some later interpolations[14] and it seems quite possible that some verses which were not reflected in the BhP. may belong to this

10. Cf. also below para. 11. 3.
11. I also checked the first edition, Bombay 1897 (1910).
12. It contains several printing mistakes, wrong divisions of words, several errors and uncalled for deviations from the Mn. text.
13. Also see, for instance, Hemādri 2.1.23. and BhP. 1.2.1-3.
14. A. C. Burnell pointed out that, for instance, verses Mn. 2.2-5 were interpolations.

category of verses, e. g. 2.5[15], 2.7, 2.14 and 2.15 (in 2.14 *a* the precept is proclaimed that if two *śruti-s* contain conflicting rules both should be considered as law and verse 15 is an illustration of the first verse; it is quite possible that the whole passage is a later interpolation). Also Mn. 2. 88-100 is probably a later interpolation. Medhātithi stated that these verses are : परिशिष्टोऽर्थवादः आसन्ध्योपासनविधेः (*ad* Mn. 2.88), though admitting that verse 97 is clearly injunctive (अयमत्र विधिरेव). These verses form an entity on control of sensual desires which are reflected in numerous *subhāṣita-s* and can be found in MBh. and in other Purāṇa-s. Either the author/compiler of the BhP. purposely omitted this chapter or it was a posterior to BhP. interpolation into Mn. .

9.2. On the other hand BhP. omits some verses found in Mn. probably by the carelessness of the scribe. A typical example seems to be the omission of verses Mn. 2.205 *cd* to 207 *ab*[16]. Verse BhP. 1.4.176 does not make good sence if the respective Mn. text is omitted. This omission was probably a scribe's omission (rather than a compiler's omission) who skipped a few lines from the text ; this can be easily understood since Mn. 2.205 *ab* and 2.207 *ab* end with आचरेत्. Also an omission seems to be *cd* of Mn. 2.116, the more so as BhP. 1.4.44 has *ab* only. It is suggested, when reconstructing the BhP. to include in the BhP. text the verses Mn. 2.105 *cd*-207 *ab* and to consider the inclusion of Mn. 2.116 *cd* after BhP. 1.4.44, but consideration should be taken of BhP. 1.4.45 *cd*.

9.3. In book III of the Mn. verses 3.45-50 and 55-66 were omitted. Both these lacunae in BhP. form entities ; the first deals with duties of marital life and the second contains *subhāṣita-s* on honouring women and happy marriage. Both these sub-chapters were probably purposely omitted in BhP. or were later additions in Mn. Verses Mn. 3.45-50 are not quoted in any other primary sources and verses 57-60 seem to be later additions. These verses are not even quoted by Medhātithi and are only *subhāṣita-s* losely connected with the Mn. text. However, many of these verses appear also in the MBh. (13.46).

---

15. A. C. Burnell considered this verse as an interpolation (See above).
16. Differently F. Lászlo, op. cit. pp. 97 sqq.

10. Book II of Mn. deals with the three subjects mentioned in para 8 above. They are reflected in the BhP. in 1.7.48—68 (sources of law); 1.2.166 and 1.3.2—30 *ab* (duties of the castes and sacraments) and 1.3.30 *cd*—91 *ab* and 1.4.1—1.4.218 (initiation and duties of the *dvīja-s*). Book III of the Mn. is only partly reflected in the BhP. and in different places, viz. 1.5.1-8 (Mn. 3.1-4); 1.5.100-104 (Mn. 3.8,10, 6, 7); 1.7.1—42 (Mn. 3.5,11—54) and 1.16.4—9 (Mn 3.67—72). Only the first seventy-two verses could have been traced in BhP. This is rather strange, since verses 67—121 form one entity (duties of the householder) and the Mn. text is abruptly ended in the BhP. text in 1.16.9.

11.1. Book I of Mn. dealing with the origin of the work, the creation of the world and the summary of the contents of Mn. is also included in BhP. but here its author recopied only in some cases, rather rare cases, the text of Mn. word for word; he often paraphrased the Mn. and added quite a number of verses of his own. In addition, the Mn. is not recopied in one place, but in several different places of the BhP. and several Mn. verses could not be traced in the Purāṇa. The introduction in Mn. (1.-4) is not included in the BhP. and instead another introduction appears in BhP. (1.2.1-8). Then BhP. (1.2.9—1.2.86 *ab*) gives the text of Mn. (1.5—60) with several additions and modifications. With Mn. 1.60 ends the introductory section describing the origin of law and the authorship of Manu. With Mn. 1.61 begins the actual text of the Institutes. Mn. 1.61—1.63 deals with *manvantara* and the seven Manus; this part is covered in BhP. 1.2.108 *cd*-110. The next section (Mn. 1.64-1.80 *ab*) is covered in BhP. 1.2.86 *cd*—107 *ab* (1.2.108 *cd*—110 contain verses Mn. 1.61-63) and then Mn. 1.80 *cd*—101 are covered in BhP. 1.2.111—134. The last sections of Mn. (1.103—119) are covered in BhP. 1.1.71 *cd*—102. In all these cases the Mn. verses are often paraphrased and the BhP. text contains several additions.

11.2. Omissions are not frequent. Verses Mn. 1.1—4 were purposely omitted, since they contain an introduction to Mn. Verses 1.33 *cd* and 41 *cd* were probably mistakenly omitted. Verses 1.58—60 and 1.102 were again probably purposely omitted since they specifically deal with the teachings contained in the Mn. On the contrary, verse 1.62 was probably omitted by the scribe and it seems that it should be reinstated in the reconstructed

critical text of the BhP., in view of the preceding *pāda* reading षड्वंश्या मनवोऽपरे.

11.3. The changes and the paraphrases were usually well done, though some were made erroneaously, e.g. in Mn. 1.112 (BhP. 1.1.88 *a* शास्त्रकल्पं instead of श्राद्धकल्पं. The Veṅkaṭeśvara edition of BhP. is often defective, particularly in this part, e.g. in 1.2 118 it should have read द्वापरेऽपरे and नृणां istead of द्वापरे परे and नृणां.

12. The result of the correlation is included in part II of the present study. The first column of part II contains the Mn. text according to J. Jolly's edition. Column 2 contains the correlation of the Mn. text with that of the BhP. text. This text is not recopied but only changes from the Mn. text are marked; letters or words in square brackets denote the letters or words which replaced in BhP. the Mn. text. Column 3 contains references to places where the texts in the first and/or second column are found in other primary sources, commentaries on *dharmaśāstra-s* and *nibandha-s*; here also the text is not recopied but only changes from the first and/or second column are marked, as in column 2. The fourth column gives indications where a similar text to that of Mn. also appears as well as indications where the Mn. text is quoted by commentators and *nibandhin-s*; the latter indications are preceded by the words 'also in...". References in the fourth column are not meant to be exhaustive. It seems that for the reconstruction and future critical edition of the Bhaviṣya-Purāṇa part II of the present paper might be useful; in any case it seems that for the reconstructiou of the BhP. the text of the Mānava-dharmaśāstra and other primary sources mentioned in column 3 of part II, as well as places where the Mn. verses were quoted by commentators and *nibandhin-s* must be taken into consideration.

II CORRELATION OF THE MĀNAVA-DHARMAŚĀSTRA TEXT WITH THAT OF THE BHAVISYA-PURĀṆA AND OTHER SOURCES QUOTING BOTH OR ONE OF THESE SOURCES.

Mānava-dharmaśāstra II	*Bhaviṣya-purāṇa*	*Other primary sources*	*Remarks*
1. विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत	1.7.48 identical		Cf. SC, Saṁskāra 13, NP, Saṁskāra 156. Also in PM, Ācāra 80.
2. कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः	1.7.49 identical; only *b* वेहास्याप्य°		Cf. Āp. 1.20-1-2. Also IS 1654, SMS V.
3. संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः व्रता नियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः	1.7.50 identical; only *ab* संकल्पाज्जायते कामो यज्ञाद्यानि च सर्वशः		interpolation(?) (Burnell) [rows 3–5]
4. अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् यद्यद्धि कुरुते किंचित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्	1.7.51 identical; only *a* कामादृते क्रियाकारी; *c* कश्चित् [किं°]		
5. तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् यथासंकल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते	——		
6. वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च	1.7.52 identical; only *ab*: निगमो धर्ममूलं स्या[1] स्मृतिशीले तथैव च and *c* तथाचारश्च सा°		Cf. Āp 1.1.1-3, G.1. 1-3, B.1.1.6, Vās.1.4-6, Y.1.7. Also in VīrP 10, SC, Saṁskāra 5, Hemādri, Vrata, 17, Apar 82. VP 2.511, Smṛtikaumudī. 1.
7. यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः	——		Cf. Taittirīya-Saṁhitā 2.2.6.2. Also in Hemādri Śrāddha 207.
8. सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै	1.7.53 identical; only *ab* °वेक्षेत निश्चियं; *c* °प्राधान्यतो; *d* निवसेत		

1. instead of स्यात्

9. श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्	1.7.54 it has सदा नरः [हि मा°]. *cd:* reads: ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ		Cf. Vās 1.2, Dakṣasmṛti 2.66, Also in Hemādri, Vrata 14, NS 16.
10. श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ	1.7.55 identical; only *c* सर्वार्थेषु मी°		Cf. Mn 2.6. Also in Mitākṣarā *ad* Y. 1.7
11. योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः	1.7.56 identical; only *a* चोभे [तू°]		Cf. Y. 1.227, Hārīta-Smṛti 7.21. Also in SC-Saṁskāra 4
12. वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः एतच् चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम्	1.7.57 identical; only *c* विप्राः [प्रा°]	Y. 1.7 *ab* identical; only *a* श्रुतिः [वे°]; *cd* सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्	Cf. Mn 2 6
13. अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः	1.7.58 identical; only *d* reads प्रमाणान् नैगमं परम्	Kullūka *ad* 2.13 *ab* = BhP 1.181.17 *ab*.	Cf. Āp. 1.30.9
14. श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः	———		Cf. Āp. 1.30.9, G. 1.4. Also in SC. Saṁskāra 15, NP, Saṁskāra 13, Nityācārapradīpa 410, Ācāramayūkha 65
15. उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः	———		Also in MP 175, SRM 605, NS, Ācāra 326
16. निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्	1.7.59*ab* identical but *cd* अधिकारो भवेत् तस्य वेदेषु च जपेषु [°येषु] च		Cf. Mn. 2.66 and 10.27. Also in VīrS 512, SC.-Saṁskāra 18, Varṣakriyākaumadī 574

17. सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते	1.7.60 identical only in *c* तदेव नि°		Also in Hemādri, Vrata, VīrP 55, SM 4, Dānamayūkha 4
18. तस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते	1.7.61 identical only *a* यस्मिन् [त°]	MBh (Bh) 14 App.4 l. 2498-9 identical only *a* यस्मिन् [त°]	Cf. Vi 74.4, Vās 15.9-10. Also in VīrP 55, MM 12, SM 4, Dānamayūkha 7
19. कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः	1.7.62 identical; only *b* °सेनयः and *d* °नन्तरम्	MBh (Bh) 14 App.4 l. 2500-1; identical only *b* °सेनयः, *c* एते...शास्तु; *d* °नन्तराः	Also in VīrP 56, SC-Saṁskāra 17. SM 4
20. एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः	1.7.63 identical; only *c* शिक्षन्ति	MBh (Bh) 14 App.4 l. 2502-3 identical only *c* °त्रं तु गृह्णीयुः	Also in VīrP 56
21. हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनाशनादपि प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः	1.7.64 identical; only *a* °मध्ये (so also in some Mn. texts)	MBh (Bh) 14 App.4 l. 2504-5 identical only *c* °गात्तु	Also in VīrP 56, SC-Saṁskāra 18, SM 4, Dānamayūkha 7
22. आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः	1.7.65 identical	MBh (Bh) 14 App.4 l. 2494 *ab* only; but in *a* and *b* च [तु] and वत् [वै]. *cd* different.	Cf. B 1.2, 9-10, Vās 1.8-9. Also in VīrP 56, SC-Saṁskāra 18
23. कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः	1.7.66 *ab* अटते यत्र कृष्णा गौर्मृगो नित्यं स्व° *c* has याज्ञिको (Rāghavānanda's Commentary has also याज्ञिको)		Cf. B 1.2.12, Vās. 1.13-15, Y 1.2, Saṁvarta 4, Vyāsa 1.3, Vi 74.4. Also in VīrP 56, SC-Saṁskāra 18, SM 4
24. एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद् वृत्तिकर्षितः	1.7.66 reads: एतान् नित्यं शुभान्देशान् संश्रयेत द्विजोत्तमः यस्मिन् कस्मिश्च निवसेत् पादजो वृत्तिकर्शितः		Cf. Āp. 1.32, 18, B 1.2. 13-15, Vi 84.2,4 Also in VīrP 56, Apar 6, SM 7.

25. एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत	1.7.68; only *c* identical *ab* प्रकीर्तितेयं धर्मस्य बुधैर्योनिर्द्विजोत्तमाः; *d* समासान्न तु विस्तरात्	(Kullūka *ad* 2.25 cf. BhP 1.181.10-4)	
26. वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च	1.2.166 but *b* निषेकाद्यं-द्विजन्मनाम्		Cf. G 8.14, Y. 1.10. Also in VīrS 132, SC Saṁskāra 36
27. गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते	1.3.2-3 and 1.2.146 where the verse reads: गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं तथा जातकर्मान्नप्राशश्च (°र्मान्नशनं च) चूडा मौंजीनिबंधनं (चूडोपनयनं नृप) and 1.3.3 *ab* as Mn 2.27 *cd*		Cf Y. 1.13, Sumantu, Hārīta, Jātūkarṇya, Aṅgiras, Āśvalāyana, G. and Hārīta in VīrS 134-9, Hārīta, Devala and Saṅkha-Likhita in Apar 25 and 140; also in VīrS 134, Apar 25, SC, Saṃskāra 36, SK. 48, Mitākṣarā *ad* Y.3.253, SRM 5.
28. स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः	1.3.3*cd*-4*ab* indentical, but *b* °याश्च सुतैः; *cd* बह्मीयं यज्ञेश्च क्रि° 1.3.4*cd* reads: शृणुष्वैकमना राजन्यथा सा क्रियते तनुः	MBh 14 App.I. No. 4.2515-6 but *ab* °यैस्तद्व्रतैश्चैव विवाहस्नातकव्रतैः	Also in VīrS 140, Mitākṣarā *ad* Y. 1. 103.
29. प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्	1.3.5 identical but some editions have in *a* °कर्तनात् and in *d* °पिषा	*ab* = MBh 3.177.29*ab* *cd* not in MBh BhP 1.3.5 quoted in Apar 26, Smṛticandrikā (Mysore ed.) 1.53, PDhS 1.2.25 Madanapārijāta p. 355	Cf. Vi. 27. 4, Y.1.11, Āśvalāyana, Jābāli, Garga in VīrS 191, 193, Śaṅkha, Śaṅkhalikhita, Baijavāpa, Vyāsa, Saṃvarta, Pāraskara, Jaimini, Viṣṇudharmottara and Ādityapurāṇa in PM 439-440, Hārīta, Brahmapurāṇa in

			Apar 26, Āśv-gṛh. 1.15,13, Gobhila-gṛh. 2.7.21, Pāraskara-gṛh. I.16.3-4, Śaṅkha-gṛh.1.24. 1-3, Also in VīrS 192, SC Saṃskāra 49, MM 353, Smṛtitattva, Jyotis 648, SM 23, Hemādri, Pariśeṣa 583, SRM 831, Puruṣārthacintāmaṇi 433, NS 171.
30. नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते	1.3.6 *a* + 7*cd* identical with च [वा] in *d*. 6 *bcd* 7*ab* reads: केचिदिच्छंति पार्थिव । द्वादश्यामपरे राजन्मासि पूर्णे तथा परे ।। अष्टादशेऽहनि तथान्ये वदंति मणिषिणः ।	BhP *cd* quoted in PSDh 2.1.; p. 25, SmṛC. 1.53. Apar 26, MM. 355. quoted in Vīramitrodaya Saṁskāra 234 (with changes) in PSDh 2.1; p. 25, (with changes), Smṛ C. I. 53, Apar 26, MM. 355.	Cf. Vi 27.5, Y.1.12, Jyotirvasiṣṭha, Maheśvara, Vyāsa, N, Śankha, Vās, Hārīta, Bṛh, MBh, Viṣṇupurāṇa and Bhaviṣya Purāṇa in VirS 231, Āśva-Gṛh. 1.15.4, Gobhila-gṛhya 2.8.8, Pāraskara-gṛhya 1.17.1, Śānkha-gṛh. 1.24.4-5. Also in VīrS 233, MM 855, NS 371, SM 24, SC, Saṁskāra 52, SRM 850, NP, Saṁskāra 34a.
31. मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।	1.3.8*a* + 1.3.9*ab*. *b* different. 1.3.8 *ab*/*cd* reads: मङ्गल्यं तात विप्रस्य शिवशर्मेतिपर्थिव राजन् यस्य विशिष्टं तु इन्दुवर्मेति कथ्यते । 1.3.9 *ab* identical with *cd* with च [तु] in *d*. 1.3.9*cd*-10*ab* read धनवर्धनेति वैश्यस्य सर्वदासेतिहीनजे ।	Vi. 1.27.6-9: मङ्गल्यं ब्रह्मणस्य ।। बलवत् क्षत्रियस्य धनोपेतं वैश्यस्य जुगुप्सितं शूद्रस्य ।।	Cf. Vi 27.6-9, Śaṅkha 2.3, Śaṅkha, Gārgya, Śaṅkhalikhitain VīrS 237, Baijavāpa in Apar 27. Also in VīrS 242, SC,-Saṁskāra 53, MM 357, PM 441, NP 346, SM 25, Gadādharapaddhati, Kālasāra 217, Apar 27.

	मनुना च तथा प्रोक्तं नाम्नो लक्षणमुत्तमम्		
32. शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैष्यसंयुतम्	1.3.10*cd*-11*ab* identical; only in *d* प्रेष्य°	(Kullūka *ad* 2.32 = Vi.P. 3.10.9)	Cf. Vyāsa and Yama in VīrS 243, Pāraskara-gṛh. 1.17.4. Also in VīrS 343, PM 441, SC, Saṁskāra 55, VP 309, NS 178.
33. स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्	1.3.11*cd*-12*ab* identical, only in *b* °र्थमनोरमम्		Cf. Laghuśātātapa 35, Śaunaka, Baijavāpa and Aśvalāyana in VīrS 243, Āśva-Gṛh. 1.15.7, Gobhila-gṛh. 2.8.16, Pāraskara-gṛh 1.17.3, Āp-gṛh. 6.15.1. Also in VīrS 243, PM 441, Smṛtitattva 631, VP 310, SC, Saṁskāra 55, Apar 27, (Cf. NS 178)
	1.3.12*cd* द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्	quoted in Vīramitrodaya-Saṁskāra 250.	
34. चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले	1.3.13 identical, but *b* reads: तथान्येषां मतं विभो		Cf. Vi 27. 10-1, Y. 1.12, Bṛh, Laugākṣi, Yama, Āśvalāyana, Śaunaka, N, Śaṅkha Likhita, Śaṅkha, Vās., Śāṅk.-gṛh, Mārkaṇḍeya in VīrS 250, 267-269, 275, 277, Laukākṣi in PM 442, Purāṇa in Apar 25, Āśv.-gṛh 1.16.1, Paraskara-gṛh. 1.17.5; 1.19.1, Śaṅkh.-gṛh. 1.27.1.Also in VīrS 267, PM 442, MM 360, SC, Saṁskāra 55, 57, Gadādharpaddhati, Kālasāra 218, NS 366.

35. चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्

1.3.14 identical, but in *b* °मनुपूर्वशः and in *d* कुरुनन्दन [श्रु°]

Cf. Vi 27.12, Y 1.12, Vās, Yama, Aśvalāyana, Bṛh. N, Atri, Nṛsiṁha and Laugākṣi in VīrS 296-9, Baijavāpa, Śaṅkha, Śaunaka, Laukākṣi in PM 443, Śaṅkha-Likhita, Vyāsa in Apar 29, Āśv-gṛh. 1.17.1, Gobhila-Gṛh, 2 9.1, Pāraskara-Gṛh 2.1.1-2, Śaṅkh-gṛh. 1.28.1-2, Also in VīrS 296, PM 605, MM 34, 36, Hemādri, Pariśeṣa 742, Smṛtittava 653, SM 29, 128, Gadādhara-paddhati, Kālasāra 219, NP 36*c*.

36. गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात् तु द्वादशे विशः

1.3.15 *abc* + 1.3.16 *a*, but in *c* राजन् and *d* reading: द्वादशेऽब्देपि गर्भात्तु. 1.3.15 *d* reads: क्षत्रियस्य विनिर्दिशेत् and 1.3.16 *b* वैश्यस्य व्रतमादिशेत्

Āp 1.1.18, B 1.3.7-9, G 1. 5,7,11, Vās 11.49-51, Vi 27. 15-7, Y. 1.14, Śruti, Āśvalāyana, N, Paiṭhinasi, Laukākṣi in VīrS 339-341, G, Budha, Śaunaka in Apar. 31-2, Āśv-Gṛh 1.19.1-4 Gobhila-gṛh 2.10 1-3, Pāraskar-gṛh 2.2.1-3 Śaṅkha-Gṛh. 2.1.1.4-5 Also in VīrS 344, MM 17, PM 446, Hemādri, Pariśeṣa 745, SC, Saṁskāra 68, Gadādhara-paddhati, Kālasāra 220, SM 32.

37. ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे	1.3.16*cd*-17*ab*; only in *a* °कामेन; *c* and *d* read: बलार्थिना तथा राज्ञः षष्टेऽब्दे कार्यमेव हि		Cf. Āp. 1.1.19-20, G. 1.6, Uśanas, Vās., Aṅgiras, B in VīrS 345-6. Also in VīrS 345, PM 446, Apar 27, MM 17, SC-Saṁskāra 68, Hemādri, Pariśeṣa 748, SM 12, NS 184, NP 416 *b*.
38. आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते आ द्वाविंशत् क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः	1.3.18 identical, but in *c* द्वाविंशतेः क्ष° 1.3.17*cd* reads: अर्थकामेन वैश्यस्य अष्टमे कुरुनन्दन	Vi 1.27.26 identical	Cf. Āp. 1.1,21, B 1.3.12, G 1.12-4; 21.11, Vās 11.71-74, Paiṭhīnasi, Y, Vyāsa, Śaṅkha, Yama, Āśvalāyana, Vās. and Śaṅkha in VīrS 342-343, 347, Āśv.-gṛh. 1.19. 5-6, Gobhila-gṛh 2.10.4-5, Pāraskara-gṛh. 2.5 36-39, Śaṅkha-gṛh. 2.1.6-13. Also in (Mn 2.38) VīrS 342, PM 446, MM 36, Hemādri, Pariśeṣa 751, SC, Saṁskāra 72, VP, 741, NS184, NP 416; (Mn 2.39): VīrS 347, PM 446, MM 36.
39. अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः	1.3.19 identical, but in *a* तु ये राजन्; in *d* व्रत्यस्तो-मादृते क्रतोः or न ते संस्कार-भागिनः	Vi 1.27.27 identical	
40. नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धान्न चरेद् ब्राह्मणः सह	1.3.20 identical but *a* reads: न चाप्येभिरपूतैस्तु; *cd* ब्राह्मं यौनं च संबन्धमाचरेद् 1.3.21*ab* भवन्ति राजंश्च-र्माणि व्रतिनां त्रिविधानि च		Cf. Āp 1.1.28, Vās. 11.75, B and Āśv. in VīrS 348-9, Āśv.-gṛh. 1.19,7, Gobhila-gṛh. 2.10.6. Pāraskara-gṛh. 2 5.40. Also in VīrS 349, PM 446, Apar 68, SC, Saṁskāra 73, Prāyaścittaviveka 144.

41. कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः वसीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च	1.3.22*cd*-23*ab* identical; only *b* reads: ब्रह्मक्षत्रविशां नृप; *cd* वसीरंश्चानु° ... °मादिकानि; 23 *bc* reads: वस्त्राणि विविधानि तु । ब्रह्मक्षत्रविशो राजन्	Cf. Āp. 1.2.39.3, 9, B 1.3.14, G 1.16-21, Vās 11.61-7, Vi 27.19-20, Y 1.27, Śaṅkha, Paiṭhīnasi, Yama and Āśvalāyana in VīrS 411-3, Yama, G, Bṛh in Apar 58,414, Āśv.-gṛh 1.19.8 Gobhila-gṛh. 2.10.8-9, Pāraskara-gṛh 2.5.16-19, Śaṅkha-gṛh. 2.1.2,4-5. Also in VīrS 411,413, 432, PM 446-7, MM 20, Apar 57, SM 36, SC, Saṁskāra 75, NP43b, NS189.
42. मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी	1.3.23 identical	Cf. Āp. 1.2.33-7, B 1.3.13, G 1.15, Vās 11.58-60, Vi 27.18, Y 1.29, Paiṭhīnasi in Apar 55, Yama, Śaṅkha and Āśvalāyana in VīrS 432-4, Paiṭhīnasi in Apar 55, Aśv-gṛh 1.19.10-11, Gobhila-gṛh 2.10.10, Pāraskara-gṛh. 2.5.21-24, Śaṅkha-gṛh. 2.1.15-7, also in VīrS 432-433, PM 447, MM 20, Apar 58, NS 189, SM 37, SRM 193, SC, Saṁskāra 80, NP 43b.
43. मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्बजैः त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा	1.3.24 identical; only *a* कर्तव्या; *d* च [वा]	
44. कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रिकम्	1.3.25 identical; only *a* स्माद् (printing error) *d* °विकसौ°	Cf. B 1.8.5, Vi 27.19, Y 1.19, Paiṭhīnasi, Gobhila, Devala, Bhṛgu, Kātyāyana, Gṛhyapariśiṣṭa, Pariśiṣṭa in

			VīrS 415-6, 422-3, Devala, Ṛṣyaśṛṅga, Kātyāyana, Āditya Purāṇa in PM 449, Bhṛgu, Vās, Kaśyapa in Apar 58. Also in VīrS 414, SC, Saṁskāra 80, PM 448, MM 21, NS 190, Apar 58, Smṛtikaumudī 6, SM 38, Nityācārapradīpa 31, NP 43a.
45. ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः	1.3.26 *ab*: पुष्कराणि तथा चर्षां भवन्ति त्रिविधानि तु 1.3.26*c* + 27 *a* + 27 *c* + 28a: in BhP these verses read: ब्रह्मणो वैल्वपालाशौ तृतीयं प्ल-क्षजं नृप ॥ वाटखादिरौ क्षत्रियस्तु तथान्यं वेतसोद्भवम् । पैलवोदुम्बरौ वैश्यस्तथाश्वत्थ-जमेव हि ॥ दण्डानेतान्महाबाहो धर्मतोऽर्हन्ति धारितुम् ।	quoted with changes in Vīramitrodaya-Saṁskāra 434-5; *cd* reads there: न्यग्रोध-खादिरौ क्षत्रे तथान्यो वेत सोद्भवः	Cf. Āp. 1.2.38, B 1.3.15, G 1.22-4, Vās 11.52-4, Vi 27.21,23, Y. 1.29, Śaṅkha, Śaṅkha-Likhita, Paiṭhīnasi, Hiraṇyakeśin and Bhaviṣyapurāṇa in VīrS 434-7, Yama in Apar 57, Āśv.-gṛh 1.19.12-3, Gobhila-gṛh 2.10,11, Pāraskara-gṛh 2.5.25-8, Śaṅkha-gṛh 1.18-20. Also in Vīr S 436, MM 22, PM 447, SC, Saṁskāra 77, Smṛtitattva 930, Apar 59, NS 189, SRM 193, SM 37, NP 43 b.
46. केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः	1,3.28*cd* + 29*ab* identical		Cf. B 1.3.15, G 1.26, Vās 11.55-7, Vi 27.22, Vyāsa, Śaṅkha, Vi, Śaṅkha-Likhita, Pāraskara-gṛh. in VīrS 436-7,

			Āśv-gṛh 1.19.13, Śaṅkh-gṛh 2.1.21-4. Also in VīrS 436, MM 22, PM 448, Apar 57, Smṛtitattva 930, SC, Saṁskāra 78, NP 43 *b*.
47. ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः	1.29*cd* + 30*ab* identical; only in *b* ब्राह्मणाः [अव्रणाः] (erroneously ?)		Cf. G 1.25, Vi 27.24, Vyāsa, Paiṭhīnasi in VīrS 436. Also in VīrS 436, PM 448, MM 22, Smṛtitattva 930, SRM 143, Apar 57.
48. प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि	1.3.30*cd* + 31*ab*; only *a* प्रगृह्य चेप्सि°; *c* different reads: सम्यग्गुरुं तथापूज्य *d* °भक्ष्यं		Cf. Āp1.3.25, G 2.8, 35, Āśv-gṛh. 1 22.5-6, Gobhila-gṛh 2.10.41-2, Pāraskara-gṛh 2.5.1, Śaṅkha-gṛh 2.6.4. Also in VīrV 124a, VīrS 481, MM 32, PM 451, Apar 60, SC, Saṁskar 108, SM 60, Smṛtitattva 435.
49. भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्	1.3.31*cd*-32*ab* identical		Cf Āp. 1 3.28-30, G. 2.36, B 1.3.16-7, Vās 11.68-70, Vi 27.25, Y 1.30, Śaunaka in Vīr S 439, Āśv.-gṛh 1.228, Pāraskara-gṛh. 5.2-4. Also in VīrS 481, Vīr V 124, MM 32, SM 60, SC, Saṁskāra 108.
50. मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्	1.3.32*cd* + 33*ab*: identical; only in *c* भैक्ष्यं Added 33*cd*. reads: सुवर्णं रजतं चान्नं सा पात्रेऽस्य विनिर्दिशेत्	quoted in Apar. 60 as in Mn., but भि० प्र० transposed. quoted in Apar. 60 with variants (रत्नं	Cf. Āśvalāyana and Śaunaka in Vīr S 438, Āśv-gṛh 1.22-7, Gobhila-gṛh. 2.10.43, Pāraskara-gṛh. 5.5.7,

			Śaṅkha-gṛh 2.6.5-6, Also in Vīr S 483, MP 34, Apar 59 Smṛtitattva 936, SM 61, SC Saṁskāra 109, SRM 288.
51. समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः	1.3.34 identical; only *a* ततो [तु तद्]	*ab* Kūrma-purāṇa 2.12.59*ab* (identical) [चा°] and विनिक्षिपेत्)	Cf. Āp. 1.3.31-42, G. 2.39-40, Vi 68.40-41, Y 1.31 Yama, G and Hārīta in VīrS 454, Āśv.-gṛh 1.22.9, Gobhila-gṛh. 2.10.44, Pāraskara-gṛh 2.5.8, Śaṅkha-gṛh 2.6.7. Also in PM 454, Apar 6o, SM 61, SC, Saṁskāra 113, Smṛtitattva 936.
52. आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः	1.3.35 identical; only *d* भुक्ते	MBh 13. 107. 25; only *c* धन्यं पश्चन्, *d* भुङ्क्ते; Kūrma-purāṇa 2.19.2 (identical)	Cf. Vi 67.40-1, Gobhila, MBh, "old saying" in PM 377, 369. Also in MM 34, PM 377, VP 324, Apar 61, SC, Saṁskāra 115.
53. उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत्	1.3.36 identical; only in *a* राजन्		Cf. B 2.5.21; 2.12.7, G 2.41; 9.59, Vi 68.34-5, Gadyā Vyāsa, Devala, G, Vyāsa, and "old saying" in PM 369; 378-9, Āp in Apar 61, Kūrma-Purāṇa 2.19.9-13 (and in PM 379). Also in MM 327.
54. पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः	1.3.37-38 *ab* where the verse reads: तथान्नं पूज्येन्नित्यमद्याच्चैतदकुत्ययन्	Kūrma-purāṇa 2.12.61 (identical) }	Cf. B. 2.12.7, Vās. 3.69, Vi 68.42-3, Y 1.31, Vṛddha Manu, MBh, "old Saying" in PM 375; 369. Also in VīrS

दर्शनात्तस्य हृष्येद्वै प्रसीदेच्चापि भारत ॥
अभिनन्द्य ततोऽश्नीयादित्येवं मनुरब्रवीत् ।

486, Vīr A 382, SC Saṁskāra 114, Smṛtitattva 433.

55. पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्

1.3.38*cd*-39*ab* identical; only *a* त्व् [ह्य्]; *b* बलमोजश्च

56. नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत्

1.3.39*cd* + 47*ab*; only *b* °द्याच्चैतत्तथा°

1.3.40-46 read:
यस्त्वत्रमन्तरा कृत्वा लोभादत्ति नृपोत्तम ।
विनाशं याति स नर इह लोके परत्र च ।
यथाभवत्पुरा वैश्यो धनवर्द्धन-संज्ञितः ॥

शतानीक उवाच

स कथमंतरं पूर्वमन्नस्य द्विज-सत्तम ।
किमन्तरं तथान्नस्य कथं वा तत्कृतं भवेत् ॥

सुमन्तुरुवाच

पुरा कृतयुगे राजन् वैश्यो बसति पुष्करे ।

Cf. Āp. 2.1.2-3, B 2.12, 9, 2.13.11, Vi 68.48, Y 1.112, Saṁvarta, Vās in Apar 61, Āp, MBh, Pulastya, G in PM 370-1. Also in VīrS 488, Apar 61, 156, SC, Saṁskara 115.

धनवर्धननामा वै समृद्धो धन-धान्यतः ॥
निदाघकाले राजेन्द्र स कृत्वा वैश्वदेविकम् ।
सपुत्रभ्रातृभिः सार्धं तथा वै मित्रबन्धुभिः ।
आहारं कुरुते राजन् भक्ष्यभोज्य-समन्वितम् ॥
अथा तद्भुञ्ज्यतेस्तस्य अन्नं शब्दो महानभूत् ।
करुणः कुरुशार्दूल अथ तं स प्रधावितः ॥
त्यक्त्वा स भोजनं यावन् निष्क्रान्तो गृह्यबाह्यतः ।
अथ शब्दस्तिरोभूतः स भूयो गृहमागतः ॥
तमेव भाजनं गृह्य आहारं कृतवान् नृप ।
भुक्तशेषं महाबाहो आहारं स तु भुक्तवान् ॥
भुक्त्वा स शतधा ज्ञातस्तस्मिन्नेव क्षणे नृप ।
तस्मादन्नं न राजेन्द्र अश्नीयादं-तरा क्वचित् ॥

After 1.3.47*ab* BhP adds 1.3.48*cd*-49*ab*:

रसो भवत्यशनाद्रसाद्रोगः प्रवर्तते ।।
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
न भवन्ति रसे जाते नाराणां भरतर्षभ ।।

57. अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेद् ।।

1.3.50 identical.

BhP from this point differs from Mn.

58. ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन

1.3.87*cd*-88*ab* identical; only *c* कयत्रेदेशि°

59. अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ।।

BhP 1.3.62-69 *cd* has instead:

पञ्चतीर्थानि विप्रस्य श्रूयन्ते दक्षिणे करे ।
देवतीर्थं पितृतीर्थं ब्रह्मतीर्थं च मानद ।।
प्राजापत्यं तथा चान्यत्तथान्यत्सौम्यमुच्यते ।
अङ्गुष्ठमूलोत्तरतो येयं रेखा महीपते ।।

Śaṅkha 9.1 *cd*-3 *cd* reads:

कार्यं कनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु ।।
अङ्गुष्ठमुले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ।
अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं पित्र्यं तर्जनिमूलकम् ।।
प्रजापत्येन तीर्थेन त्रिः प्राश्नीयज्जलं द्विजः ।

Cf. B. 1.8, 14-16, Vās 3.26, Vi 62. 1-4, 6, Y 1.18-9, Śaṅkha in Medhātithi, Śaṅkha-Likhita in PM 221. Also in VīrA 76-7, VīrP 77, Śuddhi-Kaumudī 339, Ācāramayūkha 20, Nityācārapradīpa 64, 253, Smṛtisāroddhāra 311.

4

ब्राह्मं तीर्थं वदन्त्येतद्वसिष्ठाद्या द्विजोत्तमाः ।
कायं कनिष्ठिकामूले अङ्गुल्यग्रे तु दैवतम् ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पित्र्यं तीर्थमुदाहृतम् ।
करमध्ये स्थितं सौम्यं प्रशस्तं देवकर्मणि ॥
देवार्चाबलिहरणं प्रविक्षपणमेव च ।
एतानि देवतीर्थेन कुर्यात् कुरुकुलोद्वह ॥
अन्ननिर्वपणं राजंस् तथा सवनं नृप ।

लाजाहोमं तथा सौम्यं प्राजापत्येन कारयेत् ॥

Also quoted in Apar.39 (*ad* Y.1.39) with दोहं [सौ°] in *c*

कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्रशनमेव च ।
सौम्यतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद् विचक्षणः ॥

Also quoted in Apar. 69 with सोम्यतीर्थेन in *c*

पितृणां तर्पणं कार्यं पितृतीर्थेन धीमता ।
ब्राह्मेण चापि तीर्थेन सदोपस्पर्शनं परम् ॥

60. त्रिराचमेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् । खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मातं शिर एव च ।	BhP has instead 1.3-70-71*ab*: घनङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुमना द्विजः । त्रिः कृत्वा यः पिवेदापो मुख-शब्दविवर्जितः ॥ शृणु यत्फलमाप्नोति प्रीणाति च यथा सुरान् ।	cf. MBh. 13.483 *cd*	Cf. Āp. 1.16.2-10, B. 1.8, 19-21, G 1.36, Vās 3.27-9, Vi 62.6-8, Y 1.20, Gobhila-gṛh. 1.2, 5-9. Also in Hemādri, Śrāddha 992, Smṛtitattva 178.
61, अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् । शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः	instead BhP. has a new passage (See Aypendix II)	Kūrma-purāṇa 2.13. 8; identical but *b* अदुष्टाभिश्च धर्मतः and *d* अ:सोनः [अका०]	Cf Āp. 1.15.4-7, B 1.8. 17, Vās 3.31, Vi 62.5, Y 1.18, 20, Śaṅkha, G, Śaṅkha-Likhita, Saṁvarta, Prachetas, Hārīta, Parāśara, B in VīrA 66-71, Yama in PM 222, Kūrma-Purāṇa VīrA 67), Gobhila-gṛh. 1.2.5, 22-3.Also in VīrA 66, Hemādri, Śrāddha 983, Śuddhi-Kaumudī 339.
62. हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः	1.?.88*cd*-89*ab* identical	B. 1.5.8. 23 almost identical	Cf. G. 1.36, Vās 3.31-4, Vi 62.9 Y 1.21, Uśanas, Prachetas and Brahma-Purāṇa in VīrA 74-5, Gobhila-gṛh 1.2.29. Also in Vīr A 74, PM 221, Hemādri, Śrāddha 985, Smṛtitattva 335, Kṛtyasārasamuccaya, 46, SRM 221.

63. उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः सव्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसज्जने	1.3.89*cd*-90*ab* identical; only in *b* बुधः [द्वि°]; in *d* °संज्ञिते [°सज्जते]		Cf. Āp 1.6. 18.9, B 1.8,5-10, Gobhila-gṛh. 2.2.1-3. Also in SRM 188, SM 39.
64. मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् अप्सु प्रास्य-विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्	1.3.90*cd*-91*ab* identical. BhP ends 1.3 with the following verses which do not appear in Mn. (1.3.91*cd*-95): उपवीत्याचमेन्नित्यमन्तर्जानु मही-पते ॥ एवं तु विप्रो ह्याचान्तः शुचितां याति भारत । यास्त्वेताः करमध्ये तु रेखा विप्रस्य भारत ॥ गङ्गाद्याः सरितः सर्वा ज्ञेया भारतसत्तम । यान्यङ्गुलिषु पर्वाणि गिरय-स्तानि विद्धि वै । सर्वदेवमयो राजन् करो विप्रस्य दक्षिणः । हस्तोपस्पर्शनविधिस्तवाख्यातो महीपते । एषु सर्वेषु लोकेषु येनाचान्तो दिवं व्रजेत् ॥	= Vi 27.29 Cf. MBh 1. Apar. 15. *b*. 1 *a*+L 3*b* = with variants *ab*.	Cf. B. 1.6 6-9, Bhṛgu in VīrS 423. Also in VīrS 423, VīrP 72, PM 451, MM 37, NS 190, Smṛtitattva 931, SC, Saṁskāra 85, SM 39.

65. केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः	BhP 4.1.1 identical	Cf. G. 2.9, Y 1.36, Āśv-gṛh. 1.18,2, Gobhila-gṛh. 3.1.1, Pāraskara-gṛh 2.1.3, Āp. gṛh 1.17. 1-2. Also in PM 457, Apar 67, SC, Saṁskāra 167, Hemādri, Śrāddha 778, SM 637, Puruṣārtha-cintāmaṇi 444.
66. अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्	4.1.2 identical; only: *ab*... सदाकार्या स्त्रीणां चूडा महीपते; *c* संस्कारहेतो कायस्य; *d* विभागशः [य°]	Cf. Vi 27.13; 22.32, Y 1.13, Gobhila-gṛh, Śaunaka and Āśvālayana in VīrS 278, 194, Āśv-gṛh. 1.15.12; 16.6; 17.18. Also in VīrS 194, 255, 278, 317, 403, MM 362, Apar 30, Smṛtitattva 926, NS 183, SC, Saṁskāra 60, NP, Saṁskāra 400.
67. वैवाहिको विधि; स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया	4.1.3 identical; only *b* नैगमः [वै°] and *cd* निवसेद्वा गुरोर्वापि गृहे वाग्नि°	Cf Vi 22.32; 27.14, Y 1.13, Yama in VīrS 402. Also in VīrS 403-4, SC. Saṁskāra 61, MM 37, Gadādhara-paddhati, Kālasāra 220.
68. एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥	4.1.4-5*ab* reads: एष ते कथितो राजन्नोपनयनिको विधिः । [द्विजातीनां महाबाहो] उत्पत्तिव्यञ्जकः परः । कर्मयोगमिदानीं ते [कथयामि महाबल ।]	Cf. G. 1.10, Āp. 1.26, 9-17.

69. उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च	1.4.5*cd* + 6*ab* identical; only *b* प्रथमं शौचमादिशेत्		Cf. Y 1.15, G 6.8.10, Āśv.gṛh. 1.22.1-2, Āp 1.1.9, 12, 14 Agni-Pur, 153. 1-2, Also Vidhānapārijāta 491.
70. अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः	1.4.6*cd* + 7*ab* reads: अध्यापयेत्तु सच्छिष्यान्सदाचान्त उदङ्मुखः ब्रह्माञ्जलिकरो नित्यमध्याप्यो विजि° + 7*cd*: लघुवासास्तथैकाग्रः सुमना सुप्रतिष्ठितः		Cf Śaṅkha-Smṛti 3.5, G 1.52, 54, 60, KN. 2.22-3, Laghu-Vyāsa in VīrS 524. Also in MM 99, VīrS 523, SRM 315, SC-Saṁskāra 136.
71. ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः	1.4.8 identical; only *b* पूज्यौ [ग्रा°]		Cf Āp. 1.5, 19, 23, G 1.52, 59, B 1.3.25-28, Vi 30. 32, Y 1.26, Angiras, Āśvalāyana-Smṛti, Saṁvarta in VīrS 523-4, Śaṅkha-gṛh 2.7.4-6; 4.8.15. Also in Vīr S 532 *ab* and 524 *cd*, SC, Saṁskāra 136.
72. व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः	1.4.9 identical	Kūrma-purāṇa 2.12.22 identical	Cf. MBh (Bh.) 12.234.22, Āp 1.15, 22 and in Apar 55, B 1.2.26, G 1.46; 6.1 and in Apar 55 Paiṭhīnasi, Vās in VīrS 455-6, B in PM 300, Atri in Apar 55. Also in SM 46, VīrS 455, VP 521, Apar 55, SC-Saṁskāra 103; Cf. PM-Ācāra 300.

73. अध्येष्याणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत्	1.4.10 identical; only *d* वारयेत् [चा°]		Cf. Āp. 1.3, 10, 13, 15 (and in VīrS 514), G. 1.46, Yama in VīrS 514, Śaṅkha-gṛh 4.8, 12, 16-17. Also in PM-Ācāra 135-6, VīrS 514, MM 100, VP 521, SM 52, SC-Saṁskāra 142.
74. ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते	1.4.11 identical BhP adds 1.4.12*ab*: श्रूयतां चापि राजेन्द्र यथोंकारं द्विजोर्हति		Cf. Āp. 1.13.6-7, G 1.57, Vi 30.33, Śaṅkha-gṛh. 4.8. 12-3, Also in MM 99, VP 521, SC-saṁaskāra 136.
75. प्राक्तूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति	1.4.12*cd*-13*ab* identical; only *c* प्राक्कू° (Mn Jh. has also प्राक्कू°) in *d*: °ततस्त्वोंकारम् BhP adds 1.4.13*cd*: ॐकारलक्षणं चापि शृणुष्व कुरुनन्दन	Kūrma-purāṇa 2.14.42	Cf. G. 1.48-50, B 2.7.5-7, Kūrma-Purāṇa in VīrA 254. Also in VīrS 522, VP 521, SM 49, SRM 316, SC-Saṁskāra 135, NP-Saṁskāra 471.
76. अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरितीति च	1.4.14 identical; only *c* वेदत्रयात्तु निर्गृह्य भू°	Vi 55.10 identical as Mn, but *c* °न्निरदुहद् भू°	Cf. B. 2.10.69. Also in Apar 33.
77. त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः	1.4.15 identical	Vi 55.11 identical	Cf. Āp. 1.1.1-10. Also in PM-Prāyaścitta 52, Vīr S 338.
78. एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् । संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते	1.4.16 identical only *c* उभयोर् [वे°]	Vi 5[illegible]. 12 identical, but some texts as in BhP	Cf. B. 2.11.6; 4.1.29, Vās. 26.4 (Also in Apar 1220), Śaṅkha, Hārīta in Apar 1220,

79. सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते	1.4.17 identical	Vi 55.13 identical	Nṛsiṅha-purāṇa in VīrA 254-5. Also in Apar 50 (2.78) and Apar 1220 (2.29). Apar quoting Mn 8.78 has in *c* also उभयोर्
80. एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु	1.4.18 identical; only *c* विप्रक्षत्रि°; BhP adds 1.4.14 *ab* शृणुष्वैकमना राजन्परमं ब्रह्णो मुखम्.	Vi 55.14 identical; only *a* एतत्त्रय° (but some texts as in Mn); and *c* विप्रक्षत्रि° (as in BhP) but in some texts विप्रक्षत्रियविड्जातिर्	Cf. B. 2.7.15. Also in VīrS 429 with variants; *c* as in BhP.
81. ॐकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्	1.4.19 *cd*+20 *ab* identical; only *d* विज्ञेया	Vi 55.15 identical; only *c* गायत्री [सा°] but some texts as in Mn; *d* विज्ञेया (but some text as in Mn).	Cf. B. 2.7.22 (Mn 2.82), Āp 1.13.6 (Mn. 2.81), Yama, Laugākṣi in VīrS 429, Yogi Yajñavalkya, Āp in PM 284, Yama in PM 286, Vyāsa in PM 285, Saṁvarta in VīrS 522, Yama, Āṅgiras, Hārīta in VīrA 321-3, Yogi Yājñavalkya in VīrA 253. Also Mn 2.81 in MM 71, VīrS 522, VīrA 253, SP 522, SM 50, SC-Saṁskāra 135, Apar 1296 (*ab*); in some texts गायत्री [सा°]; Mn 2 82: PM-Ācāra 286, VīrA 321, SRM 236.
82. योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान्	1.4.20*cd* + 21 *ab* identical.	Vi 55.16 identical.	

83. एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते	1.4.21 *cd* + 22 *ab* identical	Vi 55.17 identical, but in some texts *c* नान्यन् [ना°] *ab* in Vās 10.5 *cd* reads: उपवासात्परं भैक्षं दया दानाद्विशिष्यत (इति) Yama in VīrA 321 identical, but *b* पवनं परमं स्मृतम्, *c* गायत्र्यास्तु	Also in VīrA 321.
84. क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः	1.4.22 *cd*-23 read instead: तपः क्रिया होमक्रिया तथा दानक्रिया नृप अक्षयांताः सदा राजन् यथाह भगवन् मनुः rest as *cd* of Mn 2 84, but अवरं [अ°]; ब्रह्मा [ब्र°]. Some texts of Mn also so.	Vi 55.18 identical; only *d* ब्रह्मा	Cf. B 4.1.26, Vās 25. 11, Yama in VīrA 321, Also in VīrS 321, VīrP 79. SMS Vol. VI.
85. विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः	1.4.24-25 *ab* read instead: विधियज्ञात्सदा राजञ्जपयज्ञो विशिष्यते नानाविधैर्गुणोद्देशैः सूक्ष्माख्यातैर्नृपोत्तम; rest as in Mn 2.85 *cd*, but स्याल्लक्षगुणः	Vi 55.19 identical; Vās 26.9 identical; only *a* आरम्भयज्ञा°	

86. ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्	1,4.25 *cd* + 26*ab* identical; only *b* : विधियज्ञेन चान्वि°	Vi 55.20 identical; only in *c* स°ते tr. Vās. 26.10 identical	
87. जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते	1.4.26 *cd*-27 *ab* identical; only *a* : जपादेव तु	Vi 55.21 identical Vās. 26.11 identical but जाप्ये° in *a*; *cd* MBh (Bh) 12.60.12 *cd* identitical	Also in Yatidharmasaṁgraha 127, SMS vol. VIII.
88. इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम्	—		Cf. MBh. (Bh) 3.202. 23, Bh.G. 2. 67-68, Kaṭhopaniṣad 1.3.5-6, G. 11.4; 3.9. Also in Bālambhaṭṭi-Vyavahāra 606, SMS 60.43, Br-Dh. 2.13.1, SSap 389*a*, Daṁpatiś 35, IS 11.13.
89. एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः	—		
90. श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी पायूपस्थं हस्तपादौ वाक्चैव दशमी स्मृता	—	*ab* in MBh (Bh) 12.688*; MBh (Bh) 14.42.7; and MBh (Bh) 12.231.9 with कर्णौ [श्रो°]	90 and 92 also in Apar 982. Cf. KN (Ān SS) 1.33-5, Śankha 7.25 Sānkhya-kārikā 26-7, Sānkhya-sūtra 2.17-20.
91. बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पाय्वादीनि प्रचक्षते	—		
92. एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ	—		

93. इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति	—	MBh (Bh) 3.202.19 identical; only in *d* सिद्धिमवाप्नुत	Also 93 SSap 389 *b*, IS 1117, SMS 6040 and 94 also Br Dh 2.13.3, VS 3352, SRHt 224.5, SR 166. 209, SSB 500. 609, IS 3241. SS(OJ) 429.
94. न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते	—	MBh (Bh) 1.693* l. 6-7 and 840* l. 1-2, 12, App. 18 98-9; 12.616*; 13. 426*; 13. App.15. 4001-2, Harivaṁśa (Bh) 22. 38, Bhāgavata-purāṇa 9.19.14. Vāyu purāṇa 93.95, Viṣṇu purāṇa 4.10.9, (Kullūka *ad* 2.94 = Vi P 4.10.10), Padma-Purāṇa, Sṛṣṭikhaṇḍa 19.263, Cr 1589 all identical. Cf. Pañcarātra 1. 14.97	Cf. Dakṣa-Smṛti 7.12, 16, Vās 30. 10-11.
95. यश्चैतान्प्राप्नुयात् सर्वान्यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते	—	MBh (Bh) 12 171.16 identical; only *a* यः कामान्	Also IS 5003, Bālambhaṭṭi, Vyāvahāra 606.
96. न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया विषयेषु प्रदुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः	—		Cf. Śaṅkha-smṛti 7.10-11. Also in Bālaṁbhaṭṭi, Vyavahāra 606.
97. वेदास्त्यागाश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित्	—		Cf. Āp. 5.1; 1.2.6. Also in Bālaṁbhaṭṭi, Vyavahāra 606.

98. श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः	—		Cf. Bh G. 2.57
99. इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम्	—	*a* in MBh (Bh) 12. 238.8; 12.290.86; 13 App. 15 l. 4178. *cd* in MBh (Bh) 5.33.65 *cd*, and 12. 232.14 *cd* but in *c* स्रवति [क्ष°] *ab* reads पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् and जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् respectively.	Cf. BhG. 2.67, Kaṭhopaniṣad 3.7. Also in VīrS 493, BrDh. 2.13.4, IS 1114, SMS 6038.
100. वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम्	—		Cf. BhG 5.28, Vyāsa-Smṛti 4.13, 60, 61, Vṛddha-Śātātapa 61, Vās. 25.8. Also in SC-Saṁskāra 122.
101. पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्	1.4.27 *cd* + 28 *ab* identical; only BhP. adds 1.4. 28 *cd*-29 *ab* : दिनस्यादौ भवेत् पूर्वा शर्वर्यादौ तथा परा, सनक्षत्रा परा ज्ञेया अपरा सदिवाकरा		Cf. G. 2.10-11, Vās. 7.16, B. 2.7, 13-4, Āp. 1.30.8, Vi 2.7.2-3, Y. 1.24-5, Dakṣa, Vyāsa, Yogi-Yājñavalkya, Taittirīya-brāhmaṇa, Śaṅkha in PM 267-269, 275, Saṅkha-gṛh. 2.9.1-3. Also in VīrS 447, PM-Ācāra 281, Hemādri-Śrāddha 695.

102. पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतम्	1.4.29 cd + 30*ab* identical; only *a* reads: जपंस्तिष्ठन्परं सन्ध्यां नै°; *c* अपरां [प०]	Cf. B. 2.7.18, 20, Vās. 26.2-3, Yama in PM 278. Also in VīrS 257.
103. न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः	1.4.30 *cd* + 31 *ab* identical; only *a* नोपतिष्टति यः पू० (also in some texts of Mn); *b* °स्ते पश्चिमा नृप	Cf. MBh. (Bh) 13.107. 19, B.2.17.15, Dakṣa, Gobhila, Viṣṇu-Purāṇa in PM 278, Kūrma-Purāṇa, Yajñavalkya, Atri in PM 379. Also in VīrĀ 258.
104. अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः	1.4.31 *cd* + 32*ab* identical	Cf. B 2.11.6, Vyāsa, Mbh, Śātātapa in PM 276. Also in MM 281, Apar 70, NP-Saṁskāra 38a, PM, Ācāra 312.
105. वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि	1.4.32 *cd*-33 *ab* identical; only in *a* राजन् [चै०] in *c* नात्र दोषोस्त्य°; in *d* वा विभो [चै० हि].	Cf. Vās. 13.7, Āp. 1.12. 1-9, Śaunaka in PM 149 and VīrS 537, Kūrma-purāṇa in PM 150 and Vīr S 538. Also Mn. 2.105 in MM 105, Apar 137, Hemādri-Śrāddha 775, PM-Ācāra 149, VP 534, VīrS 537, SS 141, SC-Saṁskāra 148 and 162, SM 59, SMR 338. Also Mn. 2.106 in MM 282, Apar 139, Hemādri-Śrāddha 775.
106. नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ब्राह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्	1.4.33 *cd*-34 *ab* identical	

107. यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः तस्य नित्यं क्षरन्त्येष पयो दधि घृतं मधु	1.4.34 *cd* + 35 *ab* identical; only *a* ऋगेकं यस्त्वधीयीत. *b* नियतो द्विजः; *cd* °वा पयो मेध्यं घृ°		Cf. Vi 30.34-8, Y 1.41-46, Āśv.-gṛh. 3.3.2-3.
108. अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामाद्यः शय्यां गुरोर्हितम् आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः	1.4.35 *cd*+36 *ab* identical; only *ab* अग्निशुश्रूषणं भैक्षमधः		Cf. Āp. 1.4, 16, 23, 25, 28, 32, B 1.3.16; 4,4-8, G 2.8, 30-5, VāS. 7.9.15, Y 1.25, Vi 28. 4, 7,9,12, Yama, Sumantu in PM 455, Brahma-Purāṇa, Yama, Vyāsa, Y, Hārīta, Āp, Vi in VīrS 489-91. Also in VīrS 489, Apar 76, PM-Ācāra 455, NP-Saṁskāra 46a, SC-Saṁskāra 118.
109. आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः	1.4.36 *cd* + 37 *ab* identical; only *a* °पुत्रशुश्रूषां; *c* शक्तोन्नदः; *d* स्वाध्या°	Kūrma-purāṇa 2. 14.39; identical; only *cd* शक्तोऽन्नदोर्थी स्वस्सादुरध्या°	Cf. Y 1.28. Also in SRM 312, VīrS 517, SM 51, SC-Saṁskāra 140.
110. नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत्	1.4.37 *cd*+38 *ab* identical		Cf. Āp 1.32, 22-4, B 1.4.2, Vās. 2.12, B. 2.50. Also in Yatidharma-Saṁgraha 107.
111. अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति	1.4.38 *cd*+39 *ab* identical; only *d* वा निग°	Vi 29.7 identical; MBh(Bh) 1.3.94 and 12.315.48 identical; only *a* यश्चाधर्मेण विब्रूयाद् (in both places); *d* चाधिग° in 1.3.94.	Cf. Vi in VīrS 516. Also in VīrS 516, SR 380.146, IS 219, SMS 1080.

112. धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे	1.4.39 *cd* identical; only *b* चापि; *c* न त° वि° व° tr.	Vi 29.8 identical; in some texts in *c* वक्तव्या; B.1.2.4.1 *ab*= *ab*. MBh (Bh) 14. App I. 4; 1. 25.17-8 identical; only *c* विद्या तस्मिन्न व° (Saṁhitopaniṣad III (Burnell 29-30).	Cf. B 2.4.9, Yama in VīrS 516. Also Mn 2.112 in VīrS 515, MM 103, SM 51, SRM 312, VP 523, SC Saṁskāra 140. Also Mn. 2.113 in MM 103, VP 523.
113. विद्ययैव समं कामं मतव्यं ब्रह्मवादिना आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्	1.4.40 identical; only *d* त्वेनामीरिणे		
114. विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा	1.4.41 identical; only *a* इत्याह; *c* मा प्रादास्तथा. Then BhP adds : 1.4.42 : शेवं सुखमुशन्तीह केचिज्ज्ञानं प्रचक्षते, तौ धारयति वै यस्माच्छेवधिस्तेन सोच्यते		Cf. Vi 29. 9-10, Vās 2. 8-9, Nirukta 2.4, Saṁhitopaniṣad III (Burnell 29-30) (in older form), Kūrma-Purāṇa in VīrS 514-5 (=II. 14.37 S qq.)
115. यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने	1.4.43 identical; only *ab* विद्यान्नि°		Also Mn 2.114 in MM 103, VP 523. Also Mn 2.115 in MM 103 (as in BhP), VP 523.
116. ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते	1.4.44 (has *ab* only); identical (For *cd* see 1.4.45*cd*)		Cf. Vi 30.41-42.

117. लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च आददीत तयो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्	1.4.45 *ab*+46 *cd*; identical. 1.4.45*cd*-46*ab* read: स याति नरकं घोरं रौरवं भीमदर्शनम् ॥ अणुमात्रात्मकं देहं षोडशार्धमिति स्मृतम् ।	Vi 30.43 identical; only *b* वा [च] *d* न तं द्रुह्येत् कदाचन and MBh (Bh) 14. App. I. 4 l. 2519-20 *b* वा [च]; *c* reads यस्माज्ज्ञानमिदं प्राप्तं	Cf. Āp 1.5, 19-20; 14.7.9; B 1.3. 25-8, G 6.1.3,5, Vās 13.41-3, Vi 28.14-7, Gobhila-gṛh 3.1.27, Śānk.-gṛh, Paiṭhīnasi in VīrS 460. Also in VīrS 460, PM-Ācāra 296, MM 25, VP 501, Apar 54, NP-Saṁskāra 44a, SC-Saṁskāra 97, SS(OJ) 142.
118. सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी	1.4.47 identical; only *ab* सावित्रीसारमात्रोपि वरो	MBh (Bh) 14. App. 1. 4 l. 511-2; identical; only *b* वरो; *c* °तश्चतुर्वेदी	Also in VīrS 460.
119. शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत्	1.4.48 identical; only *c* चैवेन		Cf. Āp. 1.8. 11, 14, 17, G 2.21, 25. Also in VīrS 460.
120. ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते	1.4.49 identical, only *b* आगते [आ°] (so also Kāśmīrian Commentary SC, MBh (var. Ap)	MBh (Bh) S. 38.1 (also MBh (Bh) 13.107.32 identical; Mahābhāṣya of Patañjali 6.1.84 identical; Āp in PM 297	Also in VīrS 460, VirĀ 150, SC-Saṁskāra 97, S(OJ) 255, SMS 7309.
121. अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः चत्वारि तस्य वर्धन्त आयुः प्रज्ञा यशो बलम्	1.4.50 identical; only *c* सम्यग् वर्धन्ते	MBh (Bh) 5.39.60 identical, only *cd* संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्; Cr 1174 identical	Cf. Āp. 1 5.15, B. 1.3.23. Also in VīrS 460, PM 306, SC-Saṁskāra 97, VP 460, PSDh. 1.1; 336, Smṛti-muktāphalam 108.34, Sama 1.352, SSap 391, NBh 225, IS 504, SMS 2336. SS (OJ) 256.

122. अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्	1.4.51 identical; only *a* °परो; *b* वादयेत्; *cd* नामामस्मीति स्वनाम (corrupt); in first *cd*. नामाहमस्मीति स्वनाम		Cf. Āp 1.5.12, B. 1.3.27, G 6.5, Vās. 13.45, Vi 28.17, Y. 1.26, Śaṅkha-gṛh. 4.12,5 Also in VīrS 150, MM 25, SM 45, SC-Saṁskāra 96, PM-Ācāra 296, Apar 52.
123. नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च	1.4.52 identical		Cf. Vās. 13.46, Āp. in Apar 54. Also in VīrS 451, Apar 54, SC-Saṁskāra 98, VP 501.
124. भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः	1.4.53 identical; only *c* नाम्नः		Cf. Vi 28.17. Also in VīrS 450, MM 26, SC-Saṁskāra 96, NS 191.
125. आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः	1.4.54 identical; only *d* °क्षरः प्लुतः (So also Medhātithi and Kullūka) PM, SC, Apar etc. (better)	MBh(Bh) 2.280* has *ab* of Mn 2.125 with वदेद् [वा°]. *cd* different. Kūrma Purāṇa 2.12.20 identical; only *d* as in BhP	Cf. Āp 1.5.18, Vās. 13.46, Vās in VīrS 453. Also in PM 297, Apar 53, SC-Saṁskāra 98, SM 46, NS 191.
126. यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः	1.4.55 identical BhP adds 1.4.56-57: अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम्, आशीर्वा कुरुशार्दूल स याति नरकं ध्रुवम्. अभीति भगवान् विष्णुर्वदियामीति शंकरः, द्वावेव पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम्.		Cf. Yama in VīrS 465. Also in VīrS 450, MM 28, SC-Saṁskāra 98. SM 57, Nityācārapradīpa 407. Also in PM 298 and PSDh 1.1; 324 identical but *c* आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ; *d* नरकान् बहून्. Also in Apar 52 identical but *a* गदितो [भ०]

127.	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च	1.4.58 identical	Cf. Āp. 1.14.26-9, G. 5.41, Yama in PM 298. Also in VīrS 450, PM 298, SC-Saṁskāra 100, SM 47, Nityācāra-pradīpa 406.
128.	अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्	1.4.59 identical; only in *a* न वाच्यो; *cd* पूर्वकत्वेन इति स्वायंभवोऽब्रवीत्	Cf. G. 6.19. Also in VīrS 466, MP 28.
129.	परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबद्धा च योनितः तां ब्रूयाद् भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च	1.4.60 identical; only *ab* राजन्नसं°....तु; *c* वक्तव्या [तां ब्रू°]	Cf. Vi 32.7. Also in VīrS 467, PM 298, SC-Saṁskāra 101.
130.	मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः	1.4.61 identical; only *ab* tr. rending: पितृव्यान्मातुलान् राजच्छ्व°; *d* जघन्यजः [य०]	Cf. Āp. 1.14.11, B. 1.3.45, G. 6.9, Vās. 13.41, Vi 32.4, Śankh-gṛh. 4.12,1-5, Śātātapa in VīrS 473-4 and in MP 299. Also in VīrS 456.
131.	मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया	1.4.62 identical; only *c* °पत्नी च	Cf. Āp. 1.14.6-9, G. 6.7-8, Vi 32.2, Smṛtyantara in VīrS 458. Also in VīrS 458 and Mn 2.132. Also in SC-Saṁskāra 103.
132.	भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः	1.4.63-4 *ab* read instead: ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या see 2.132 *b*. पूजयन् प्रयतो विप्रो याति विष्णुसदो नृप ॥ प्रवासादेत्य संपूज्य see 2.132 *d*	

133. पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी	instead BhP has 1.4.64 *cd*-66 [cf. 64 *cd*, 65 *ab*]: पितुर्या भगिनी राजन् मातुश्चापि विशांपते ॥ आत्मनो भगिनी या च ज्येष्ठा कुरुकुलोद्वह । सदा स्वमातृवद् वृत्तिमातिष्ठेद् भारतोत्तम ॥ गरीयसी ततस्ताभ्यो माता ज्ञेया नराधिप । पुत्रमित्रभागिनेया द्रष्टव्या ह्यात्मना समाः ॥		Cf. Vi 32.3. Also in VīrS 459, SC-Saṁskāra 90.
134. दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु	1.4.67 identical; only *a* °संख्यं; *c* अब्दपूर्वं; *d* स्स्वल्पे°	Āp. 1.14.13 reads: दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम्, त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियः अभिवादनमर्हति	Cf. G. 6.14-7. Also in VīrS 466, PM-Ācāra 299, MM 29, Apar 53, SC-Saṁskāra 101.
135. ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता	1.4.68 identical; only *ab* च [तु] (also quoted in VīrS 474 and attributed to BhP : reads as Mn) BhP adds : 1.4.69 : इत्येवं क्षत्रियपिता वैश्यस्यापि पितामहः, प्रपितामहश्च शूद्रस्य प्रोक्तो विप्रो मनीषिभिः (also quoted in VīrS 474 and attributed to BhP).	Vi 32.17 identical; only *ab* च [तु] Āp. 1.14.25 reads: दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षी क्षत्रियः, पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता. MBh (Bh) 13.8 20 reads : क्षत्रियः शतवर्षी च॥ दशवर्षी च ब्राह्मणः, पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता.	Cf. Śātātapa in VīrS 473-4 and in PM 299. Also in VīrS 474, SC-Saṁskāra 101, NP-Saṁskāra 44 *b*

136. वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्	1.4.70 identical	Vi 32.16 identical; only *c* मानस्था° (but some texts as Mn).	Cf. G. 6.20, Vās. 13.56-7, Y. 1.116. Also in VīrS 474, Apar 159, SC-Saṁskāra 106, NP-Saṁskāra 44*b*. Also quoted in an inscription of Yaśovarman (Khmer king of the 9th century) in order to justify the regulation of a convent (A. Barth. and A. Bergaine, Inscriptions Sanskrites de Campā et du Cambodge, No. LVI st IX p. 429.
137. पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः	1.4.71 identical; only *a* वर्गेषु; *c* यस्य [य°]		Cf. G. 6.10, Y. 1.116. Also in Vīr S 474 (Cf. 453), Apar 159, SC-Saṁskāra 106.
138. चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च	1.4.72 identical;		Cf. MBh (Bh) 13.107. 50, Āp. 2.11.5-7, G. 6.24-5, B. 2.6.30, Vās. 13.58-60, Vi 63.57, Y. 1.117, Devala, Śankha-Likhita, Y, Mārkaṇḍeya-purāṇa in VīrS 475-6, MBh. (Bh) 13.107.5. Also in VīrS 76, 477, SC- Saṁskāra 107 and Mn. 2.137 in SM 48.
139. तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ राजस्नातकयोरेव स्नातको नृपमानभाक्	1.4.73 reads: एषां समागमे तात पूज्यौ स्ना° as *b* in Mn श्राभ्यां समागमे राजन् as *d* in Mn		

140. उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते	1.4.74 reads instead: अध्यापयेद् यस्तु शिष्यं कृत्वोपनयनं द्विजः, स० स० tr. च वेदं भरतसत्तम तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः	Also in Āp. 1.1.13, G. 1.9-10, Vās. 3.21, Vi 29.1, Y. 1.34, Yama in VīrS 478. Also in VīrS 477, MM 30, PM-Ācāra 137, SC-Saṁskāra 90.
141. एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते	1.4.75 identical	Cf. in Vās. 3.22-3, Vi 29.2, Y. 1.35. Also in VīrS 477, MM 30, PM-Ācāra 304, Apar 65, SC-Saṁskāra 91, SM 45.
142. निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते (cf. 2.149 below)	1.4.76 identical; only *a* कार्याणि; *b* नृपोत्तम [य°]; *c* अध्यापयति चान्येन	Cf. Y. 1.34, Yama in VīrS 478, Devala and Hārīta (identically) in PM 303 and Apar 65, Vyāsa in Apar 65. Also in VīrS 477, Mit *ad* Y 3.259, MM 31, PM-Ācāra 302 and Prāyaścitta-Kh. 259, SC-Saṁskāra 88, NP-Prāyaścitta 11*b*, SM 44, SS 356, Prāyaścitta-viveka 126.
143. अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते	1.4.77 identical	Cf. Vi 29.3, Y. 1.35, Hārīta in Apar 66. Also in VīrS 477, Apar 66, VP 2.5, MM 31.
144. य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत् कदाचन	1.4.78 identical; only *d* कथंचन	Cf. Nirukta 2.4, Vās. 2.10, Vi 30.47, MBh (Bh) 5.44.7, 12.109.18, Saṁhitopaniṣad 3 (Burnell 32) (in older form); Āp. 1.1.14. Also in SC-Saṁskāra 93.

145. उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते	1.4.79 identical; only *a* °या द०; *c* सहस्रेण पितुर्माता (Also quobed in VīrS 478 as in Mn, But in *c* पितुर्माता)	MBh (Bh) 14. App. I: No 4; l. 2529-30 identical; only *c* °याद् दश; *c* पितुः शतगुणं. Vās. 13.48 identical; only *a* °याद् द०; *c* पितुर्दशशतं	Cf. G. 6.51, Y. 1.35, Śaṅkha-likhita, Nārada in VīrS 479, Vyāsa-Purāṇa (?) in PM 304. Also in VīrS 478, MM 31, PM-Ācāra 304, SC-Saṁskāra 92, Dāya-bhāga 11. 4, 3, SSap 392, Dampati 40, IS 1300, SMS 7159.
146. उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्	1.4.80 identical; only *a* °गात्रोर्	Vi 30.44 identical	Cf. G. 6.50, Vās. 2.3-5. Also in VīrS 479, MM 32, PM-Ācāra 305, Apar 97, SM-Saṁskāra 93, IS 1216, SMS 6616.
147. कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः संभूतिं तस्य तां विद्याद् यद्योनावभिजायते	1.4.81 identical;	Vi 30.45; identical; only *d* : °नविह जा°	Cf. Āp. 1.1.17. Also in VīrS 480.
148. आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा	1.4.82 identical; only *a* तां [यां] After 1.4.82 BhP adds 83-91 *ab*: reading:	Vi 30.46; identical	Āp. 1.1.16, G. 1.8. Also in VīrS 480. Cf. Mbh 5.44.5; 12.109.17 *cd*/*ef* 13.108.17.
	83. उपाध्यायमादितः कृत्वा ये पूज्याः कथितास्तव । महागुरुर्महाबाहो सर्वेषामधिकः स्मृतः ।।	VīrS 478.13-14 identical; only *a* कृत्वोपाध्यायमादौ तु	
	84. सहस्रशतसंख्योऽसावाचार्याणामिदं मतम् । चतुर्णामपि वर्णानां स महागुरुरुच्यते ।।	VīrS 478.22 *cd* only; identical	

शतानीक उवाच	
85. य एते भवता प्रोक्ता उपाध्यायमुखा द्विजाः । विदिता एव मे सर्वे न महागुरुरेव हि ॥	
सुमन्तुरुवाच	
86. जयोपजीवी यो विप्रः स महागुरुरुच्यते । अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ॥	VīrS 478.17 *cd* only, Apar 15 *cd* only; identical
87. विष्णुधर्मादयो धर्माः शिवधर्माश्च भारत । कार्ष्णं वेदं पञ्चमं तु यन्महाभारतं स्मृतम् ॥	VīrS 478.18-19 and Apar 15 identical; only *a* °धर्मादिशास्त्राणि VīrS and Apar. *c* च पञ्चमं वेदं (VīrS) and °ख्यश्च पञ्चमो वेदो (Apar).
88. श्रौता धर्माश्च राजेन्द्र नारदोक्ता महीपते । जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥	VīrS 478.28-9 and Apar 15 identical; only *a* सौराश्च धर्मा रा० (°र्मरा°) VīrS and Apar. *b* मानवोक्ता VīrS and Apar. *c* चैतेषां (Apar).
89 एवं विप्रकदम्बस्य धारकः प्रवरः स्मृतः ।	VīrS 478.22 and 24 *ab* identical; only

	यस्त्वेतानि समस्तानि पुराणानीह विन्दति ॥	*b* वाचकः; *d* जानते [वि]	
	90. भारतं च महाबाहो स सर्वज्ञो मतो नृणाम् । तस्मात् स पूज्यो राजेन्द्र वर्णैर्विप्रादिभिः सदा ॥	VīrS 478.25-479.1 identical; only *b* सर्वज्ञोऽसौ म०	
	91. किं त्वया न श्रुतं वाक्यं यदाह भगवान् विभुः ।	VīrS 479.2; identical	
149. अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया (see Mn. 2.142 above)	1.4.91 *cd-ef* identical; only in *a* बहु वा (identical in VīrS 479.3-4)		Cf. Atri 9-10, Y. 1.34. Also in Mit, VīrS 477, Apar 65, SC-Saṁskāra 89, MM 31, PM-Ācāra 303 (Cf. Prāyaścitta 259), Hemādri-Śrāddha 353, Prāyaścitta viveka 12.
150. ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः	1.4.92 identical;		Cf. Vi in PM 305, Sūtasaṁhitā 6.31. Also in VīrS 480, PM-Ācāra 305, MM 31.
151. अध्यापयामास पितॄञ्छिशुराङ्गिरसः कविः पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्	1.4.93 identical		Cf. B. 1.3.47 (Cf. Āp. 1. 13.15). Also in VīrS 480, PM-Ācāra 305, SC-Saṁskāra 93.
152. ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्	1.4.94 identical; only *d* वै [वः]		Also in VīrS 480, SC-Saṁskāra 93, PM-Ācāra 305.

153. अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्	1.4.95 identical. BhP adds 1.4.96: पितामहेति ययदमित्यूचुस्ते दिवौकसः, जयो मन्त्रस्तथा वेदा देहमेकं त्रिधा कृतम्		Also in VīrS 480, SC Saṁskāra 93, PM-Ācāra 305.
154. न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्	1.4.97 identical; only *b* मित्रेण [वि°]	MBh (Bh) 3.133.12; 9.50.47 and 12.310.6; all identical; only *b* वित्तैर्न in 5.165.4 Also MBh. 5.165.14 *ab*	Also in VīrS 480, SC-Saṁskāra 93, PM-Ācāra 305, IS 3509.
155. विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणां त्वेव जन्मतः	BhP has instead: 1.4.98: ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च विशाम्पते, ज्येष्ठं वन्दन्ति राजेन्द्र संदेहं शृणु वै यथा BhPadds 1.4.99: ज्ञानतो वीर्यतो राजन् धनतो जन्मतस् तथा, शीलतस्तु प्रधाना ये ते प्रधाना मतामम	Vi 32.18 identical; only *d* °णामेव; Cr 1944 identical with Vi	Cf. Viṣṇu-Purāṇa 32.18, MBh (Bh.) 2.35.17*ab*+357*. Also in VīrS 480, VP 233, MM 32, NT 155, IS 6163, (SH 728, IS 2456, SMS VIII). Also in SMS VIII.
156. न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः (also in *a* स्थविरो भवति-Nārāyaṇa, Nandana and स्थविरो ज्ञेयो-Kullūka)	1.4.100 identical; only *a* स्थविरो [वृ°] (hypermetric)	MBh (Bh) 3.133.11 identical; only *b* स्थविरो; *c* बालोऽपि यः प्रजानाति तं (hypermetric in *bc*). Cr 1593; identical	Cf. G. 6.21-3. Also in Smṛtimuktāphalam 104.27, BrDh. 2.4.11, IS 3275.

157 यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः (also in *d* विभ्रति in some Mn. texts)	1.4.101 identical; only *d* विभ्रति [धा०]	MBh (Bh) 12.37.39 and B.1.1.10 identical; only *a* दारुमयो; *c* ब्राह्मणश्चान°; Vās. 3.11 identical; only *ab* यश्च [यथा]. Pārāśara-smṛti 8.23; identical; only *c* ब्राह्मणास्त्वन°	Also in SRHt 5.3, SR 166.589, SSB 499.589, IS 5094
158. यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः	1.4.102 identical; only *a* योषाफला [ष°]	MBh (Bh) 12.37.40 *ab* only; *cd* reads: *a* शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा. Parāśara-smṛti 8.25 identical; only *b* गौरूषराफला	Cf. Vyāsa, Vās., Hārīta in Vīr S 511-2. Also in Vīr S 511, SC Saṁskāra 129, IS 5145.
	BhP adds here 21 verses (see Appendix III)		
159. अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता	1.4.124 identical; only *d* ईप्सता [इ]		Cf. Āp 1.8.25-30, G. 2.42. Also in SSap 395, SMS 4080.
160. यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग् गुप्ते च सर्वदा स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्	1.4.125 identical; only *b* सत्यगुप्ते च भारत		Cf. Prabhākara-mīmāmsā 197-9.

161. नारुंतुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत्	1.4.126; identical; only *c* लोको[वा°]; *d* न तां वाचमु°	Cf. MBh(Bh) 1.82.8; 2. 59.6; 12.288.8; 13.107.56, Matsya-Purāṇa 36.8 (all in older form), G. 2.19, Āp. 1.3, 13-4, Vi 96.19-20.
	BhP adds 1.4.127-8 यत्करोति शुभं वाचा प्रोच्यमाना मर्नाषिभिः । श्रूयतां कुरुशार्दूल सदा चापि तथोच्यताम् ॥ न तथा शशी न सलिलं न चन्दनरसो न शीतलच्छाया । प्रह्लादयति च पुरुषं यथा मधुरभाषिणी वाणी ॥	
162. संमानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा	1.4.129 identical; only *a* अर्हणाद् [सं०]	
163. सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति	1.4.130 identical	Cf. MBh(Bh) 12.154.12 and 213.5.
164. अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः गुरौ वसन्संचिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः	1.4.131 identical; only *a* विधिना राजन् [क्र०]; *c* °सेचिनु°; *d* इदं	Cf. Āp. 1.2,11, Vās. 7.4, Vi 27.1

165. तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना	1.4.132 identical; only *b* विविधादितैः		Cf. Āp 1.12.1-2, Y. I. 40 and 90, Vi 8.34-6, Kumārila, Vās. Laugākṣi, Parāśara, Vyāsa, Dakṣa, Śruti, Śankha, Hārīta in VīrS 505-512.
166. वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते	1.4.133 identical; only *a* °एवाभ्यसेन्नित्यं त०		Dakṣa, Kūrmapurāṇa PM 306-7 (=II.58.53 *cd*-54 *cd*). Also in Mn 2.165 in VīrS 505, SC-Saṁskāra 132, Apar 76; Mn 2.166 in VīrS 509, PM 307, SC-Saṁskāra 128, NP 46*b*.
167. आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्	1.4.134 identical; only *c* सुप्तोपि [स्र०]		Cf. Śatapatha-Brāhmaṇa 11.5,7.4, B.2.11.8, Āp. 1.12.1, Smṛtisārsamuccaya, Vyāsa in VīrS 510-2. Also in VīrS 509, Apar 69, SC-Saṁskāra 128
168. योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः	1.4.135 identical	Vās. 3.2 identical	Cf. Vi 28.36, Vās. and Śaṅkha in VīrS 511. Also in VīrS 510, PM-Ācāra 49, MM 102, SC-Saṁskara 129.
	BhP adds 1.4.136 reading : न यस्य वेदो न जपो न विद्याश्च विशांपते, स शूद्र एव मन्तव्य इत्याह भगवान् विभुः		

169. मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात्	1.4.137 identical; only *a* च जननं; *b* °बन्धनम्; *d* विधिरीरितः [श्रु०]	Vās. 2.3 *ab* and Vi 28.37 identical; only *a* बिग० (*cd* different)	Cf. Aitareya-Brāhmaṇa 1.1, Y. 1.39, Śruti, G. in VīrS 335.
170. तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते	1.4.138+139 *ab* identical	Vās. 2.3 *cd* and Vi 28.38 identical=*cd*; only *c* अत्रास्य; MBh (Bh) 3.177.29 *cd* = *cd* identical	Mn 2.170 also in VīrS 335, SC-Saṁskāra 59.
171. वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदा मौञ्जिबन्धनात्	1.4.139 *cd*-140 *ab* identical; only *a* °प्रदानात्त्वा°; *b* मनुरब्रवीत् [म०]; *c* ह्यस्य विद्यते	*cd* Vās 2.6 *ab* identical; only *c* विद्यते [यु०]	Cf. Āp. 2.15.19, G. 1.10; 2.4-5, Vās. 2.4-5, Viṣṇu-Purāṇa, Brahma-Purāṇa in VīrS 327.
172. नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते	1.4.140 *cd*-141 *ab*; identical; only *c* तु समं ता°	*cd* Vās. 2.6 *cd* B.1.2. 6 *cd* and MBh (Bh) 3.177.30 *c* reads : वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष; *d* identical.	Mn. 2.171 also in VīrS 348, SC-Saṁskāra 66, 69, Bālambhaṭṭi-Vyavahāra 655, Mn. 2.172. Also in VīrS 327, Bālambhaṭṭi-Vyavahāra 656, Smṛtitattva 1.24, NP 23.
173. कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्	1.4.141 *cd/ef* identical		Cf. Y. 2. 15, Vi 34. 42, 19. 1, Gobhila-gṛh. 3.4.1; 1.1.7, Āśv.-gṛh. 22.1-2, Viṣṇu-Purāṇa 27.28.
174. यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला यो दण्डो यच्च वसनं तत्तस्य व्रतेष्वपि	1.4.142 where the verse reads : यत्सूत्रं चापि यच्चर्म याया चास्य च मे° वसनं चापि यो दण्डस्तद्व्रं त०	Vi 27.28 identical; only *d* तद् [तत्]	Mn. 2.174. Also in Apar 58.

175. सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः	1.4.143 identical		Cf. Vi 1.24; 28.1, Āp. 1.2.11, 17-8, 26; Vyāsa 1.24, Laghvāśvalāyana-Smṛti 1.5; 12.15-6, G. 3.9. Also in VīrS 493, Apar 62, SC-Saṁskāra 122.
176. नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतर्पणम् देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च	BhP 1.4.144-145 *ab* has instead : वृन्दारकर्षिपितृणां कुर्यात् तर्पणमेव हि । नराणां च महाबाहो नित्यं स्नात्वा प्रयत्नतः ।। पुष्पं तोयं फलं चापि स० and adds 1.145 *cd* : नानाविधानि काष्ठानि मृत्तिकां च तथा कुशान्		Cf. G. 2.8, Vās. 7.17, Vi 28.4-5, Y. 1.22, Yama in Apar 62. Also in Apar 62, SC-Saṁskāra 117.
177. वर्जयेन् मधु मांसं च गन्धमाल्यं रसान् स्त्रियः शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम्	1.4.146 identical; only *b* °ल्यरथान्; *c* शुक्लानि (also so in some Mn. texts)		Cf. Āp. 1.2, 23, 25-26; 1.3.11-13, 17-24; 7, 5, B. 1.3.20, 23-24, Vās. 7.15, G.2.13, 16, 17, Vi 28.11, 26, Y. 1.33, Gobhila-gṛh. 3.1.17, 19, 23; 3.1.16, 19, 25-26, Pāraskara-gṛh. 2.5.12, Hārīta in VīrS 495, Kūrma Purāṇa in MM 457 (=II. 14. 20*ab*+21*ab*, Mn 2. 177. also in VīrS 494, PM 456, MM 39, Apar 62, SC-Saṁskāra 125, SM 42.
178. अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्त्रधारणम् कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम्	1.4.147 identical, but *cd* reads : संकल्पं कामजं क्रोधं लोभं गीतं च वा°. BhP has instead 1.4.148-9 *cf. abe* नर्तनं च तथा द्यूतं जनवादं तथानृतम्, परिवादं चापि विभो दूरतः परिवर्जयेत् ।। स्त्रीणां च प्रेक्षणालंबो रपवीतं (for उप०) परस्य च, पुंश्चलीभिस्तथा संगं न कुर्यात् कुरुनन्दन ।।	(*c* quoted often in MBh (Bh) e. g. 5.127.32; 12.232.4; 266.14; 13.26.60 etc.).	Mn. 2. 178. also in VīrS 494, PM 456, Apar 62, SC-Saṁskāra 125, SM 42, Nirṇaśe-
179. द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च			

			sindhu 189. Mn. 2.179 also in VīrS 495, PM 456, MM 39, SC-Saṁskāra 125, SM 42.
180. एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः	1.4.150 identical; only *d* व्रतमेव तु		Cf. Vi 28.48, Gobhila-gṛh. 2.26, Yama in VīrS 496. Also in VīrS 496, PM 456, MM 39, SC-Saṁskāra 127, NP 46 *b*.
181. स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्	1.4.151 identical; only *a* सुप्तः क्षरन् ब्र०; *c* तु [त्रिः]	Vi 28.51 identical. Taittirīya-Āraṇyaka 1.30	Cf. Yama in Apar 1141. Also in MM 39, PM-Prāyaś-citta 394, SC-Saṁskāra 127, Apar 1141, Prāyaścittaviveka 462.
182. उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकां कुशान् आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत्	1.4.152 *ab* reads: मनोरपि तथा चात्र श्रूयते परमं वचः then *cd ef* identical; only *c* °थान्हि; *d* चापि हि नित्यशः [चा]		Cf. Āp. 1.4.13-14. B 1. 3. 19, Āśv.-gṛh. 1.22.5, Gobhila-gṛh. 3.1.27, Śāṅkha-gṛh. 2.6.8, Pāraskara-gṛh, 2.5.11. Also in Apar 59.
183. वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ब्रह्मचार्याहरेद् भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्	Instead of *ab* BhP has 1.4.153 and instead of *cd* 1.4.154 *ab* (identical); cf. *cd* instead of *ab* : गृहेषु येषां कर्तव्यं ताञ्छृणुष्व नृपोत्तम । स्वकर्मसु रता ये वै तथा वेदेषु ये रताः। यज्ञेषु चापि राजेन्द्र ये च श्रद्धासमाश्रिताः ।।	Kūrma-purāṇa 2.12.56; identical	Cf. Āp. 1.3.35, B. 1.3.18, G. 2.35, Vi 28.9, Y. 1. 29, Vi, Vyāsa, Aṅgiras, Parāsara in VīrS 482-3. Also in VīrS 381, PM 453, Apar 59, SC-Saṁskāra 109, VP 496, SM 60, SRM 288.

184. गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्	1.4.154 *cd*+155 *ab*; only *b* स्वज्ञा°; *c* °गोत्राणां Instead of Mn. 2.185 BhP has 2.155 *cd/ef* and 156; 155 *cd* and 156 *cd* are additions :	Kūrma-purāṇa 2.12.57 identical	Cf. G. 2.37-8. Also in VīrS 483 (*ab*), Apar 59, VP 496, SM 60, SRM 288.
185. सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत्	सर्वं चापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे । अन्त्यवर्गं महाबाहो इत्याह भगवान्विभुः ।। वाचं नियम्य प्रयतस्त्वग्नि शस्त्रं च वर्जयेत्। चतुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन ।।	Kūrma-purāṇa 2.12.58 identical only *d* विशस्त्वनवलोकयन् *abcd* of BhP also in VīrS 482, but *a* वा-विचरेत्; *c* वर्ज;°बहुरित्याह.	Cf. G. 2.35, Āp. 1.3.25, Aṅgiras in VīrS 453. Also in SC-Saṁskāra 110, SM 60.
186. दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः	1 4.157 identical; only *a* आराद् ; *b* गृहोपरि [वि°]; *c* तु [च]	*gh* of BhP also in PM 453, but *g* °क्ष्य°	Cf. Āp. 1 4. 16, B. 1.3.19, Vi 28. 4, Āśv.-gṛh. 1.22.6, Gobhila-gṛh. 3.1.27, Śaṅkha-gṛh. 2.6 8, Pāraskara-gṛh. 2.5.9. 11, Āp., Laugākṣi, Baijavāpa in VīrS 448, Vāyu-Purāṇa in PM 452. Also in VīrS 448, PM 451, MM 24, SC-Saṁskāra 86, VP 498, SM 43, NP-Saṁskāra 34a, Smṛtitattva 936.
187. अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्	1.4.158 identical; only *a* भैक्षाचरणमकृत्वा न (tr.) *b* तमग्निं समिध्य वै; BhP adds 1.4.159 *ab* :वर्तनं चास्य भैक्षेण प्रवदन्ति मनीषिणः	Vi 28.52; identical	Cf. Y. 2.281 (Mn 11.119-20). Also in VīrS 485, PM-Prāyaścitta 438, Apar 1142, SC-Saṁskāra 111, VP 498, NS 190, SRM 357.

188. भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद् व्रती भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता	1.4.159 *cd*-160 *ab* identical; only *a* तस्माद् भैक्षेण वै नि°	Kūrma-purāṇa 2.12.60 identical	Cf. Y. 1.32. Mn. 2.189 also in VīrS 484-5, SRM 291, VP 498, Hemādri, Śrāddha 424.
189. व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते	1.4.160 *cd/ef* identical; only *c* दैवत्ये व्रतवद्राजन्		Mn. 2.190 also in SRM 291, VP 498.
190. ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म प्रचक्षते	1.4.161 identical; only *a* °स्य महाबाहो; *b* कर्म यत्समुदाहृतम्; *cd* °योर्नैतत् पण्डितैः कुरुनन्दन		Cf. Y. 1.32.
191. नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य हितेषु च	1.4.162 identical; only *ab* reads: चोदितोऽचोदितो वापि गुरुणा नित्यमेव हि; in *d* °चार्यस्य		Cf. Āp. 1.5.24-7, G. 2.29-30 and 1.54, Vās. 7.13, Vi 28.6-7, Y 1.27, Āśv.-gṛh. 1.22.6, Gobhila-gṛh. 3.1.27, Śaṅkha-gṛh. 2.6.8, Pāraskara-gṛh. 2.5, 9, 11. Also in MM 100, Apar 64, VP. 521, NP-Saṁskāra 47a.
192. शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद् वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्	1.4.163 *ba/cd* identical; *ab* read: बुद्धीन्द्रियाणि मनसा शरीरं वाचमेव हि		Cf. Āp. 1.5.17, G. 2.22, Kūrma Purāṇa 2.14.1. Also in MM 106, Apar 55.
193. नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंवृतः आस्यातामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखो गुरोः	1.4.164 identical; only *b* °रस्तु संयतः *d* °मुखं गुरौ	Kūrma-purāṇa 2.14.2 identical; only *b* °संयतः; *d* °मुखं	Cf. Āp. 1,6.18-20. Also in MM 100, Apar 56, NP-Saṁskāra 47*a*.

194. हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् सर्वदा गुरुसंनिधौ उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत्	1.4.165 identical; only *ab* read: वस्त्रवेषैस्तथान्नैस्तु हीनः स्याद् गु°; *d* जघन्यं चापि सं०		Cf. Āp. 1.4.22, 28, B. 1.3. 21, G. 2.21, Vi 28, 13. Also in MM 101, Apar 56, NP-Saṁskāra 47*b*.
195. प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः	1.4.166 identical; only *b* लम्पस्थो [श°]; *c* न चासीनो न भु°		Cf. Āp. 1.6.5, G. 2.25, Vi 28.18. Also in MM 106, Apar 56.
196. आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः	1.4.167 identical; only *b* °च्छंश्च; *c* तु व्र°; *d* वंश्च	Vi 28.19 identical; only *b* गच्छतः [ति°]; *c* आगच्छतः प्र° (tr.)	Cf. Āp. 1.6.6-9, G. 2. 28, B. 1.3.38, Vās. 7.12, Pāraskara-gṛh. 2.5.30. Also in MM 106, Apar 56.
197. पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः	1.4.168 *ab* identical; *cd* read: नमस्कृत्य शयानस्य निदेशे तिष्ठेत्सर्वदा		Cf. Vi 28. 20-22. Also in MM 106, Apar 56.
198. नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसंनिधौ गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्	1.4.169 identical; only *b* सर्वदा गु°; *c* गुरोश्च		Cf. Āp. 1. 2. 21; 3.15; 6.13-7; 8. 8-10, G. 2.14-15, 21, Vi 28.23, Śaṅkha-gṛh. 4.8.5, 7-11, Vi in VīrS 491. Also in VīrS 491, Apar 56, SC-Saṁskāra 120, SM 40.
199. नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्	1.4.170 identical; only *a* नामोच्चारणमेवास्य; *b* सुव्रत [के°]; *c* चैवमनु कु°; *d* °ष्टितैः		Cf. Āp. 1.8.15, G. 2.18, 23, Vi 28. 24-5, G, Smṛti (?) in VīrS 492. Also in VīrS 492, Apar 56, MM 106, SC-Saṁskāra 121, SM 42.

200. गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः	1.4.171 identical; only *ab* परीवादस्तथा निन्दा गुरोर्यत्र प्र° (tr.)		Cf. MBh (Bh) 12.130.12, Vi 28.26; 32.8-11. Also in VīrS 491, MM 107, SC-Saṁskāra 120, Apar 56, SM 41, NS, Saṁskāra 45*b*, Yatidharmasaṁgraha 33, IS 2181, Subhāṣitaratnamālā 1.1.28, SMS VII. Also in VīrS 491, MM 107, SC-Saṁskāra 120, SM 42 (Mn and BhP hypermetric),
201. परिवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी	1.4.172 identical; only *ab* रासभः स्यात् सारमेस्तु नि०		
202. दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत्	1.4.173 identical; only *c* °नगतो राजन्न्		Cf. Āp. 1.14.15-17, G. 2.25, 27, B. 1. 3.29, Āp, G, B, Śaṅkha-likhita, Viṣṇu, Laghuhārīta in VīrS 464-5. Also in VīrS 461, MM 107.
203. प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत्	1.4.174 identical; only *a* प्रतिकूले समाने तु; *c* अशृण्वति गुरौ राजन्		Cf. Āp. 1.6.15. Also in VīrS 461, MM 107.
204. गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च	1.4.175 identical		Cf. Āp. 1.7.7, 12, 13, B.l. 3.34, Vi 28.27-8. Also in VīrS 462, MM 107, SC-Saṁskāra 120.
205. गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत	1.4.176 *ab* only; identical *l* nil.	Vās. 13.54 *ab* only identical; only *b* इष्यते [आ°]	Cf. Āp. 1. 6.29-30; 8.19-20, Vi 28. 29-30, G. 6. 3-4. Also in VīrS 462, PM, Ācāra 306, Apar 54, SM 46, Yatidharmasaṁgraha 34.

206. विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु प्रतिषेधात्सु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि	—		Cf. Āp. 1.7.28-29; 8.19-20, Vi 32.1. Also in VīrS 462, Yatidharmasaṁgraha 34.
207. श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् गुरुपुत्रेष्वथार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु	*a* nil. 1.4.176 *cd* only; identical but *c* °पुत्रेषु चार्येषु		Cf. Āp. 1.7,29-30, B 1.3.44, G. 2.31, Vās. 13.54, Vi 32.1. Also in VīrS 462, Yatidharmasaṁgraha 34-
208. बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन् मानमर्हति	1.4.177 identical; only *b* विशिष्टो [शि° वा°]		Cf. Āp. 1.7.30, B. 1.3.36, G. 2.32, Vi 28.31-3, Mn 2.208. Also in VīrS 462.
209. उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्	1.4:178 identical; only *a* °नमथांगनां; *d* पादयोर्नेजनं राजन्गरुपुत्रेषु वर्जयेत्		Mn. 2.209. Also in VīrS 462, VP 495.
210. गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः	1.4.179 identical; only *a* °पूज्यास्तु		Cf. Āp. 1.7.27, B. 1. 3.37, G. 2.31, Vi 32.35. Also in VīrS 462, PM-Ācāra 300, SC-Saṁskāra 103; 123, Smṛtikaustubha 478.
211. अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्	1.4.180 identical; only *a* स्ना° च tr.		Cf. Āp. 1.7.27, B. 1.3.37, G. 2.32, Vi 32.6. Also in VīrS 462, PM-Ācāra 301, VP 495.
212. गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता	1.4.181 identical; only *a* गुरुपत्नीं युवतीं; *b* °वादेत	Vi 32.13 identical	Cf. B. 1.3.33, G. 2.24, 33. Also in VīrS 462, PM-Ācāra 301, SC-Saṁskāra 134.
213. स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः	1.4.182 identical; only *a* एव; *d* प्रतिपाद्य वि°	MBh (Bh) 13. 48.37 identical; only *a* °श्चैव; *c* इत्यर्थं न प्रसज्जते (but some texts अत्यर्थं and प्रमाद्यन्ति	Also in IS 7288. SS (OJ) 441.

214. अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्	1.4.183 identical	MBh (Bh) 13.48.36 *ab d* identical *c* reads: नयन्ते ह्युत्पथं नार्यः	Also in VīrR 151. 21-2 (*cd*/*ab*), SRHt 7.14, SSSN 23.9, IS 686, SMS 3350.
215. मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति	1.4.184 identical	Cr 1786, HJ.1. 129, Bhāgavata-purāṇa 9.19.17 identical (only Bhāgav⁰ *d* विद्वांसम्) Śukranītisāra 3.18 (*ab* only)	Cf. Āp. 1.2.3, 7-11; 1.1. 16, B. 1.3. 23, 33, Nārada 2. 214-5; 2.94. Also in ŚP 654, VS 2780, SR 154. 45, IS 4809, Subh. 2.28. SS (OJ) 448.
216. कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि विधिवद् वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन्	1.4.185 identical; only *a* राजेन्द्र [का°तु]	Vi 32.14 identical	Also in VīrS 462, PM-Ācāra 301, SC-Saṁskāra 104, SM 47.
217. विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्	1.4.186 identical; only *a* विप्रोऽस्य	Vi 32.15 identical	Cf. Āp. 1. 14. 8, G. 6. 2. Also in VīrS 451, SC-Saṁskāra 104, PM, Ācāra 301.
218. यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति	1.4.187 identical; only *a* जलमाप्नोति मानवः		Also in VīrS 525, SC-Saṁskāra 139.
219. मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित्	1.4.188 identical; only *b* °खो जटी; *cd* °चेदर्को ना°		Cf. Āp. 1.2.31-32; 30. 8, G. 1. 27; 2. 10, Vās. 7.11, Vi 28. 41. Also in Apar 61, SM 42, NP-Saṁskāra 46*b*
220. तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः निम्लोचेद् वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् (Some Mn. texts have also in *b* ⁰कारतः Medhātithi; Govindarāja, Rāghavandana, Nandana).	1.4.189 identical; only *b* कामकारतः; *c* अभिज्ञाना°	Vi 28.53 identical; only *b* ⁰कारतः	Also in Āp. 2. 12. 13-4, B. 2 7, 16. G. 23. 21, Vās. 20. 40. Also in PM 447, Prāyaścittaviveka 398

221. सूर्येण ह्यभिनिम्लुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान् महतैनसा (in several texts निमुक्तः in *a*)	1.4.190 identical; only *a* °निर्मुक्तः		Also in Āp. 2.12. 22, Vās. 1.18.
222. आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः. शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि	1.4.191 identical; only *a* उपस्पृश्य महाराज		Cf. Āp. 1.30.8, B. 2. 7. 2, G. 2. 11, Vi 28. 2.
223. यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित् समाचरेत् तत्सर्वमाचरेद् युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः	1.4.192 identical; only *d* वा रमते म°	*ab* MBh (Bh) 13.108.13, but in *b* पश्येत् तथा चरेत्; *cd* read: धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो विदुः	Cf. Āp. 2. 29. 11
224. धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव वा अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः	1.4.193 identical; only *b* धर्ममेव च; *d* संस्थितिः		Also in Apar. 158
225. आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः	1.4.194 identical; only *ab* read: पिता माता तथा भ्राता आचार्याः कुरुनन्दन		Cf. Āp. 1. 14. 6, G. 21. 15, Vi 31. 1-3. Also in SC-Saṁskāra 94, SMS 4447
226. आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः माता पृथिव्या मूर्तिश्च भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः	1.4.195 identical; only *c* माताप्यथातेमूर्तिर् ; *d* स्यान् [स्वो]	*ab* Bhāgavata·purāṇa 6.7.29 *cd* read: भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तुनः	Also in SC-Saṁskāra 94, IS 873, SMS 4456 (Cf. Dampatiś. 40, IS 871, SMS 4454.
227. यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि	1.4.196 identical.		Also in SC-Saṁskāra 94

228. तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते (Some texts have in *c* तेषु हि)	1.4.197 identical; only *b* भारत [स°]; *c* तेषु हि त्रि°		Cf. Vi 31. 5. Also SC-Saṁskāra 94.
229. तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत्	1.4.198 identical.	*ad* MBh (Bh) 12.109.5, but *d* प्रकल्पयेत [स°], but some MBh texts as in Mn.	Cf. Vi 31. 6. Also in SC-Saṁskāra 95.
230. त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः	1.4.199 identical; only *c* च [हि]	MBh (Bh) 12.109.6 identical; only *a* एव त्रयो लोका; *b* एत एवाश्रमास्त्रय; *c* एत एव त्रयो वेदा; *d* एत एव त्र°. Vi 31.7 identical; only *ab* एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः *cd* = *ab* in MBh	Also in SC-Saṁskāra 95.
231. पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी	1.4.200 identical; only *ab* माता [पि°].... °त्याग्निः पिता वै द°; *c* °यश्च	MBh (Bh) 12.109.7 identical; only *a* पिता ह्याग्निर्गार्हपत्यो मा°	Cf. Āp. 1. 3. 44; 2. 7. 2; Vi 31. 8. Also in SC-Saṁkāra 95, Prāyaścittaviveka 128-(See M. Haug's Aitareya-brāhmaṇa, A. Hillebrandt's Das alt-indische Neu-and Voll mondsopher; Hopkin's on Burnells translation of Mn.) See Prabhākara-Mīmāṁsa 254-6.

232. त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकान्विजयेद्गृही दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते	1.4.201 identical; only *c* त्रिषु तुष्टेषु चैतेषु; *b* °काञ्जयते गृ°; *d* द्दिवि	*ab* MBh (Bh) 12.109.8 *ab* identical; only *b* °कानवजेष्यसि (*c* = MBh (Bh) 3.4.1 *c*)	Also in SC-Saṁskāra 95, PM-Ācāra 336, Prāyaścitta-viveka 129.
233. इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते (in *c* v. l. चैव and also in Rāghavananda)	1.4.202 identical; only *ab* मा° पि° tr. *c* चैव [त्वे°] *d* गच्छेच्छक्रसंलोकताम्	MBh (Bh) 12.109.8 *cd/eg* reads: पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरम्, ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नित्यमेव चारिष्यसि. Vi. 31.10 identical	Cf. Śiva-purāṇa, Śruti in PM 336. Also in SC-Saṁskāra 95, SMS 6071
234. सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः	1.4.203 identical; only *a* तेनादृता; *c* येनैते	MBh (Bh) 12.109.11 identical; only *a* लोका [ध°]. MBh (Bh) 13.7.26 identical. Vi 31. 9 identical; only *c* °दृत्थास्तु (but some texts as Mn).	Also in SC-Saṁskāra 95, PM 336
235. यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः	1.4.204 identical; only *b* °न्यत् स°		Cf. Vi 31. 6. Also in SC-Saṁskāra 95, PM 336
236. तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः	1.4.205 identical; only *b* पार्थक्यं		Cf. Vi 31. 3-5. Also in SC-Saṁskāra 95
237. त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते	1.4.206 identical.		Also in Saṁskāra 95 (Cf. 144)

238. श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि	1.4.207 identical.	MBh (Bh)12.159.29-30 reads: (see *adef*) श्रद्दधानः शुभं विद्यां हीनादपि समाचरेत् । सुवर्णमपि चामेध्यादाददीतेति धारणा ॥ स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् । अदुष्टा हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ॥	Āp. 2.29. 11. Also in VīrS 514, SC-Saṁskāra 144, SM 52, IS 6546, TP 483, NT 145	Cf. SR 167. 619, IS 6544-5, NS (OJ) 13.7
239. विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्	1.4.208 identical.		Also in VīrS 514, SC-Saṁs-kāra 144	
240. स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् शिल्पानि चाप्यदुष्टानि समादेयानि सर्वतः (Nandana and Vulgate have in *c* विविधानि च शिल्पानि)	1.4.209 identical; only *a* रत्नं नयोवि°; *c* विविधानि च शिल्पानि; *d* सर्वशः (for *c* see Devala and Cr).	Devala in VīrS 573-4 reads: रत्नं नाम स्त्रियो विद्या धर्मः शौचं सु° विविधानि च शिल्पानि स°... सर्वशः (not found in any texts of Devala-smṛti). Cr. 2072 identical, but *c* as in BhP)	Also in VīrS 514, IS 7194, TP 147	
241. अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः	1.4.210 identical.		Cf. Āp. 2. 4. 25, B. 1. 3. 41-3, G. 7. 1-3. Also in VīrS 513 (Cf. 549), SC-Saṁskāra 143 (Cf. 168), VP 519, SM 52, SRM 325, PM458, Apar 72	

242. नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्	1.4.211 identical.	Also in VīrS 549.
243. यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात्	1.4.212 identical; only *a* °न्तिको वासो; *b* रोचते च	Cf. Āp. 2. 21. 6, B. 2. 11,13, G. 3. 5. 6, 9, Vās. 7. 4, Vi 28. 43, Y 1. 49-50, Bṛhaspati, Vās., Devala, Hārīta, Yama, Dakṣa, Chāndogya-upaniṣad in VīrS 549-57, Vās, Vi in PM 458-9
244. आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम्	1.4.213 identical.	Mn 2. 243. Also in VīrS 551, PM 458, VP. 504, SC-Saṁskarā 171, Apar 72, SM 62. Mn 2. 244. also in VīrS 550, PM459, SC-Saṁskāra 170, VP 504.
245. न पूर्वं गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्	1.4.214 identical; only *c* स्नानाय	Cf. Āp. 1. 7. 11, G. 2 48-9, Vi 28. 42, Y. 1. 51, Āśv.-gṛh. 3. 9. 4, Gobhila-gṛh. 3. 4. 1-2, Āśvalāyana, Śaunaka, Laghu Hārīta in VīrS 574-76 Also in VīrS 575, SC-Saṁskāra 189.
246. क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्त्रोपानहमन्ततः धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत्	1.4.215 identical; only *b* °पानहमेव च ; *d* प्रीतमाहरेत् (also so in some Mn. texts) 1.4.216 reads: (cf. *cd/ef*).	Cf. Śankha.-gṛh. 3. 1. 18, Vyāsa in VīrS 574. Also in SC-Saṁskāra 178, NP Saṁskāra 48, SRM 368.
347. आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्	स्वर्गते गां परित्यज्य गुरौ भरतसत्तम। गुनन्विते गुरुसुते	Cf. G. 3. 7, Vi 28. 44-5, Y. I. 49. Also in VīrS 549, PM 458, MM 109, SC-

	गुरुदारेऽथ वा नृप । सपिण्डे वा गुरोश्चापि गुरु°		Saṁskāra 167, Cf. VP 504, Hāralatā 76.
248. एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः	1.4.217 *ab/cd* identical; additional *cf* read: वीरस्य कुर्वञ्छुश्रूषां याति वीरसलोकताम्		Cf. G. 3 8, Vās. 7. 5-6, Vi 28. 46, Y.1. 49. Also in VīrS 504, MM 106, PM 458, VP 504, SC-Saṁskāra 167.
249. एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः	1.4.218 identical; only *a* चरत्येवं हि यो; *cd* स गत्वा ब्रह्मसदनं ब्रह्मणा सह मोदते. BhP adds to the end of the Chapter 4 verses: 219. इत्येष कथितो धर्मः प्रथमं ब्रह्मचारिणः । गृहस्थस्यापि राजेन्द्र शृणु धर्ममशेषतः ॥ काले प्राप्य व्रतं विप्र ऋतुयोगेन भारत । प्रलापयन्व्रतं याति ब्रह्मसलोक्यतां विभो ॥ सदोपनयनं शस्तं वसन्ते ब्राह्मणस्य तु । क्षत्रियस्य ततो ग्रीष्मे प्रशस्तं मनुरब्रवीत् ॥ प्राप्ते शरदि वैशस्य सदोपनयनं परम् । इत्येष त्रिविधः कालः कथितो व्रतयोजने ॥	Vi 28. 47 identical; only *b* अतन्द्रितः	249. Cf. Y. 1. 50, G. 3. 9 (Cf. A. Weber's *Indische Studien X*)

Mānava-dharmaśāstra Book III

1. षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा	1.5.1 identical; only *d* च [वा]		Cf. Āp. 1.2.12-16, B.1.3.1-4, G. 2.45-7, Y. 1.36, Āśv.-gṛh. 1.22.3-4, Pāraskara-gṛh. 2.5. 13-5; 2.6 2-3, Also in VīrS 557, MM 97, SC-Saṁskāra 166, Apar 67, Hemādri, Śrāddha 779
2. वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्	1.5.2 identical; only *b* नृपोत्तम [य°]	*cd* MBh (Bh) 14. App. 7.4; l. 490 identical; only *cd* °चर्यैगृहस्थाश्रममाश्रितैः	Cf. Vās 8.1, Y. 1.52. Also in VīrS 505, MM 131, SRM 568, Hemādri, Dāna 680, NP-Saṁskāra 49 *a*, Smṛtitattva II. 587.
3. तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा	1.5.3 identical; only *a* स्वधमेण (printing error)		Cf. Gobhila-gṛh. 4.30-4, Śaṅkha-gṛh. 3.15, 17. Also in Apar 76.
4. गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् (cf. below 3.7-10)	1.5.4 identical; only *b* समनुज्ञातः य°		Cf. Vās. 8.1, G. 4.1, Y. 1. 52, Āśv.-gṛh. 1 5.3-6, 3.9.4, Gobhila-gṛh. 2.1.2, Śaṅkha-gṛh. 1.5, 6-10, Pāraskara-gṛh. 2.6.1.4, Vyāsa, Dakṣa in VīrS 586. Also in VīrS. 567, MM 131, PM 462, Apar 76, Hemādri, Dāna 680, SRM 403, Smṛtitattva 940, NP 49*a*.

5. असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने	1.7.1 identical	*ab* MBh (Bh) 13.44.17*ab* identical; *cd* MBh(Bh) 13.306* identical. Laghu Śātātapa Smṛti 37 identical; only *c* विवाह्य [प्र०]	Cf. B. 2.1.37-8, G. 4.2-5, Vās. 8. 1-2, Vi 24. 9-10, N 12.7, Y.1.53, Laghuhārīta 4.1, Gobhila-gṛh. 4.4-5, Śātātapa, B., Sumantu, Vyāsa, Kāṭhaka gṛh., Kātyāyana, Pāraskara, Y., Devala, Paiṭhīnasi, Hārīta, Nārada, Vās., Ślokavāsiṣṭha, Viṣṇu-purāṇa in VīrS 590, 683-4, 702-4, 407, Sumantu, Vi. in Apar 80, 82. Also in VīrS 691, PM 68, 477, Apar 81, 84, VP 690, MM 133, Smṛtitattva II. 106, SC-Saṁskāra 184, 204, SRM 508, NS 196, Gotrapravara-nibandhakadamba 131. Cf. ABORI 23. 143 Sqq.
6. महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः। स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत्॥	1.5.103 identical		Cf. Āśv.-gṛh. 1.5.1, Y. 1.5.4, Laghu Śātātapa 36, Viṣṇu, Yama, Hārīta in VīrS 587-9, Hārīta in Apar 84, Also quoted in VīrS 588, PM-Ācāra 477, Apar 84, SC-Saṁskāra 204.
7. हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्। क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च	1.5.104 identical	(Kullūka *ad* 3.7 cf. BhP. 1.181.24 *ab*)	

8. नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम्	1.5.100 identical; only *c* नातिह्रस्वां; *d* वाचाटां (also in texts of Mn.)	Laghuśātātapa 33-4;*ab* identical; only *b* नातिलोमिकां नालोमिकां न; *e* न च भीषणनामिकाम् (*cd* omitted)	Cf. Vi. 24. 12-16, Y. 1.53, N 12, 36, Yama, Āp., Viṣṇu-purāṇa in VīrS 532, 731, Kāmasūtra of Vātsyāyana 245 (for other Kāmasūtras: Anangaranga, Ratirahasya, Pañcasāyaka, Smaradīpikā, Kandarpacūḍāmaṇi, as well as Viṣṇu Purāṇa, Kṛtyacintāmaṇi, Nandikeśvara-Purāṇa, Vaijayantī etc. See R. Schmidt Beitrage für indischen Erotik 4.6.3 Sqq. Also Mn 3.8 in VīrS 731-2, Vīr L 120, Apar 78, SRM 510, SC-Saṁskāra 200, Smṛtitattva II. 149, SM 74, NP 50*a* and Mn 3.9 also in VīrS 731 VīrL 118, Apar 78, SRM 510, SC-Saṁskāra 201, Smṛtitattva II. 149, NP50*a*, SM 74.
9. नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् (cf. Mn 3.11)	1.5.101 identical; only *d* न च भी°		
10. अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् तनुलोमकेशदन्तां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्	1.5.102 identical.		
11. यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया	1.7.2 *cd* identical; *ab* reads: सहजो न भवेद् यस्या न च वि° पि°	MBh(Bh) 13.44.14; identical; only *b* पिता वा भरतर्षभ; *c* जातु: [प्र°]; *d* °धर्मिणी हि सा. Laghu-śātātapa 36 identical; only *c* कन्यां [प्रा°]. Likhita-smṛti 53 identical	Cf. Laghu Āśvalāyana 15.2, Y. 1.53, Śātātapa and Āp. in VīrS 731, G. in MM 474, Āśvalāyana in VīrS. Also in VīrS 731. (Cf. 746.), VirL 118, MP 131-2, 136, Apar 78, 80, SRM 509 (Cf. 414), SM 74, MM-Ācāra 474, 131, VP 699, SC-Saṁskāra 181.

12. सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः	1.7.3 *cd* identical; *ab* reads: ब्राह्मणानां प्रशस्ता स्यात् सवर्णा दार°		Cf. Mbh (Bh) 13.47.8, N 12.4.5, Vi 24.1-4, B. 1.16. 2-5, Vās. 1.24-5, Y. 1.57, Yama, N, Paiṭhīnasi in VīrS 747, 748, Pāraskara-gṛh. 1.4. 8-11. Also Mn 3.12, in VīrS 747, PM 493, SC-Saṁskāra 205, Dāyabhāga 209, MM 143, Also Mn 3. 13 in VīrS 748, PM 494, SC-Saṁskāra 206, Apar 88.
13. शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः	1.7.6 *a* identical; only *b* धर्मतो मनुरब्रवीत्; *cd* चतुर्णामपि वर्णानां परिणेता द्विजोत्तमः inserted BhP. 1.7.4-5 read: क्षत्रस्यापि सवर्णा स्यात् प्रथमा द्विजसत्तमाः । द्वे चावरे तथा प्रोक्ते कामतस्तु न धर्मतः ॥ वैश्यस्यैका वरा प्रोक्ता सवर्णा चैव धर्मतः । तथा वरा कामतस्तु द्वितीया न तु धर्मतः ॥		
14. न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते	1.7.7 identical		Cf. Mbh (Bh) 13.44. 142. Y. 12.5. Vās. 1.26, Y. 1.56, Śaṅkha 4.9. Also in VīrS 749, PM 495, Apar 87, SC-Saṁskāra 205.
15. हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम्	1.7.8 identical	Vi 26.6 identical; only *a* °तिं स्त्रि°	Cf. Vās. 1.27. Also in VīrS 750, Apar 87, PM 495.

16. शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः	Instead BhP has 1.7.9-10 cf. *a c e g*: शूद्रमारोप्य वेद्यां तु पतितोऽत्रिर्बभूव ह । उतथ्यः पुत्रजननात्पतितत्वमवाप्तवान् ।। शूद्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतां गतः । भृ‍ग्वादयोप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः	quoted in VīrS757; identical; only *d* आप्नुयात्; *c* पुत्रस्य [शू॰]	Cf. B. 2.2.7. Also in VīrS 750, Apar 88, SC-Saṁskāra 208, PM 495, Prāyaścitta-viveka 361.
17. शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते (cf. Mn 3.16 above)	1.7.11 identical	*ab* MBh(Bh) 13.47.9 *ab*; only *b* ॰णः पांडितो भवेत्; *cd* reads: प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन हेतुना (this is a different idea).	Cf. Vās. 1.27. Also in Mitākṣarā *ad* Y 3.265, VīrS 750, Apar 87, PM 495, SC-Saṁskāra 208, Prāyaścitta-viveka 361.
18. दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु नादन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति	1.7.12 identical; only *c* पितरो दे॰; *d* स च स्व॰	Vi 26.7 identical; only *c* नाश्नन्ति; *cd* ॰स्तु न च	Cf. Vās. 14.11. Also in Apar 88, SC-Saṁskāra 206.
19. वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते	1.7.13 identical	Bṛhad-yāma 3.15 identical; only *b* ॰पगतस्य	Also in VīrS 75, PM 495.

14-20 cf. MBh (Bh) 14 App. 4.482-5; 13.44.5, Vṛddha. Yama 3.13.4, Śaṅkha 4.9. Yama Hārīta, Uśanas, Brāhma-purāṇa in VīrS 750-2, Swṛty aulara in PM 496.

20. चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत	1.7.14 identical; only *a* विप्रेन्द्राः [व°]; *b* °ताम्; *cd* समासतो ब्रवीम्येष विवाहाष्टकमुत्तमम्	*cd* MBh (Bh) 1.67.8 *ab* reading: अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः	Cf. MBh. (Bh) 1.779*.13, App. I.15. 146, 13.87.18, N 2. 38-9. Also in VīrS 846, PM 485, Bālambhaṭṭi-Vyavahāra 757, Hemādri, Dāna 682.
21. ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः	1.7.15 identical; only *a* तथा चार्षः	MBh (Bh) 1.67.8*cd* +9*ab* identical; only *d* अष्टमः स्मृतः	Cf. MBh (Bh) 1. App. 36. 16, MBh (Bh) 13.44.9, B. 1.20.1, Vās. 1.29, Vi 24.18, Śankha 4.2, N 12.38-9, Hārīta in VīrS 849 and many others; see JSAIL I. 347, sqq. Also in VīrS 846, MM 155, PM 485, Bālambhaṭṭi, Vyavahāra 175, Dāyabhāga 152, SM 90, VP 758, SRM 479, NP 61*a*, Hemādri, Dāna 682.
22. यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्	1.7.16 identical; only *a* ये यस्य धर्मा; *c* शृणुध्वं तद्द्विजश्रेष्ठाः; *d* °णाम्		Cf. Āp. 2.12-4. Also in MP 155. Cf. JSAIL op. cit. Mn 3.21.
23. षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्न राक्षसम्	1.7.17 identical; only *a* विप्रस्य चतुरः पूर्वान् (but some texts as above); *c* त्रीनेव [ता°]; *d* धर्मान्राक्षसान्		Cf. MBh (Bh) 1.67.10, G. 4. 14-5, B 1.20, 10-1, N 12. 44, Śankha 4.3, Vi 24.27-8. MBh, N, Devala in VīrS 859-60, Smṛtyantara, Saṁvarta in PM 487. Also in VīrS 858, PM 987, Apar 91, MM 158, SM 100, SC-Saṁskāra 231, NS 223. Cf. JSAIL op. cit.

24. चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान्कवयो विदुः राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः	1.7.18 identical		Cf. MBh (Bh) 1.67.10-1, Āp. 12.11.12, G.4.4, B.1.20.10, Vi 24.27-8, N 12.44, Cf. Mn 2.23 and JSAIL op. cit. Also in VīrS 858, PM 887, MM 159, Apar 91, SC-Saṁskāra 190; 231, Smṛtitattva II.140, Hemādri, Dāna 683, SM 100.
25. पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन (Some texts have in *d* कथंचन)	1.7.19 identical; only *a* क्षत्रियाणां त्र°; *d* कथं च न	MBh(Bh) 1.67.11*cd*-12*ab* identical; only *d* कथंचन (some texts as Mn). MBh (Bh) 13.44.8 identical; only *b* युधिष्ठर [स्मृ°]; *c* °च आसु° *d* कथंचन	Cf. N 12.43-4 and in VīrS 859, Kaśyapa, Devala in PM 488. Also in VīrS 860, MM 159, PM 487, SRM 479, Hemādri, Dāna 683. Cf. JSAIL op. cit.
26. पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ	1.7.20 identical	(*c* = MBh(Bh) 1.67.9*a*).	Cf. MBh (Bh) 1.67.12-13, B. 1.20.12, N 12.44. Also in VīrS 860, MP 160, Hemādri, Dāna 682. Cf. JSAIL op. cit.
27. आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः	1.7.21 identical	(*a* = MBh (Bh) 1.93.8).	Cf. MBh (Bh) 1.93.8, Āp. 2.11.17, B. 1.20. 2, G. 4.6, Vās. 1.30, N 12.40, Vi 24.19, Y 1.58, Āśv.gṛh. 1.6, Devala, Saṁvarta, Vyāsa, Yama, Hārīta, Śaṅkha-Likhita, Paiṭhīnasi, Brahmapurāṇa in VīrS 847-8. Also in VīrS 847, Apar 88, SC-Saṁskāra 227, NP, Saṁskāra 61*a*, Smṛtitattva II.106, Dānakriyākaumudī 9. Cf. JSAIL op. cit.

28. यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते	1.7.22 identical; only *ab* वितते चापि यज्ञे तु कर्म कुर्वति चार्त्विजे; *d* दैवो धर्म उदाहृतः	Cf. Āp. 2.11.19, B. 1.20.5, G. 4.9, Vās. 1.31, Y. 1. 59, Vi 24.20, N 12.41, Āśv.-gṛh. 1.6, Devala, Yama, Hārīta in VīrS 849. Also in VīrS 849, SC-Saṁskāra 228, Hemādri, Dāna 684. Cf. JSAIL op. cit.
29. एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते (cf. Mn 3.53)	1.7.23 identical; only *d* °षीयो धर्म उ°	Cf. Āp. 2.11.18, B. 1.20. 4, G. 4.8, Vās. 1.32, Vi 24.21, N. 12.41, Y-1. 59, Āśv.-gṛh. 1. 6, Devala, Śankha-Likhita in VīrS 851. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 849, MP 155, SC-Saṁskāra 228, Hemādri, Dāna 684, NP 623.
30. सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः	1.7.24 identical; only *a* चरतं; *c* °भ्यर्चं; *d* °पत्यवि°	Cf. G.4.7, B. 1.20.3, Vi 24. 22, Y. 1.60, N 12.40, Āśv.-gṛh. 1.6, Devala in VīrS 851. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 851, SC-Saṁskara 228, Hemādri, Dāna 685.
31. ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते (cf. Mn 9.73, 8.203-5; 3.51-2; 9. 98, 9.100)	1.7.25 identical; only *b* °यैश्चैव; *c* स्वच्छन्दादा°	Cf. Āp. 2.12.1, G. 4.11, B. 1.20.6, Vās. 1.35, Vi 24.24, Y. 1.61, N 12.42, Āsv.-gṛh. 1. 6, Paiṭhīnasi, Hārīta in VīrS 853. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 852, SC-Saṁskāra 229, Hemādri, Dāna 685, Smṛtitattva I. 593.

32. इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः (cf. Mn 2.26)	1.7.26 identical; only *c* स विधिर्ज्ञेयो		Cf. Āp. 2.11, 20, B. 1.20.7, G. 4.10, Vās. 1.33, Vi 24.23, N.12.42, Y 1.61, Āśv.-gṛh.1.6, Devala, Hārita in VīrS 855-6. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 855, Hemādri, Dāna 685, SC-Saṁskāra 229.
33. हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते (cf. Mn. 2.26)	1.7.27 identical		Cf. MBh 13.44.7, Āp. 2. 12.2, B. 1.20 8, G. 4.12, Vi 24.25, Vās. 1.34, N 12.43, Āśv.-gṛh. 1.6, Devala, Hārīta in VīrS 856, 857. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 856, SC-Saṁskāra 229, Hemādrī, Dāna 685, Smṛtitattva. 2 129.
34. सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः	1.7.28 identical; only *a* च [वा]; *d* कथितो°	MBh (Bh) 13.304* identical	Cf. G. 4.43, B. 1.20. 9, Vi 24.26, N. 12.43, Y. 1.61, Āśv.-gṛh. 1.6, Devala, Hārīta in VīrS 858. Cf. JSAIL op. cit. Also in Apar 91, Hemādri, Dāna 685, Smṛtitattva 2.129.
35. अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं प्रशस्यते इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया	1.7.29 identical; only *a* जलपूर्वं [अ°]		Also in Smṛtitattva II. 138.
36. यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक्कीर्तयतो मम	1.7.30 identical; *b* विभूनां [म°]; *c* तं निबोधत वै वि°		Also in VīrS 862, Hemādri, Dāna 603.

37. दश पूर्वापरान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितॄन्	BhP has instead 1.7.31-32 *ab* cf. *ab/ef* ; कुलानि दश पूर्वाणि तथान्यानि दशैव तु । स हि तान्यात्मना चैव मोचयत्येनसो ध्रुवम् ॥ ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृद्दैवोढाजं सुतं शृणु ।		Cf. G. 4.33, Vi 24.29, Y. 1.58, Āśv.-gṛh. I.6, Śaunaka in VīrS 863. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 863, PM 487, Apar 88, Hemādri, Dāna 683, SC-Saṁskāra 227.
38. दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट्कायोढजः सुतः	1.7.32 *cd/ef* identical; only *a* सुतो विप्रः; *cd* सुतः स्त्रीणां पुरुषांस्तारयेद्द्विजाः		Cf. G. 4.29-32, Vi 24.30-2, Y. 1.59-60, Āśv.-gṛh. 1.6, Śaunaka, Śankha-Likhita in VīrS 863-5. Cf. JSAIL op. cit. Also in VīrS 863, PM 487, SC-Saṁskāra 228, Hemādri, Dāna 683.
39. ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः	1.7.33 identical.	(*a* = MBh (Bh) 14. App. 14.467 *a*) Yama in VīrS 685 identical; only *c* पुत्राः जा°	Cf. Āp. 2.12.14, B. 1.21.7, Vi 24.34-37, Dakṣa in VīrS 866. Cf. JSAIL op. cit.
40. रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः	1.7.34 identical; only *c* पुत्रवन्तोऽथ [प°]	Yama in VīrS 685 identical.	Mn 2.39. Also in VīrS 865, Apar 117, PM 487, SM 99, Hemādri, Dāna 683, SC-Saṁskāra 230.

41. इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः	1.7.35 identical; only *a* °रेषु निबोधध्वं	Yama in VīrS 685 identical; only *a* रेषु च शि°	Mn. 2. 40. Also in VīrS 865, Apar 115, PM 488, Hemādri, Dāna 683, SC-Saṁskāra 230.
42. अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत्	1.7.36 identical	Yama in VīrS 685	Mn 2.41. Also in VīrS 865, Apar 115, PM 488, Hemādri, Dāna 683, SC-Saṁskāra 230, SM 99.
43. पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि	1.7.37 identical; only *a* करग्रहणसं°; *b* सु भवन्ति वै		Mn. 2.42. Also in VīrS 865, Apar 117, PM865, Hemādri, Dāna 684. Cf. Vi 24.5, Y. 1.62. Also in VīrS 865, Apar 117, PM 865, Hemādri, Dāna 684.
44. शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने	1.7.38 identical; only *a* बाणः [श°]		Cf. Vi 24.6-8, Y. 1.62, Śaṅkha and Paiṭhīnasi in PM 496. Also in VīrS 835, PM 496, Smṛtitattva II. 107.
45. ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया	—		Āp. 2.1.17-8, G. 5. 1-2, B. 4.1.18-9, Vās. 12.21-4, Vi 69.1, Y. 1.79-81, Bṛh. 24.3, Pāraskara-gṛh. 1.11.7-8, Śaṅkha-gṛh. 4.11.16, Hārīta in VīrA 559, Ātharvaṇa-śruti, Śaṅkha-Likhita, Devala, Baudhāyana, Bṛhaspati in PM 497-9.
46. ऋतुः स्वभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः	—		Mn. 2.45 also in VīrA 558, VīrS 162, SC-Saṁskāra 41, PM 497, Hemādri, Kāla 724.

47. तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः	—	Mn. 2.46 also in VīrA 539, PM 437, SC-Saṁskāra 38, NS 166, SRM 680. Mn. 2.47 also in VīrA 559, PM 438, Apar 104, SC-Saṁskāra 38, Hemādri, Kāla 727, Ācāramayūkha 118. Mn. 2.48 also in VīrA 559, VīrS 153, PM 438, Apar 103, SC-Saṁskāra 37, Hemādri, Kāla 722, SRM 680, Smṛtitattva 617, NP 24 *b*. Mn 2.49 also in VīrA 559, VīrS 160, PM 499, SC-Saṁskāra 40, SM 16, SRM 683, NP 25*a*. Mn 2. 50 also in VīrA 559.
48. युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम्	—	
49. पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः	—	
50. निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत् ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन्	—	
51. न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी (cf. 3.31, 73; 8.203,205; 9.98,100)	1.7.39 identical	Cf. Āp. 2.13.11, B. 1.21.2-3; 2.2.27, Vās. 1.37-8. Also in VīrS 851, SC-Saṁskāra 232, Dāyabhāga 151, Bālambhaṭṭī, Vyavahāra 761.
52. स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम्	1.7.40 identical	Cf. JSAIL *op. cit.*

53. आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः	1.7.41 identical; only *c* वापि [ऽप्ये°]	MBh (Bh) 13.45.21 identical; only *c* अल्पं वा बहु वा राजन्	Cf. Āp. 2.13.12, Vās. 1.36. Also in VīrS 849, PM 489, MM 155-6, SC-Saṁskāra 231, VP 759, SRM 479.
54. यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् (cf. Mn 3.29)	1.7.42 identical	MBh(Bh) 13.46.1*cd*-2*ab* identical; only *a* यस्याः किंचिन्नाददते; *d* आनृशंस्यतमं च तत्	Also in VīrS 850, MM 156, SC-Saṁskāra 233, SM 100. Cf. JSAIL *op.cit.*
55. पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा पूज्या भूषयितव्याश्च बहु कल्याणमीप्सुभिः	—	MBh (Bh) 13.46.3 identical; only *ab* °श्चैव श्वशुरैरथ देवरैः; *c* लाल° [भूष°], (13.46.2 *cd* reads: सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः) (for MBh (Bh) 13.46.4 see Mn. 3.61).	Cf Y. 1.82. Also in PM 506.
56. यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः	—	MBh(Bh) 13.307*+ 13.46.5 *cd* which has in *a* स्त्रियो यत्र च पू°; in *cd* अपूजिताश्च यत्रैताः (rest identical) Cr. 1812 identical	Also in PDhS 1.2; 111. 18-9, SMPh 143.24, BVP 212. 22; 230.23, VRK 418.1211, VyK, Prajñāpasthala 130, SR 389.439, IS 5063.
57. शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा	—	Cr. 1996 identical	Cf MBh (Bh) 13.46.5, VR 417. Also in PDhS 1.2; 112.1-2, SMPh 143.25, BVP 212.23, VRK 418.1211, VyK, Prajñāpasthala 130, IS 6534.

58. जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः	—	Bṛhatsaṁhitā of Vārāhamhira identical; only *a* जामयो	Cf. MBh (Bh) 13.46.6. Also in VR 417, PM 506, Apar 107, IS 240, SMS VIII.
59. तस्मादेताः सदाभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च	—		Cf. MBh (Bh) 13.46.14. Also in VR 418, PM 506, SSap 400 ij/kl, SMS VIII.
60. संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्	—	MBh (Bh) 3 App. 19.39-40 identical; only *c* एतत्	Also in VR 421, PM 506, BrDh 2.2-6, SR 392. 619, IS 6791.
61. यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते	—	MBh (Bh) 13.46.4 identical; only *c* अमोदनात्; *d* प्रवर्धते (some texts have प्रवर्तते)	Also in VR 421.
62. स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते	—		Also in VR 421.
63. कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च	—	Cr. 1382 identical; only *b* वौद्धाध्ययनकेन; B. 1.10.26 identical; only *ab* अयज्ञेनाविवाहेन वेद स्योत्सादनेन च. Also MBh (Bh) 5.36.25 where *a* अनिज्ययाविवाहैश्च; *b* as in B.; *d* धर्मस्यातिक्रमेण च (also so MBh in Old Javanese 233.	Also in VīrS 589, SC-Saṁskāra 232 (Cf. VP 676.5), SMS VI.

64. शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया	—	*cd* = B. 1.10.28 *ab*	Also in VīrS 589, VP 676, SC-Saṁskāra 208.
65. अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः	—	*cd* = B.1.10.28 *cd*; only *c* °कुलतां यान्ति	Also in VīrS 589, SC-Saṁskāra 208, VP 676, SMS 2728.
66. मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः	—	MBh (Bh) 5.36.29 identical; only *a* वृत्ततस्त्वविहीनानि; *c* तु [च] B. 1.10.29 identical	Also in VirS 590.
	BhP instead Mn. 3.55-66 and before including Mn 2.1 etc (see above) has the following: (1.7.43-47): इत्थं दारान्समासाद्य देशमग्र्यं समावसेत् । ब्राह्मणो द्विजशार्दूल य इच्छेद्विपुलं यशः ।। ऋषय ऊचुः को देशः परमो ब्रह्मन्कश्च पुण्यो मतस्तव । प्रवसन्यत्र विप्रेन्द्रो यशः प्राप्नोति कंजज ।।		

ब्रह्मोवाच

न हीयते यत्र धर्मश्चतुष्पात्स-
कलौ द्विजाः ।
स देशः परमो विप्राः स च पुण्यो
मतो मम ॥
विद्वद्भिः सेवितो धर्मो यस्मि-
न्देशे प्रवर्तते ।
शास्त्रोक्तश्चापि विप्रेन्द्राः स देशः
परमो मतः ॥

ऋषय ऊचुः

विद्वद्भिः सेवितं धर्मं शास्त्रोक्तं
च सुरोत्तम ।
वदास्मासु सुरश्रेष्ठ कौतुकं परमं
हि नः ॥

BhP begins chapter 1.16 with three verses:

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा स्त्री-
लक्षणमशेषतः ।
सद्वृत्तं च तथा स्त्रीणां जगाम
स निजालयम् ॥
ऋषयश्च तथा जग्मुः स्वानि
धिष्ण्यान्यशेषतः ।

	स्त्रीलक्षणं तथा वृत्तं श्रुत्वा कृत्स्नं महीपते । इत्थं लक्षणसंपन्नां भार्यां प्राप्य महीपते । कर्तव्यं यद्गृहस्थेन तदिदानीं निबोध मे ।।		
67. वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही	1.16.4 identical; only *a* °काग्नौ; *d* कुर्यात्सदा गृ°; *ab* also 1.8.2 *ab* identical		Cf. B. 2.4.22, G. 5.7-8, Vi 59.1-2, Y. 1.97, Śātātapa, Āngiras, Vyāsa in VīrA 393, KN 2.25-6. Also in NS 301, Śāntimayūkha 4.
68. पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्	1.16.5 identical; only *b* तेन स्वर्गं न गच्छति; *cd* पेषणी चुल्ली उदकुम्भौं प्रमार्जनी	PDhS 1.1; 380.2-3 identical; only *b* वर्त्तन्तेऽहरहः सदा; *cd* पेषाणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्कर	Cf. Vi 59.19, Hārīta in VīrA 389. Also in VīrA 389, Smṛtitattva 533.
69. तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः पञ्चक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम्	1.16.6 identical; only *a* आसां [ता°]; *b* विशुद्ध्यर्थं मनीषिभिः; *c* पञ्चोद्दिष्टा		Cf. Vi 59.20, Hārīta, Saṁvarta, Vyāsa, Jābāli, Devala in VīrA 387-8. Also in VīrA 389.
70. अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्	1.16.7 identical; *b* °श्च; *cd* °सत् तथान्योऽति°		Cf B. 2.5.11; 2.11.1, G. 5. 3-4, 9, Vi 59.20-25, Y. 1.102, Āśv.-gṛh. 3.11-4, Devala, Chāndogyapariśiṣṭa, Śātātapa, Jābāla in VīrA 388, 390-1, 393. Also in VīrS 392, MM 305, VP II. 306, SRM 918.

71. पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते	1.16.8 identical		Cf. Vi 59.26, Y. 1.105, Śruti in Apar 146. Mn 3.71 in VīrA 392, Smṛtitattva 533.
72. देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः न निर्वपति पच्चानामुच्छ्‌वसन्न स जीवति	1.16.9 identical; only *d* च [स]	MBh (Bh) 3.297.39 identical Vi. 59.25 (in some editions 26) identical	Mn 3.72 in VīrA 392, Apar 146.

Mānava-dharmaśāstra, Book I

[स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे मनुप्रणीतान्विविधान्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्]	—	
1. मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन्	—	
2. भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि	—	(Kullūka *ad* 1.2 quoted in ViP 6.5.74).
3. त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो	—	
4. स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति		
	Instead this introduction BhP has 1.2.1-8: शृणुष्वेदं महाबाहो पुराणं पञ्च- लक्षणम् । यच्छ्रुत्वा मुच्यते राजन् पुरुषो ब्रह्महत्यया ॥	Hem 2.1.23 identical; only *b* भविष्यत् [पु^{0}]

पर्वाणि चात्र वै पञ्च कीर्तितानि स्वयंभुवा ।
प्रथमं कथ्यते ब्राह्मं द्वितीयं वैष्णवं स्मृतम् ।

Hem 2.1.23 identical; only *a* यान्यनेकत्र वै; *c* प्रथमं (better)

तृतीयं शैवमाख्यातं चतुर्थं त्वाष्ट्रमुच्यते ।
पञ्चमं प्रतिसर्गाख्यं सर्वलोकैः सुपूजितम् ।।

Hem 2.1.23 identical; only *a* °यत्वाष्ट्र्यमाख्यातं; *b* भष्यमुच्यते; *c* प्रतिभाष्यं च; *d* °लोकेषु पूजितम्

एतानि तात पर्वाणि लक्षणानि निबोध मे ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।
चतुर्दशभिर्विद्याभिर्भूषितं कुरुनन्दन ।।
अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।।

MBh (Bh) 12 App. 12.7-8; only *a* वेदश्चत्वरो [च° वे°]

	आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः (BhP has in *a* आयुवेदो corrected to आयुर्वेदो) प्रथमं कथ्यते सर्गो भूतानामिह सर्वशः । यच्छ्रुत्वा पापनिर्मुक्तो याति शान्तिमनुत्तमाम् ॥	MBh (Bh) App.XII 1.9-10 identical; only *b* चेति [चै°]; *d* तु	
5. आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः	1.2.9 reads: जगदासीत्पुरा तात तमोभूतमल° अविज्ञेयमतर्क्यं च प्र°........°वशः	(*c* often in MBh as well as in Brahma-sūtra 1.2.19, Devī-purāṇa 127, 42 *b* etc.)	Cf. Ṛgveda 10.129.3, Taittirīya-brāhmaṇa 2.1.8.9. Sāyaṇa N Intr. 5, F. Johaentgen, Ueber das Gesetzbuch des Manu.
6. ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः	1.2.10 identical; only *ab* स भगवानीशो ह्यव्य°; *d* प्रोत्थितस्तमनाशनः		Cf. Mn. 1.5 above.
7. योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ	1.2.11 identical; *d* एष स्वयमुत्थितः and adds: 1.2.1[illegible]: यो ऽसौ षड्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यते		Cf. Mn. 1.5 above.

8. सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्	1.2.13 identical Then BhP adds: 1.2.14+ 15 *ab*: यस्मादुत्पद्यते सर्वं सदेवासुरमानुषम् । बीजं शुक्रं तथा रेत उग्रं वीर्यं च कथ्यते ॥ वीर्यस्यैतानि नामानि कथितानि स्वयंभुवा ।	*ab* MBh (Bh) 5.294 identical; only *b* वीर्यमथासृजत् (*a* and *b* quoted separately in MBh)	Cf. Ṛgveda 10.121.1, Viṣṇu-purāṇa 1 and note to Mn 1.5 above.
9. तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः	1.2.15*cd*+16*ab* identical; only *b* ज्वालामालाकुलं विभो; *c* यस्मि° and adds: 16*cd*-18*ab* सुरज्येष्ठश्चतुर्वक्त्रः परमेष्ठी पितामहः ॥ क्षेत्रज्ञः पुरुषो वेधाः शंभुर्नारायणस्तथा । पर्यायवाचकैः शब्दैरेवं ब्रह्मा प्रकीर्त्यते ॥ सदा मनीषिभिस्तात विरञ्चिः कञ्जजस्तथा ।	MBh (Bh) 5.294* l. 2-3 identical. *ab* also MBh (Bh) 13. App. 3.267 identical (*e* also quoted in MBh 13.59.39 & 14.40.3)	Cf. Mn 1.5 above.

10. आपो नारा इति प्रोक्ता आपौ वै नरसूनवः ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः	1.2.18*cd*+19*ab* identical BhP adds 1.2.19*cd*+20*ab*: अरमित्येव शीघ्राय नियताः कविभिः कृताः ॥ आप एवार्णवीभूत्वा सुशीघ्रा-स्तेन ता नराः ।	MBh(Bh) 12.328.35 identical; only *cd* अयनं मम तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम्. Viṣṇu-purāṇa 1.4.6 identical; only *c* अयनं तस्य ताः	Cf. H.H. Wilson, The Vishṇu-purāṇa, fn. 2, p. 27 (Quotations in other Purāṇas; Cf. Vāmana-purāṇa स. मा. 22. 29, Kūrma-purāṇa 1.6.5, etc.) Cf. Mn 1.5 above.
11. यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते	1.2.20 *cd*+21 *ab* identical		Cf. Mn. 1.5 above.
12. तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा	1.2.21*cd*-22*ab* reads: एवं स भगवानण्डे तत्त्वमेव निरूप्य वै । ध्यानमास्थाय राजेन्द्र त°		Cf. Śatapatha-brāhmaṇa 11.1.6.2, Mn 1.5 above.
13. ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम्	1.2.22 *cd*+23 *ab* reads: शकलाभ्यां च राजेन्द्र दिवं भूमिं च निर्ममे । अन्तर्व्योम दिशश्चाष्टौ वारुणं स्थानमेव हि *ab* 1.16.42 *cd* identical; only *a* सोण्डकपाला°		Cf. Mn. 1.5 above.

14. उद्वबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम्	1.2.23 *cd*+24 *ab* reads: ऊद्र्ध्वं महान्गतो राजन् समन्ताल्लोकभूतये । महतश्चा° तस्माच्च त्रिगुणा अपि		Cf. MBh (Bh) 12.298.17.
15. महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च	BhP 1.2.24 *cd*+25 has instead: त्रिगुणा अतिसूक्ष्मास्तु बुद्धिगम्या हि भारत ॥ उत्पत्तिहेतुभूता वै भूतानां महतां नृप । तेषामेव गृहीतानि श°......... तु [च] ॥		Cf. Mn 2. 89-92.
16. तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्षण्णामप्यमितौजसाम् संनिवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे	*ab*=1.2.26 identical; only *a* तथैवावयवाः सू° instead of *cd* BhP 1.2.27 *c* identical; rest: स राजन्भगवान्विभुः । भूतानि निर्ममे तात सर्वाणि विधिपूर्वकम् ॥		
17. यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्ति मनीषिणः	1.2.28 identical; only *b* °याणि षट्		
18. तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम्	1.2.29 has in *a* महान्ति तानि; *b* आविशन्ति ततो विभुम् *c* कर्मणा सह राजेन्द्र; *d* सगुणश्चापि वै गुणाः	*ab* = MBh (Bh) 12.224.43 *cd* identical; only *b* कर्मणा	Cf. MBh (Bh) 12.224.43-4.

19. तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम्	1.2.30 identical. BhP. adds 1.2.31-38 reading: भूतादिमहतस्तात येन व्याप्तमिदं जगत् । तस्मादपि महाबाहो पुरुषाः पञ्च एव हि ॥ केचिदेवं परां तात सृष्टिमिच्छन्ति पण्डिताः । अन्येऽप्येवं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ योऽसावात्मा परस्तात कल्पादौ सृजते तनुम् । प्रजनश्च महाबाहो सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ तेन सृष्टः पुद्गलस्तु ऽधानं विशते नृप । प्रधानं क्षोभितं तेन विकारान्सृजते बहून् ॥ उत्पद्यते महांस्तस्मात्ततो भूतादिरेव हि । उत्पद्यते विशालं च भूतादेः कुरुनन्दन ॥

विशालाच्च हरिस्तात हरेश्चापि वृकास्तथा ॥
वृकैर्मुष्णन्ति च बुधास्तस्मात् सव भवेन्नृप ॥
तथैषामेव राजेन्द्र प्रादुर्भवति वेगतः ।
मात्राणां कुरुशार्दूल विबोधस्तदनन्तरम् ।
तस्मादपि हृषीकाणि विविधानि नृपोत्तम ।
तथेयं सृष्टिराख्यातारोध्यतः कुरुनन्दन ॥

20. आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः

BhP has instead 1.2.39-41 *ab* (cf. 39 *ab/cd*)
भूयो निबोध राजेन्द्र भूतानामिह विस्तरम् ॥
गुणाधिकानि सर्वाणि भूतानि पृथिवीपते ॥
आकाशमादितः कृत्वा उत्तरोत्तरमेव हि ।
एकं द्वौ च तथा त्रीणि चत्वारश्चापि पञ्च च ॥
ततः स भगवान् ब्रह्मा पद्मासनगतः प्रभुः ।

Cf. MBh (Bh) 12.224.39.
Also in SMS 4781

21. सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे	1.2.41 *cd*+42*ab* identical		Cf. MBh (Bh) 12.672.*
22. कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम्	1.2.42*cd*+43*ab* identical; only *a* कर्मोद्भवानां; *b*° जहे-हिनां; *c* तुषितानां ग°; *d* राजन् यज्ञं चै°		
23. अग्निवायुरविभ्यश्च त्रयं ब्रह्म सनातनम् दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्	1.2.43*cd*+44*ab* identical; only *ab* दत्त्वावीर समानेभ्यो गुह्यं		
24. कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा सरितः सागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च	1.2.44 *cd*-45 *ab* identical; only *b* ग्रहानृतुंस् तथा नृप	(*c* in MBh (Bh) 3.83.24)	
25. तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः	1.2.45*cd*-46*ab* identical; only *ab* का° क्रो° तथा वाचं रतिं चापि कुरूद्वह (tr.) *cd* राजेन्द्र सिसृक्षुर्विविधाः प्र°		
26. कर्मणां तु विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत् द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः	1.2.46 *cd*-47 *ab* reads : *a* धर्माधर्मौ वि°; *b* कर्मणां च तथासृजत् *cd* सुखदुःखादिभि-द्वंद्वैः प्रजाश्चेमा न्ययोजयत्		

27. अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः	1.2.47*cd*-48*ab* identical; only *c* सर्वम् [सा°] वीर [स°]		
28. यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः	1.2.48*cd*-49*ab* identical; only *ab* यत्कृतं तु पुरा कर्म संनियुक्तेन वै नृप; *d* °मानं		Cf. MBh (Bh) 12.224.47.
29. हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्	1.2.49 *cd*+50*ab* identical only *b* °धर्मे ऋतानृते; *c* यद्यथास्याभवत्सर्गे	*ab*=MBh (Bh) 12.244.48 *ab* as in BhP	Cf. MBh (Bh) 12.224.48.
30. यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः	1.2.50*cd*+51*ab* identical; only *a* यथा च लि°; *b* °वानुप°		Cf. MBh (Bh) 12.224.70.
31. लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत्	1.2.51 *cd*-52 *ab* identical; only *a* लोकस्येह; *cd* ब्रह्म क्षत्रं तथा चोभौ वैश्यशूद्रौ नृपोत्तम BhP adds then 1.2.52*cd*-57*ab* reading: मुखानि यानि चत्वारि तेभ्यो वेदा विनिःसृताः ॥ ऋग्वेदसंहिता तात वसिष्ठेन महात्मना ।		

	पूर्वान्मुखान्महाबाहो दक्षिणा- च्चापि वै शृणु ।। यजुर्वेदो महाराज याज्ञवल्क्येन वै सह । सामानि पश्चिमात्तात गौतमश्च महाऋषिः ।। अथर्ववेदो राजेन्द्र मुखाच्चा- प्युत्तरान्नृप । ऋषिश्चापि तथा राजञ्छौनको लोकपूजितः ।। यत्तन्मुखं महाबाहो पञ्चमं लोक- विश्रुतम् । अष्टादश पुराणानि सेतिहासानि भारत ।। निर्गतानि ततस्तस्मान्मुखात् कुरुकुलोद्वह । तथान्याः स्मृतयश्चापि यमाद्या लोकपूजिताः ।। ततः स भगवान्देवो द्विधादेहम- कारयत् ।	
32. द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः	1.2.58*cd*+59*ab* identical; only *c* च [स]	(*a* in MBh.(Bh) 15.38.9; 15.39.12)

33. तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः	*ab* only 1.2.59*cd* identical —		
34. अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश	1.2.60 *ab* reads: स चकार तपो राजन् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः *cd* identical		34-5 also in Hemādri, Dāne 242.
35. मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च	1.2.61-62*ab* reads instead: नारदं च भृगुं तात कं प्रचेतसमेव हि । पुलहं क्रतुं पुलस्त्यं च अत्रिमङ्गिरसं तथा ॥ मरीचिं चापि राजेन्द्र योसावाद्यः प्रजापतिः ।	*ab* = MBh (Bh) 12.200.17 *cd* identical.	Cf. Viṣṇu-purāṇa 1.7.5. Also in other Purāṇas (Cf. H.H. Wilson's Viṣṇu Purāṇa p. 49).
36. एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः	1.2.62 *cd* + 63 *ab* reads: *a* एतांश्चान्यांश्च राजेन्द्र; *b* °जङ्कूरि°; *cd* अथ देवानृषीन्दैत्यान् सोऽसृजत्कुरुनन्दन		
37. यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान्	1.2.63 *cd* identical + 64*ab* which reads: मनुष्याणां पितॄणां च सर्पाणां चैव भारत		Cf. Mn. 3.194-199.

38. विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च	BhP has insted 1.2.64 *cd*-65 (cf. *d*) नागानां च महाबाहो ससर्ज विविधान् गणान् ।। क्षणरुचोऽशनिगणान् रोहितेन्द्र-धनूंषि च । धूमकेतुंस्तथाचोल्कानिर्वाताङ-ज्योतिषाङ्गणान्
39. किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्त्रिविधांश्च विहङ्गमान् पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः	1.2.66 reads: *a* मनुष्यान्-किन्नरान्; *b* वराहांश्च वि°; *cd* गजानश्वानथ पशून् मृगान्व्या-लांश्च भारत
40. कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम्	1.2.67 identical; only *b* यूकालिक्षक°
41. एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम्	*ab* 1.2.68 *ab* reads: एवं स भास्करो देवः ससर्ज भुवन-त्रयम्; *cd* —
42. येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि	1.2.68*cd*+69*ab* identical: only *c* कथयिष्यामि तत्सर्वं

---

43. पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः रक्षांसि च पिशाचाश्च मानुषाश्च जरायुजाः	BhP 1.2.69*cd*+70*ab* reads instead: गजा व्याला मृगास्तात पशवश्च पृथग् विधाः पिशाचा मानुषास्तात रक्षांसि च जरायुजाः

44. अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः सकच्छपाः यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च	1.2.70*cd*+71*ab* identical: only *a* द्विजास्तु अण्डजाः स° *c* एवं विधानि यानीह
45. स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम्	1·2.71*cd*+72*ab* identical; only *b* यूकालिक्षकमत्कुणाः *c* °णा चो°
46. उद्भिज्जास्तरवः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः	1.2.72*cd*+73*ab* identical; only *a* उद्भिज्जाः स्थावराः; *d* नानाविधाफ°
47. अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः	1.2.73*cd*+74*ab* identical
48. गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च	1.2.74*cd*+75*ab* identical
49. तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः	1.2.75*cd*-76*ab* identical
50. एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि	BhP has instead 1.2.76*cd* +77 (cf. *ef*): एतावत्यस्तु गतयः प्रोद्भूताः कुरुनन्दन ॥ तस्माद् देवा द्दीप्तिमन्तो भास्कराच्च महात्मनः । घोरेस्मिस्तात संसारे नि°......

51. एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन्	1.2.78 identical; only *b* राजँल्लोकगुरुं परम्; *c* तिरोभूतः स भूतात्मा
52. यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति	1.2.79 identical
53. तस्मिन्स्वपति तु सुस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति	1.2.80 identical; only *ab*: °ति राजेन्द्र जन्तवः कर्मबन्धनाः
54. युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः	1.2.81 identical; only *d* भारत [नि°]
55. तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः	1.2.82 identical; only *a* तमो यदा; *c* न नवं
56. यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति	1.2.83 identical; only *a* यदाहंमात्रिको
57. एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः	1.2.84 identical; only *b* जगत्प्रभुः [च°] BhP adds here 1.2.85+86*ab* reading: कल्पादौ सृजते तात अन्ते कल्पस्य संहरेत् । दिनं तस्येह तत्तात कल्पान्तमिति कथ्यते ।। कालसंख्यां ततस्तस्य कल्पस्य शृणु भारत ।

58. इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्	—	Cf. Kūrma-purāṇa 1.2.35 Also in PM 106.
59. एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः	—	Also in Apar 4.
60. ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति	—	
	(for BhP 1.2.86*cd*-108*ab* see Mn. 1 .64 sqq.)	
61. स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानोऽमितौजसः	1 2.108*cd* 109*ab* identical; only *a* मनोः स्वायंभुवस्येह; *cd* स्वाः म° महौजसः	
62. स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च	—	
	BhP adds 1.2.109 *cd* सावर्णयस्तथा पञ्च भौत्यो रौच्यस्तथापरः	
63. स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम्	1.2.110 reads (cf *c*) एते भविष्या मनवः सप्त प्रोक्ता नृपोत्तम स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदं पालयन्ति चराचरम्	

64. निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् तु ताः कला त्रिंशत्कलो मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावता	BhP has instead 1.2.86*cd*-88*ab* reading (cf *ac*) निमेषा दश चाष्टौ च अक्षणः काष्ठा निगद्यते ॥ त्रिंशत्काष्ठाः कलामाहुः क्षणस्त्रिंशत्कलाः स्मृताः ॥ मुहूर्तमथ मौहूर्ता वदन्ति द्वादश क्षणम् ॥ त्रिंशन्मुहूर्तमुद्दिष्टमहोरात्रं मनीषिभिः । and then adds 1.2.88*cd*+89*ab*: मासस्त्रिंशदहोरात्रं द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः ऋतुत्रयमप्ययनमयने द्वे तु वत्सरः		Cf. MBh (Bh) 12.224.13. Cf. Viṣṇu-Purāṇa 1.3.7 sqq. (and for other Purāṇas, H.H. Wilson's Viṣṇu Purāṇa, p. 22 fn. 2). K. 2.20.28 sqq.
65. अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः	1.2.89*cd*-90*ab* identical	MBh(Bh) 12.224.14 identical; only *b* °दैकिके (but some texts have °दैविके)	
66. पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी	1.2.90*cd*-91*ab* identical; only *c* कृष्णेः	MBh(Bh) 12.224.15 identical; only *b* °गस्तयोः पुनः; *c* कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां	
67. दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्	1.2.91*cd*+92*ab* identical	MBh(Bh) 12.224.16 identical	

68. ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः एकैकशो युगानां च क्रमशस्तन्निबोधत	1.2.92*cd*-93*ab* identical; only *b* महीपते [स°]; *d* °बोध मे		Cf. MBh (Bh) 2.224.17-8.
69. चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः	1.2.93*cd*+94*ab* identical; only *b* तत् [तु]	MBh(Bh) 12.224.19 identical; only *b* तत् [तु] (Kullūka *ad* 1.69 cf. ViP 1.3.12-13, 10)	
70. इतरेषु ससन्ध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च	BhP 1.2.94*cd*-97*ab* reads instead (cf. *abcd*) त्रेता त्रीणि सहस्राणि वर्षाणि च विदुर्बुधाः ॥ शतानि षट् च राजेन्द्र सन्ध्या-सन्ध्यांशयोः पृथक् । वर्षाणां द्वे सहस्रे तु द्वापरे परिकीर्तिते ॥ चत्वारि च शतान्याहुः सन्ध्या-सन्ध्यांशयोर्बुधः । सहस्रं कथितं तिष्ये शतद्वय-समन्वितम् ॥ एषा चतुर्युगस्यापि संख्या प्रोक्ता नृपोत्तम ।	MBh(Bh) 12 224.20 identical	
71. यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते	1.2.97*cd*-98*ab* identical	(Kullūka *ad* 1.71 cf. ViP 1.3.14)	Cf. MBh (Bh) 12.224.28.

72. दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च	1.2.98*cd*+99*ab* identical; only *b* सहस्रपरि°; *d* रात्रिरुच्यते		Cf. MBh (Bh) 12.224.29.
73. तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः	1.2.99*cd*-100*ab* identical; only *a* एतद्युगस°	MBh(Bh) 12.224.20 & in BhG 8.17; it reads: सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहो°	Cf. MBh (Bh) 12.224.28.
74. तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम्	1.2.100*cd*-101*ab* identical; only *a* ततोऽसौ युगपर्यन्ते; *c* °द्धस्तु		Cf. MBh (Bh) 12.224.31.
75. मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः	1.2.101*cd*+102*ab* identical; only *c* विपुलं [आ°]	MBh(Bh) 12.224.35 identical; only *d* गुणो मतः (but some texts as in Mn.)	
76. आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः	1.2.102*cd*+103*ab* identical; only *a* विपुलात्तु	MBh(Bh) 12 224.36 identical; only *d* तस्य स्पर्शो गु°	
77. वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते	*ab*=1.2.103*cd* identical; then BhP adds 104-105*ab*: उत्पद्यते विचित्रांशुस्तस्य रूपं गुणं विदुः। तस्मादपि विकुर्वाणादापो जाताः स्मृता बुधैः ॥ तासां गुणो रसो ज्ञेयः सर्वलोकस्य भावनः।	MBh(Bh) 12.224.37 identical; only *b* ज्योतिर्भूतं त°; *c* रोचिष्णु जायते तत्र	

78. ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः	for *ab* see above. *cd* 1.2.105*cd* identical	MBh(Bh) 12.224.38 identical; only *a* °षोऽपि; *b* भवन्त्यापो रसात्मिकाः; *d* पूर्वैषा सृष्टिरुच्यते	Cf. SMS VIII.
79. यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते	1.2 106 identical; only *b* उक्तं सौमनसं युगम्		
80. मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः	*ab*=1.2.107*ab* identical; *cd* 1.2.112 *ab* identical; only *d* नराधिप. In between BhP has 1.2.107*cd*-108 *ab* (below); 108*cd*-110 (see Mn. 1.61-63) and 111 (below): तथाप्यहे सदा ब्राह्मे मनवस्तु चतुर्दश ॥ कथ्यन्ते कुरुशार्दूल संख्यया पण्डितैः सदा । ... ... एवंविधं दिनं तस्य विरिञ्चेस्तु महात्मनः । तस्यान्ते कुरुते सर्गं यथेदं कथितं तव ॥		

14

81. चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे नाधर्मेणागमः कश्चिन् मनुष्यानुपवर्तते	1.2.112*cd*+113*ab* identical; only *d* मनुष्याणां प्रवर्तते	MBh(Bh) 12.224.22 identical; only *d* परस्तस्य प्रवर्तते	Also in VīrP 50, Apar 1002 (*ab*)
82. इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः	1.2.113*cd*-115 *cd* read instead (cf. *a ef*) : इतरेष्वागमास्तात धर्मश्च कुरुनन्दन ॥ यादृशाः परिहीयन्ते यथाह भगवान्मनुः । चौर्याच्चाप्यनृताद्दम्भान्मायाभिरमितद्युते ॥ पादेन हीयते धर्मस्त्रेतादिषु युगेषु वै ।	MBh(Bh) 12.224.23 identical; only *b* °रोप्यते; *d* चोपचीयते[चा°]	Also in VīrP 50.
83. अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः कृते त्रेतादिषु त्वेषां वयो ह्रसति पादशः	1.2.115*cd*+116*ab* identical	MBh(Bh) 12.224.24 identical; only *c* °द्विष्वेतेषां; *d* पादशो ह्रसते वयः	Also in Apar 1002 (*ab*)
84. वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम्	BhP has instead 1.2.116 *cd*+117 (cf. *ab*/*cd*) वेदोक्तमायुराशीश्च मर्त्यानां कुरुनन्दन । कर्मणां तु फलं तात फलत्यनुयुगं सदा । प्रभावश्च तदा लोके फलत्येव शरीरिणाम्		Cf. MBh (Bh) 12.224.25; 12.252. 7*cd*.

58. अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः	1.2.118 identical; only *b* °परे परे; *c* नृणां; *d* युगधर्मानुरूपतः	MBh(Bh) 12.224.26 identical; only *cd* धर्मा यथाशक्तिकृता इव Parāśara-smṛti 1.22 identical; only *b* °परे परे; *d* युगरूपानुसारतः	Also in SC-Saṁskāra 27, Hemādri, Pariśeṣa-kāla 657. Cf. R. Lingat in JA 249.487 and in *Contributions to Indian Sociology*, VI. 7-16.
86. तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे	1.2.119 identical; only *c* इत्या° [एवा°]	MBh (Bh) 2.224.27 only *b* उत्तमम् [उच्य°] *d* एव [एकं] Parāśara-smṛti 1.23 identical; only *c* इत्यूचुर्दा° Kūrma-purāṇa 1.27.17 identical; only *a* ध्यानं [त°]; *c* एव [एकं] *ab* Vāyu-purāṇa 8.65 *cd* identical; only *a* ध्यानं [त°]	Cf. Varāha-purāṇa 68.8. Also in SC-Saṁskāra 27, VīrP 48, Kṛtyasārasamuccaya 86, Hemādri, Pariśeṣa-kāla 657, SRHt 17. 11, SSSN 28. 8, SMS VIII. Cf. R. Lingat in JA 249.487 and in *Contributions to Indian Sociology*, VI. 7-16 (Also in Ślt (OJ) 65)
87. सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत्	1.2.120 identical; only *a* °स्य राजन्; *b* च [स] °द्युतेः; *c* °रुपादानां		

88. अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्	1.2.121 identical	(*a* in MBh (Bh) 13. App. 15.759) (*c* in MBh (Bh) 14.45.21)	Also in PM 135, VīP 45, NP, Saṁskāra 160.	Cf. Mn 10.75-79, 99.
89. प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्	1.2.122 has in *ab* पालनं राजन् दानमध्ययनं तथा; *c* विषयेषु प्र°; *d* तथेज्यां क्षत्रियस्य तु	(*a* in MBh(Bh) 8.225*)	Also in VīrP45, NP, Saṁskāra 73*b*.	
90. पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च	1.2.123 identical		Also in VīrP 45, PM 416.	
91. एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया	1.2.124 identical; only *b* कर्म लोके प्रकीर्तितम्; *d* अनुपूर्वशः		Also in SMS 7526, VīrP 45, Varṣakriyā-kaumudī 568.	
92. ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः तस्मान् मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा	1.2.125 reads instead: पुरुषस्य सदा श्रेष्ठं नाभेरूर्ध्वं नृपोत्तम । तस्मादपि शुचितरं मुखं तात स्वयंभुवः		Cf. Mn. 5.132.	
93. उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः	BhP 1.2.126 *ab* reads: तस्मान्मुखाद्द्विजो जात इतीयं वैदिकीश्रुतिः; *cd* identical		Also in SMS 6482.	
94. तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये	1.2.127 identical; only *a* स सृष्टो ब्रह्मणा पूर्वं; *b* कुरूद्वहः [°दि°]; *c* हव्यानामिव कव्यानां; *d* °स्यापि च		Cf. Mn. 1.33-4, 41.	

95. यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः	1.2.128 identical; only *a* अश्नन्ति च मुखेनास्य	MBh (Bh) 14. App. 4.416-7 identical; only *a* समश्नन्ति; *d* तथा		Cf. Y 1.198-9.
96. भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः	1.2.129 identical	MBh (Bh) 5.6.1 identical; only *d* नराणां तु द्विजातयः		
97. ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः	1.2.130 identical; only *d* °वेदिनः	*cd* = MBh (Bh) 5.30*		
98. उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते	BhP 1.2.131 reads instead: जन्म विप्रस्य राजेन्द्र धमार्थमिह कथ्यते उत्पन्नः सर्वसिद्धयर्थं याति ब्रह्मसदो नृप	MBh (Bh) 14. App. 4.418-9 identical	Also in SMS 6588.	
99. ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये	BhP 1.2.132 reads instead: स चापि जायमानस्तु पृथिव्यामिह जायते भतानां प्रभवायैव ध°.........	MBh (Bh) 12.73.6 identical; only *a* °मात्रस्तु; *b* पृथिवीमन्वजायत	Also in Apar 281.	
100. सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति	1.2.133 identical; only *a* हि [स्वं]; *b* पृथिवीग°; *c* जन्मना चोत्तमेनेदं	MBh (Bh) 12.73.10 reads *a* विप्रस्य सर्वमेवैतद् *cd* ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः	Also in Apar 282.	
101. स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः	1.2.134 *a* स्वकीयं; *b* विदधाति च सुव्रत; *c* करुणां कुर्वतस्तस्य; *d* °तीहेत°	MBh (Bh) 14. App. 4.420-1 identical *ab* MBh(Bh) 12.73.11*ab* identical		

102. तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणां चानुपूर्वशः
स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्

BhP starts the new sub-chapter (1.1.67-71 *ab*) as follows:

शतानीक उवाच

भारतं तु श्रुतं विप्र तातस्याङ्क-
गतेन तु ।
रामस्य चरितं चापि श्रुतं ब्रह्मन्
समन्ततः ॥
पुराणानि च विप्रेन्द्र भविष्यं न
सुव्रत ।
पुराणं वद विप्रेन्द्र भविष्यं
कौतुकं हि मे ॥

सुमन्तुरुवाच

साधुसाधु महाबाहो साधु पृष्टोऽ-
स्मि मानद ।
शृणु मे वदतो राजन्पुराणं
नवमं महत् ॥
यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते
मानवो नृप ।
अश्वमेधफलं प्राप्य गच्छेद्भानौ
न संशयः ॥

	इदं तु ब्रह्मणा प्रोक्तं धर्मशास्त्र- मनुत्तमम् ।	
103. विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित्	1.1.71*cd*-72*ab* identical; only *c* °भ्यश्चैव व°; *d* चातुर्वर्ण्येभ्य एव हि BhP adds 1.1.72*cd*/*ef*-74 reading: अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥ देवार्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणैश्च नृपोत्तम । श्रोतव्यमेव शूद्रैश्च तथान्यैश्च द्विजातिभिः ॥ श्रौतं स्मार्तं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम । तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रान्न श्रोतव्यं कथंचन ॥	Also in Mit *ad* Y. 1.3, VīrS 512, SC-Saṁskāra 10.
104. इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते	1.1.75 identical; only *d* लिम्पते	Also in SC-Saṁskāra 10.

	BhP adds 1.1.76-7 reading: श्रृण्वन्ति चापि ये राजन् भक्त्या वै ब्राह्मणादयः । मुच्यन्ते पातकैः सर्वैर्गच्छन्ति च दिवं प्रभो ॥ श्रावयेच्चापि यो विप्रः सर्वान्वर्णान्नृपोत्तम । स गुरुः प्रोच्यते तात वर्णानामिह सर्वशः ॥	
105. पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति	1.1.78 *ab* reads स पूज्यः सर्वकालेषु सर्वैर्वर्णैर्नराधिप; *c* पृथिवींच तथैवेमां; *d* identical	
106. इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् इदं यशस्यं सततमिदं निःश्रेयसं परम्	1.1.79 identical	Cf. Mn. 12.128. Also in SMS 5927. (Jn) has *c* इदं य० स० इ० (hypermetric)
107. अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः	1.1.80 identical; only *d* °श्चापि	
108. आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः	1.1.81 identical; only *a* प्रथमो [प°]; *b* °क्तश्च नरोत्तम; *c* समायुक्तो	Cf. Vās. 6.1. Also in SMS 4426, MM 11-2. Cf. Mn 2.12.
109. आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक् स्मृतः	1.1.82 identical; only *c* च [तु]	Cf. Vās. 6.3-5. Also in SMS 4438, SS (OJ) 260, MM 11-2.

110. एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम्	1.1.83 identical BhP adds 1.1.84+85*ab* reading: अन्ये च मानवा राजन्नाचारं संश्रिताः सदा । एवमस्मिन् पुराणे तु आचारस्य तु कीर्तनम् ॥ वृत्तान्तानि च राजेन्द्र तथा चोक्तानि पण्डितैः ।	Also in MM 11-2, SMS 8100.
111. जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम्	BhP has instead 1.1.85*cd*/*eg*. 86 (cf. *ab*, *cf*): त्रिलोक्यास्तु समुत्पत्तिः संस्कारविधिरुत्तमः । श्रवणं चेतिहासस्य विधानं कथ्यते नृप ॥ तथास्मिन् कथ्यते राजन् माहात्म्यं वाचकस्य तु । व्रतचर्या श्रमाचाराः स्नातकस्य परो विधिः ॥	
112. दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्	1.1.87*ab*+88*ab* identical; only *a* दारादिग°; *c* शास्त्रकल्पं (*sic* !)	

Iinserted 1.1.87*cd* reads: पुंसां च लक्षणं राजन्योषितां चात्र कथ्यते

113. वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च

1.1.88*cd*-89*cd* identical; only *a* पृथिव्या [वृ°]; तत [चं°]; *b* देवार्चायाः सुलक्षणम्; *d* °द्धिरेव; inserted verse 89*ab* reads: वृत्तीनां लक्षणं चैवं स्नातकस्य व्रतानि च

114. स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम्

1.1.90 identical; only *a* °योगस्ता°; *b* °न्यास एव; *c* धर्मो ह्यखिलं; *d* °र्णयः Then BhP adds 1.1.91-2 reading:

माहात्म्यं सवितुश्चात्र तीर्थानां च विशांपते ।
नारायणस्य माहात्म्यं तथा रुद्रस्य कथ्यते ॥
महाभाग्यं च विप्राणां माहात्म्यं पुस्तकस्य च ।
दुर्गादेव्यास्तथा चोक्तं सत्यस्य च महामते ॥

115. साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम्	1.1.93 identical; only *a* सक्षिप्त सवि°; *c* विभागं धर्मंद्यूतं; *d* कथकानां	
116. वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा	1 1.94 identical Then BhP adds 1.1.95+96*ab* reading: संध्याविधिं प्रेतशुद्धिं स्नान- तर्पणयोर्विधिम् । वैश्वदेवविधिं चापि तथा भोज्यविधिं नृप ॥ लक्षणं दन्तकाष्ठस्य च रणव्यूह- मुत्तमम् ।	
117. संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम्	1.1.96*cd*+97*ab* identical; only *c* नैः श्रे° Then BhP adds 1.1.97*cd*-98 *ab* reading: दाराणां लक्षणं प्रोक्त तथा पात्रपरीक्षणम् ॥ प्रसूतिं चापि गर्भस्य तथा कर्म- फलं नृप ।	Cf. MM 12.51 sqq.
118. देशधर्माञ्जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः	BhP. 1.1.98*cd*-99*ab* reads instead: जातिधर्मान्कुलधर्मान् वेदधर्मांश्च पार्थिव ॥	

वैतानव्रतिकानां च तथासौ प्रोक्तवान्विभुः ।

Then BhP adds 1.1.99*cd*-101 reading

ब्रह्मा कुरुकुलश्रेष्ठ शंकराय महात्मने ॥
शंकरेण तथा विष्णोः कथितं कुरुनन्दन ।
विष्णुनापि पुनः प्रोक्तं नारदाय महीपते ॥
नारदात्प्राप्तवाञ्छक्रः शक्रादपि पराशरः ।
पराशरात्ततो व्यासो व्यासादपि मया विभो ॥

119. यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥

BhP 1.1.102 reads instead:

एवं परंपराप्राप्तं पुराणमिदमुत्तमम् ।
शृणु त्वमपि राजेन्द्र मत्सकाशात्परं हितम्

BhP ends the chapter with the following verses 103-106.

सर्वाण्येव पुराणानि संज्ञेयानि
नरर्षभ ।
द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानिह
मनीषिभिः ।।
पुनर्वृद्धि गतानीह आख्यानैर्वि-
विधैर्नृप ।
यथा स्कान्दं तथा चेदं भविष्यं
कुरुनन्दन ।।
स्कान्दं शतसहस्रं तु लोकानां
ज्ञातमेव हि ।
भविष्यमेतदृषिणा लक्षार्द्धं
संख्यया कृतम् ।।
तच्छ्रुत्वा पुरुषो भक्त्या इदं
फलमवाप्नुयात् ।
ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा श्रीश्च भवन्ति
तस्य निश्चितम् ।।

APPENDIX I

यक्षभूतपिशाचानां रक्षसां च नृपोत्तम ।
गम्यो भवति वै विप्र उच्छिष्टो नात्र संशयः ।। १.३.५१।।

शुचित्वमाश्रयेत् तस्माच् छु्चित्वान् मोदते दिति (?) ।
सुखेन चेह रमते इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।। १.३.५२ ।।

शतानीक उवाच

शुचितामियात् कथं विप्रः कथं चाशुचितामियात् ।
एतन् मे ब्रूहि विप्रेन्द्र कौतुकं परमं मम ।। १.३.५३ ।।

सुमन्तुरुवाच

उपस्पृश्य शुचिर्विप्रो भवते भरतर्षभ ।
विधिवत् कुरुशार्दूल भवेद् विधिपरो ह्यतः ।। १.३.५४ ।।

शतानीक उवाच

उपस्पर्शविधिं विप्र कथय त्वं ममाखिलम् ।
शुचित्वमाप्नुयाद् येन श्राचान्तो ब्राह्मणो द्विज ।। १.३.५५ ।।

सुमन्तुरुवाच

साधु पृष्टोऽस्मि राजेन्द्र शृणु विप्रो यथा भवेत् ।
शुचिर्भरतशार्दूल विधिना येन वा विभो ।। १.३.५६ ।।

for 1.3.57 See Mn. 2.61.

जान्वन्तरे महाबाहो ब्रह्मसूत्रसमन्वितः ।
सुसमौ चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप ।। १.३.५८ ।।

न तिष्ठन्न च संजल्पंस्तथा चानवलोकयन् ।
न त्वरन्कुपितो वापि त्यक्त्वा राजन् सुदूरतः ।। १.३.५९ ।।

प्रसन्नाभिस्तथाद्भिस्तु आचान्तः शुचितामियात् ।
नोष्णाभिर्न सफेनाभिर्युक्ताभिः कलुषेण च ।। १.३.६० ।।

वर्णेन रसगन्धाभ्यां हीनाभिर्न च भारत ।
सबुद्बुदाभिश्च तथा नाचामेत् पण्डितो नृप ।। १.३.६१।।

APPENDIX II

प्रथमं यत् पिबेदाप ऋग्वेदस्तेन तृप्यति ।। १.३.७१ ।।

यद् द्वितीयं यजुर्वेदस्तेन प्रीणाति भारत ।
यत्तृतीयं सामवेदस्तेन प्रीणाति भारत ।। १.३.७२ ।।

प्रथमं यन् मृजेदास्यं दक्षिणाङ्गुष्ठमूलतः ।
अथर्ववेदः प्रीणाति तेन राजन्न संशयः ।। १.३.७३ ।।

इतिहासपुराणानि यद्द्वितीयं प्रमार्जति ।
यन्मूर्धानं हि राजेन्द्र अभिषिञ्चति वै द्विजः ।। १.३.७४ ।।

तेन प्रीणाति वै रुद्रं शिखामालभ्य वै ऋषीन्
यदक्षिणी चालभते रविः प्रीणाति तेन वै ।। १.३.७५ ।।

नासिकालम्भनाद्वायुं प्रीणात्येव न संशयः ।
यच्छ्रोत्रमालभेद्विप्रो दिशः प्रीणाति तेन वै ।। १.३.७६ ।।

यमं कुबेरं वरुणं वासवं चाग्निमेव च ।
यद्बाहुमन्वालभते एतान् प्रीणाति तेन वै ।। १.३.७७ ।।

यन्नाभिमन्वालभते प्राणानां ग्रन्थिमेव च ।
तेन प्रीणाति राजेन्द्र इतीयं वैदिकी श्रुतिः ।। १.३.७८ ।।

अभिषिञ्चति यत्पादौ विष्णुं प्रीणाति तेन वै ।
यद्भूम्याच्छादकं वारि विसर्जयति मानद ।। १.३.७९ ।।

वासुकिप्रमुखान्नागांस्तेन प्रीणाति भारत ।
यद्बिन्दवोऽन्तरे भूमौ पतन्तीह नराधिप ।। २.३.८० ।।

भूतग्रामं ततस्तस्तु प्रीणन्तीह चतुर्विधम् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या लभेत चाक्षिणी नृप ।। १.३.८१ ।।

अनामिकाङ्गुष्ठिकाभ्यां नासिकामालभेन् नृप ।
मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां मुखं संस्पृशेद् भरतर्षभ ।। १.३.८२ ।।

कनिष्ठिकाङ्गुष्ठकाभ्यां कर्णमालभते नृप ।
अङ्गुलीभिस्तथा बाहुमङ्गुष्ठेन तु मण्डलम् ।। १.३.८३ ।।

नाभिं कुरुकुलश्रेष्ठ शिरः सर्वाभिरेव च ।
अङ्गुष्ठोऽग्निर्महाबाहो प्रोक्तो वायुः प्रदेशिनी ॥ १.३.८४ ॥[1]

अनामिका तथा सूर्यः कनिष्ठा मघवा विभो ।
प्रजापतिर्मध्यमा ज्ञेया तस्माद् भरतसत्तम ॥ १.३.८५ ॥[1]

एवमाचम्य विप्रस्तु प्रीणाति सततं जगत् ।
सर्वाश्च देवतास् तात लोकांश्चापि न संशयः ॥ १.३.८६ ॥

तस्मात् पूज्यः सदा विप्रः सर्वदेवमयो हि सः ।
....॥ १.३.८७॥ (for Mn. 1.3.87 *cd*-88 *ab* see Mn. 2.58).

---

1. Also in Apar 41 with the following changes : in *d* चन्द्रमाः स्मृतः [म° वि°]; *cf* °मा तु ज्ञेया य° better in Bhaviṣya purāṇa hypermetric.

APPENDIX III

वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ।
सर्वे तु वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ।। १.४.१०३ ।।

नानृग्ब्राह्मणो भवति न वणिङ्न कुशीलवः ।
न शूद्रः प्रेषणं कुर्वन्नस्तेनो न चिकित्सकः ।। १.४.१०४ ।।

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्त प्रदो हि सः ।। २.४.१०५ ।।

संतुष्टो यत्र वै विप्रः साग्निकः कुरुनन्दन ।
याति साफल्यतां वेदैर्देवैरेवं हि भाषितम् ।। १.४.१०६ ।।

वेदैरुक्तं यथा वीर सुरज्येष्ठमुपेत्य वै ।
वेपन्ते ब्राह्मणा भूमावभ्यस्यन्ति ह्यनग्निकाः ।
क्लिश्यन्ते ते किमर्थं हि मूढा वै फलकाङ्क्षया ।। १.४.१०७ ।।

अनुष्ठानविहीनानामस्मानभ्यसतां भुवि ।
क्लेशो हि केवलं देव नास्मदभ्यसने फलम् ।।१.४.१०८ ।।

अनुष्ठानं परं देवमस्मत्स्वभ्यसनात्सदा ।
इत्येवं राजशार्दूल वेदा ऊचुर्हि वेधसम् ।
तस्माच्च वेदाभ्यसनादनुष्ठानं परं मतम् ।। १ ४.१०९ ।।

चत्वारो वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्वेदपारगाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ।। १.४.११० ।।

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्मजानतः । (?)
तत्पापं शतधा भूत्वा वक्तॄनेवानुगच्छति ।।१.४.१११ ।।

शौचहीने व्रते भ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम् ।।१.४.११२ ।।

जपोपजीविने दत्तं यदात्मानं प्रपश्यति ।
नृत्यति स्म तदा राजन्करावुद्धृत्य भारत ।। १.४.११३ ।।

विद्यातपोभ्यां संपन्ने ब्राह्मणे गृहमागते ।
क्रीडन्त्यौषधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ।। १.४.११४ ।।

अव्रतानाममन्त्राणामजपानां च भारत ।
प्रतिग्रहो न दातव्यो न शिलातारयेच्छिलाम् ।।१.४.११५।।

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।
अश्रोत्रियाय दत्तानि न पितॄन्नापि देवताः ॥ १.४.११६ ॥

यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः ।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खव्यतिक्रमः ॥ १.४.११७ ॥ also in PSDh. 1.2,347; identical; only *b* वेदविवर्जिते ।
ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे जपविवर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥ १.४.११८ ॥[1]

न चैतदेव मन्यन्ते पितरो देवतास्तथा ।
सगुणं निर्गुणं वापि ब्राह्मणं दैवतं परम् ॥ १.४.११९ ॥

नातिक्रमेद्गृहासीनं ब्राह्मणं विप्रकर्मणि ।
अतिक्रमन्महाबाहो रौरवं याति भारत ॥ १.४.१२० ॥

गायत्रिमात्रसारोऽपि ब्राह्मणः पूज्यतां गतः ।
गृहासन्नो विशेषेण न भवेत् पतितस्तु सः ॥ १.४.२१ ॥

धान्यशून्यो यथा ग्रामो यथा कूपश्च निर्जलः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ १.४.१२२ ॥

यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषमं ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः ।
वेदेषु दृष्टमृषिभिश्च गीतं,
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ १.४.१२३ ॥

---

1. Identicaly 1.184. 29; only *b* विप्रे वेदविवर्जिते ।

The '*Purāṇa*' Bulletin has been started by the Purāṇa Department of the All-India Kashiraj Trust with the aim of organising the manifold studies relating to the Purāṇas. It specially discusses the several aspects of text-reconstruction, of the interpretation of the vast cultural and historical material, and of the obscure esoteric symbolism of legends and myths of the Purāṇas. The editors invite contributions from all those scholars who are interested in the culture of the Purāṇa literature in which the religion and philosophy of the Vedas have found the fullest expression.

Statement of ownership and other particulars about

पुराणम्—PURĀṆA

1.	Place of Publication	... Fort Ramnagar, Varanasi
2.	Periodicity of Publication	... Half yearly
3.	Printer's Name	... Rama Shanker
	Nationality	... Indian
	Address	... The Tara Printing Works, Kamachha, Varanasi
4	Publisher's Name	... Ramesh Chandra De, General Secretary, All-India Kashiraj Trust
	Nationality	... Indian
	Address	... All-India Kashiraj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi.
5.	Editors' Names with Address	... Rajeshwar Sastri Dravid (Sāṅga-Veda Vidyālaya, Varanasi), V. Raghavan (Madras), L. Sternbach, University of Paris. (Sorbonne), A. S. Gupta (*Editor-in-Charge*) (Purāṇa Deptt., Fort Ramnagar, Varanasi).
	Nationality	... Indian, and Polish (L. Sternbach)
6.	Name of the owner	... All-India Kashiraj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi.

I, Ramesh Chandra De, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Ramesh Chandra De
Publisher.

THE BOARD OF TRUSTEES

OF

THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

1. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, M.A., D.Litt.; Fort Ramnagar, Varanasi.—(*Chairman*).

Trustee nominated by the Govt. of India :—

1. Dr. Raghunath Singh, M.A., Ph.D., D.Litt., LL.B.; Varanasi.

Trustees nominated by the Govt. of Uttar Pradesh :—

3. Panditaraja Rajeshwar Shastri Dravid; Principal, Sangaveda Vidyalaya, Varanasi.

4. Pt. Kamalapati Tripathi; Minister of Shipping and Transport, Govt. of India.

Trustees nominated by His Highness the Maharaja of Banaras:—

5. Dr. Suniti Kumar Chatterji, M.A., D. Litt. (London), F. A. S. B., Professor Emeritus of Comparative Philology, University of Calcutta; National Professor in Humanities.

6. Maharaj-kumar Dr. Raghubir Singh, M. A., D. Litt.; Raghubir Niwas, Sitamau (Malwa).

7. Pt. Giridhari Lal Mehta, Varanasi; Managing Director: Jardine Handerson Ltd.; Scindia Steam Navigation Ltd.; Trustee: Vallabhram-Saligram Trust, Calcutta.

PUBLICATIONS OF THE ALL INDIA KASHIRAJ TRUST

Critical Editions and Translations

1.	Vāmana Purāṇa—Edited by Sri A. S. Gupta.	Rs. 125
2.	Kūrma Purāṇa—Edited by Sri A. S. Gupta.	Rs. 125
3.	Rāmacaritamānasa—Edited by Acharya Vishwa Nath Prasad Misra.	Rs. 6.50
4.	Vāmana Purāṇa—Constituted Text with English Translation and Appendices.	Rs. 80
5.	Vāmana Purāṇa—Constituted Text with Hindi Translation and Appendices.	Rs. 50
6.	Kūrma Purāṇa—Constituted Text with English Translation and Appendices.	Rs. 80
7.	Kūrma Purāṇa—Constituted Text with Hindi Translation and Appendices.	Rs. 50
8.	Devīmāhātmya—Text with English Translation and annotation. By Dr. V. S. Agrawala.	Rs. 10
9.	Svargakhaṇḍa of the Padma Purāṇa—edited by Dr. Asoke Chatterjee	Rs. 40

Studies

1.	Garuḍa Purāṇa—A Study. By Sri N. Gangadharan	Rs. 40
2.	Matsya Purāṇa—A Study. By Dr. V. S. Agrawala	Rs. 30
3.	Nārada Purāṇa—A Study. By Dr. K. Damodaran Nambiar	(In the Press)
4.	Nīti-Section of Purāṇārthasaṁgraha—By Dr. V. Raghavan	Rs. 2
5.	Vyāsa-Praśasti [व्यासप्रशस्तिः]—Compiled and edited By Dr. V. Raghavan	Re. 1
6.	Greater Rāmāyaṇa—By Dr. V. Raghavan	Rs. 30
7.	Viṣṇupurāṇa Viṣayānukramaṇī [विष्णुपुराण-विषयानुक्रमणी]—By Pt. Madhvacarya Adya	Rs. 5
8.	Bṛhaspati-Saṁhitā of the Garuḍa Purāṇa—By Dr. L. Sternbach	Rs. 10
9.	Mānavadharmaśāstra and Bhaviṣya Purāṇa—By Dr. L. Sternbach	Rs. 20

Journal

Purāṇam—Half Yearly Research Journal dealing with the various aspects of the Purāṇas.
Annual Subscription Rs. 18, £ 1.50